ВСЕСВІТ

референгура

ВЕСЬ МИР
THE WORLD
LE MONDE
DIE WELT
EL MUNDO
全世界
IL MONDO
SVET
БУХ ДЭЛХИЙ
विश्व
VILAG
СВЕТ

7

№ 7 1969

(133) ЛИПЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Женевські адреси. 3

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ОЛЕКСАНДР ВОЇНОВИЧ. **Вигнанець.** Роман. 14

Письменник Олександр Воїнович (нар. 1922) — генерал югославської армії, активний учасник партизанської боротьби з гітлерівцями.

Українські читачі знайомі з двома повістями О. Воїновича «Готель «Парк» («Радянський письменник», 1964) та «Кров — це ще не все» («Всесвіт» № 5, 1966).

Роман «Вигнанець» — новий твір письменника і, на думку югославської критики, найкращий з його доробку. Свідченням цього є великий успіх книги: вона видана хорватською, словенською і македонською мовами, перевидана сербською. Роман перекладений вже в НДР та Угорщині.

СЮЗАН КРАМОССЕЛЬ. **Чому байбак узимку спить.** Вірші. 120

СТАТТІ, НАРИСИ

Т. ЯКИМОВИЧ. **Французький театр і «весна-68».** 102

Ол. КОВІНЬКА. **Наш Мате.** 109

БРОНІСЛАВ БІЛІНСЬКИЙ. **Живий Сальваторе Квазімодо.** 122

А. КИСІЛЬ. **«Черево Парижа»: кінець і відродження.** 124

ГАЛИНА СТЕПАНОВА. **Анатомія облуди.** 142

Ш. ВЯДРО. **«Батьківщина моєї любові».** 147

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ.

ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ. **Божественна комедія. Чистилище;** Г.-Е. ЛЕССІНГ. **Лаокоон;** ЕРНСТ-ТЕОДОР-АМАДЕЙ ГОФМАН. **Золотий горнець та інші твори.** 149

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Бійці «Ель-Фатаху». 7

В об'єктиві — планета Земля. 92

Розділ «В об'єктиві — планета Земля» ми почали друкуванням найкращих експонатів виставки «Інтерпресфото-66». Продовжуючи його, «Всесвіт» знайомить читачів з кращими роботами зарубіжних фотомайстрів.

«Смугасте місто». 97

Президенти на прицілі. 99

Я. ВАЛАХ. **Історія двох мільярдів.** 115

ФІЛІП БЛАЙБЕРГ. **Народжений вдруге.** 130

УКРАЇНА І СВІТ.

«Ми вдячні друзям». 10

Мексіка аплодує. 11

В ДЗЕРКАЛІ ЗАРУБІЖНОЇ ПРЕСИ 129

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 136

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 154

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ 160

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 108, 121, 123, 128, 153

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко.

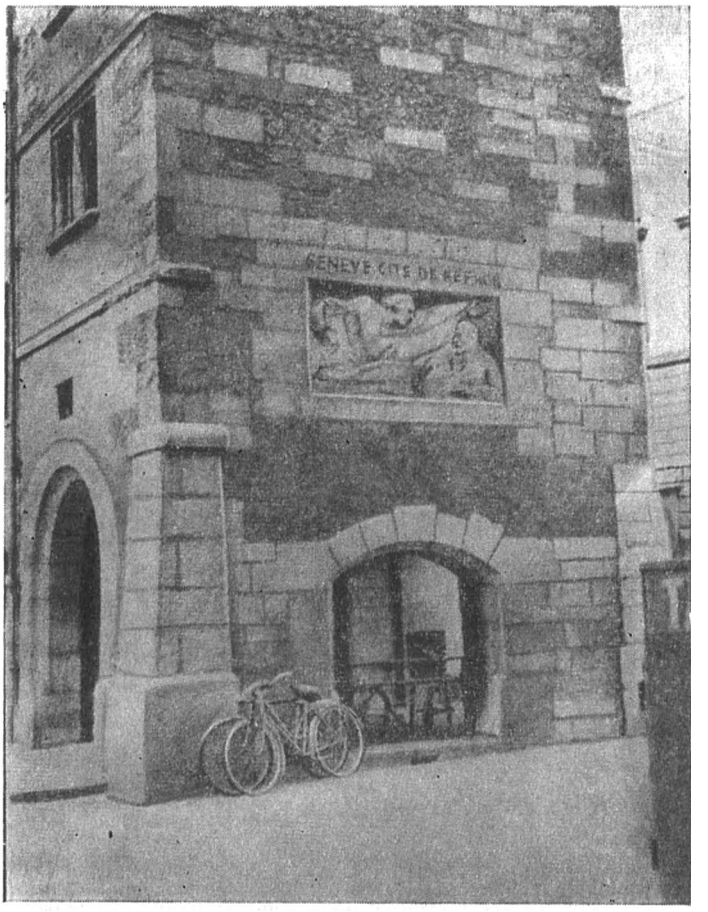

У центрі Женеви, на площі Молар 1921 року було встановлено цей цікавий барельєф: жінка, що символізує Женеву, простягає руку чоловікові, одному з тих вигнанців, які знайшли тут притулок. І от, коли вдивитися в зображення того вигнанця, в ньому можна розгледіти дивну портретну схожість з Володимиром Іллічем Леніним.

Люди, котрі знали автора барельєфа — відомого швейцарського скульптора Поля Бо, твердять, що він саме мав на меті уособити революційну еміграцію в образі Леніна, людини, яку він глибоко поважав і шанував.

ЖЕНЕВСЬКІ АДРЕСИ

Починаючи з 60-х років минулого століття Женева — це велике швейцарське місто на березі мальовничого озера — стала визнаним центром міжнародної революційної еміграції. Тут жили італійські революціонери-гарібальдійці, польські емігранти — учасники повстання 1863 року, німецькі революціонери — втікачі з бісмарківської Німеччини. Тут у вересні 1866 року відбувся конгрес створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом Першого Інтернаціоналу. Восени 1883 року в Женеві було засновано першу російську марксистську групу «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим. В Женеві друкувалися в ті часи перші видання творів Маркса і Енгельса російською мовою.

Звичайно, пізніше багато чого змінилося в цьому відношенні в Швейцарії, але тоді прості люди, всі прогресивні кола цієї країни щиро приймали в себе революціонерів-емігрантів, особливо тепло ставилися вони до росіян. Коли у квітні 1917 року В. І. Ленін разом з іншими революційними емігрантами залишав Швейцарію і повертався в Росію, він написав свій відомий «Прощальний лист до швейцарських робітників». У ньому Володимир Ілліч висловлював глибоку подяку за товариське ставлення до емігрантів. У квітні 1914 року в листі з Кракова до сестри Марії Іллінічни Володимир Ілліч писав: «...не раз ми згадували Женеву, де працювалося краще, зручна бібліотека, менш нервове й безладне життя...»

В. І. Ленін жив у Женеві в 1895, 1900, 1903—1905, 1908 роках, загалом близько чотирьох років. Він бував також в інших містах Швейцарії — у Берні, в Цюріху, в Лозанні, але Женева посідає особливе місце в житті і діяльності Володимира Ілліча Леніна часів еміграції.

З Женевою, насамперед, пов'язаний перший виїзд В. І. Леніна за кордон, його перша революційна еміграція. У цьому швейцарському місті було вперше надруковано праці Володимира Ілліча «Завдання російських соціал-демократів», «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та інші. У Женеві він писав свою видатну філософську працю «Матеріялізм і емпіріокритицизм».

За десятиліття, що минули від-

тоді, помітно змінився зовнішній вигляд Женеви. Але тут збереглися численні будинки, друкарні, кафе, громадські споруди та чимало іншого, пов'язаного з ім'ям Леніна. І хоча теперішній буржуазний уряд Швейцарії не виявляє будь-якого помітного прагнення увічнювати пам'ять великого вождя трудящих усього світу, тут є чимало людей, які знають ленінські адреси в своєму місті, зберігають рідкісні документи тощо. А прогресивний швейцарський письменник і журналіст Моріс Піанзола навіть написав книгу «Ленін у Швейцарії», перекладену різними мовами світу і видану також у нас, в Радянському Союзі. Трудова, прогресивна Швейцарія глибоко шанує пам'ять про видатну людину, генія революції, що значний період свого величного життя провів у цій країні.

Вулиця Маланью, № 29. Вважають, що в день свого першого приїзду до Женеви в травні 1895 року Володимир Ілліч відвідав родину свого близького знайомого, Аполлона Олександровича Шухта, російського революціонера, з яким Ленін познайомився ще в Самарі. Через кілька днів після приїзду до Женеви, він у листі до матері, Марії Олександрівни, повідомляв про свої відвідини родини Шухтів.

У ті роки будинок № 29 був дерев'яний. Пізніше цей дім перебудували, й він набув такого вигляду.

☆

На вулиці Кандоль, у будинку № 6 Володимир Ілліч уперше зустрівся з Г. В. Плехановим та іншими учасниками групи «Визволення праці». Квартира Плеханова в цьому будинку була тоді добре відома російським емігрантам.

До того ж неподалік розташований старовинний Женевський університет, в якому тоді навчалося чимало представників російської революційної молоді. Це не могло не викликати у Володимира Ілліча інтересу до такого своєрідного емігрантського революційного центру.

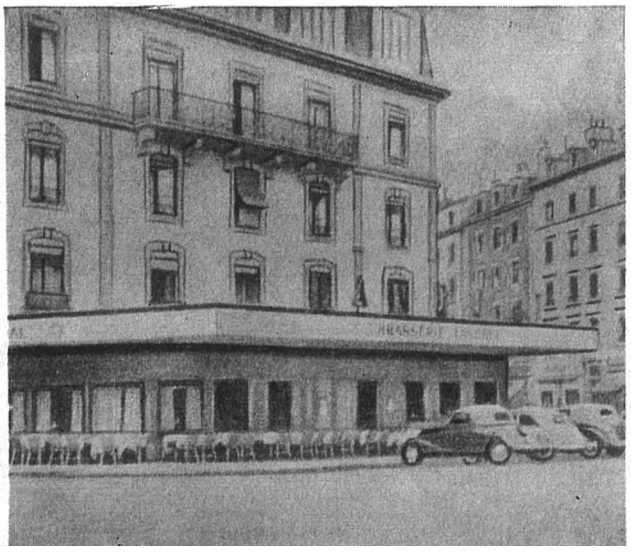

На тій самій вулиці Кандоль, у будинку № 2 міститься скромне кафе «Ландольт», де колись збиралися російські емігранти-революціонери. Часто бував тут і Володимир Ілліч. Новий, 1904 рік Ленін з Н. К. Крупською зустріли в кафе «Ландольт», у колі друзів-революціонерів. Саме в цьому кафе пролунав тоді новорічний тост Ілліча за нові успіхи революційного руху в Росії. 1903 року за участю Леніна тут відбувся Другий з'їзд «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії».

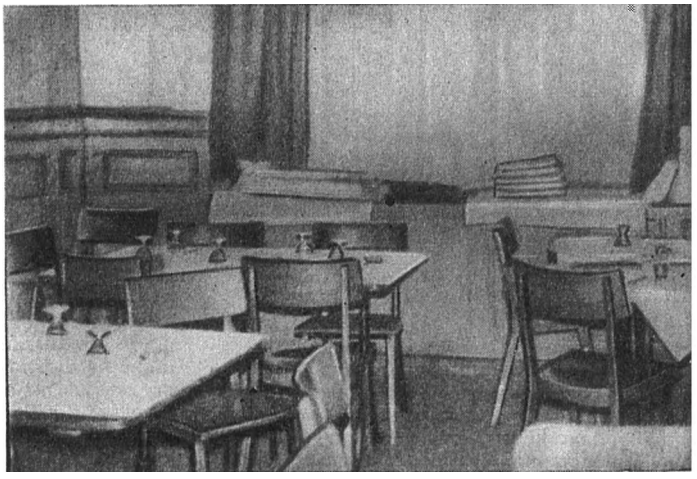

Тодішній власник кафе Фріц Ланцольт, котрий дуже співчував російським революціонерам, виділив їм кімнату-кабінет, що мала окремий вихід у затишний провулок. Тут, під виглядом товариських вечірок, Ленін часто провадив бесіди із своїми товаришами.

Кімната правила також і за місце, де Володимир Ілліч міг спокійно працювати. Якщо читальні зали університетської бібліотеки були переповнені, Ленін приходив сюди і працював довгі години. Зустрічі Володимира Ілліча з товаришами, що приїздили з Росії, також відбувалися в цій кімнаті.

Можливо, що саме тут на початку 1904 року проходило триденне засідання Ради партії, яка була тоді вищою установою РСДРП. Ленін був учасником того засідання.

Женевське робітниче передмістя Сешерон, вулиця Шмен пріве дю Фуайє, № 10. Тут, поруч з великим парком на березі озера, Ленін жив у 1903—1904 роках. На першому поверсі була кухня, на другому — три маленькі кімнатки. Н. К. Крупська пише в своїх спогадах, що «кухня правила і за прийомну, а нестача меблів поповнювалася ящиками з-під книг та посуду».

Будиночок у Сешероні добре знали російські емігранти-революціонери. Володимир Ілліч, Надія Костянтинівна, її мати — Єлизавета Василівна були дуже гостинними господарями.

У такому вигляді будиночок проіснував до 1963 року, поки його не знесли, щоб звести тут великий багатоповерховий дім.

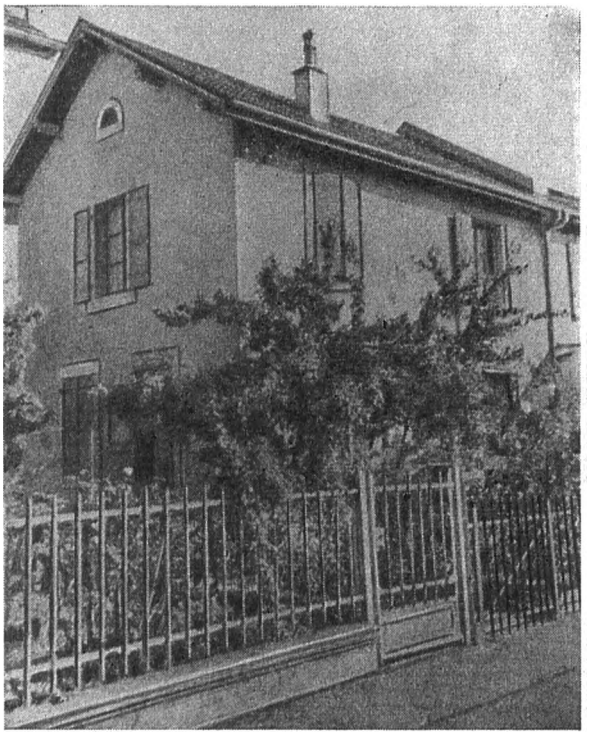

Вулиця Каруж, №№ 91 і 93. У першому з них Ленін і Крупська наймали квартиру з початку липня до жовтня 1904 року. У сусідньому містилася відома їдальня Лепешинських. Родина уславлених революціонерів-емігрантів вирішила відкрити їдальню для женевської групи більшовиків, яка одночасно була б джерелом поповнення партійної каси.

В приміщенні їдальні відбувалися засідання більшовицької групи, лекції, доповіді тощо. Вона фактично перетворилася на більшовицький клуб. Володимир Ілліч з Надією Костянтинівною часто бували тут. Вулиця Каруж стала центром еміграції в Женеві. Російські революціонери навіть прозвали її «Каружкою».

Обидва будинки повністю збереглися, хоча всередині багато що перебудовано.

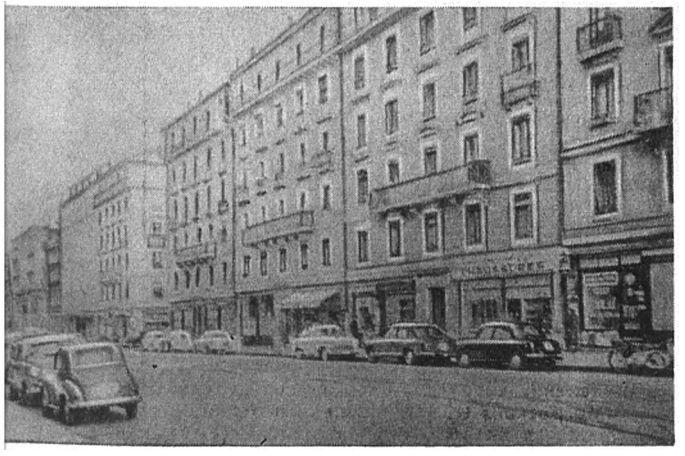

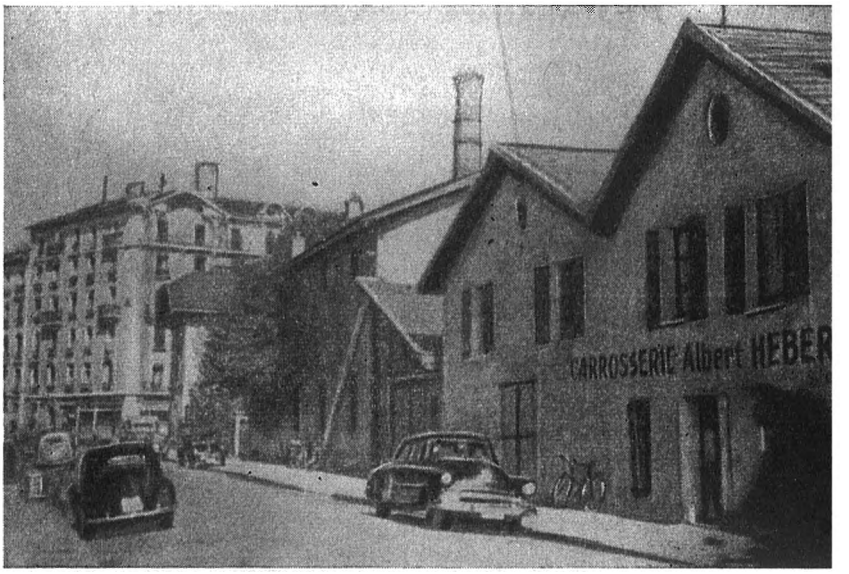

Вулиця Давид Дюфур, № 3. У цьому будинку Ленін з родиною оселилися на початку жовтня 1904 року й прожили понад дванадцять місяців, до самого від'їзду в Росію, який завершував перший період еміграції Ілліча.

Скромний будиночок на Давид Дюфур особливо прикметний тим, що тут Ленін писав свою працю «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Звідси Володимир Ілліч виїздив у Лондон на III з'їзд партії, звідси він готував партію до її IV з'їзду. Листи Леніна в Росію, написані ним у стінах цього будинку, сповнені рішучою вимогою чітко й принципово визначити позиції місцевих партійних комітетів у боротьбі з меншовиками. Це був період, коли Ленін і партія вели робітничий клас Росії до збройного повстання.

Вулиця Мареше, № 61. Тут мешкав Ленін у перші місяці своєї другої еміграції. Знову прибувши разом із Крупською до Женеви (7 січня 1908 року). Володимир Ілліч прожив дуже короткий час на вулиці де-Де-Пон, а потім переїхав у цей будинок.

Ленін працював над своєю головною філософською роботою «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Пишучи її, Володимир Ілліч виїздив у Лондон для роботи в бібліотеці Британського музею. Звідси він також виїздив у жовтні місяці до Брюсселя на засідання Міжнародного соціалістичного бюро.

Закінчувався 1908 рік, і в грудні, в зв'язку з тим, що видання газети «Пролетарий» було переведено до Парижа, Ленін залишив Женеву. Пізніше він знову приїздив сюди, але вже на короткі строки.

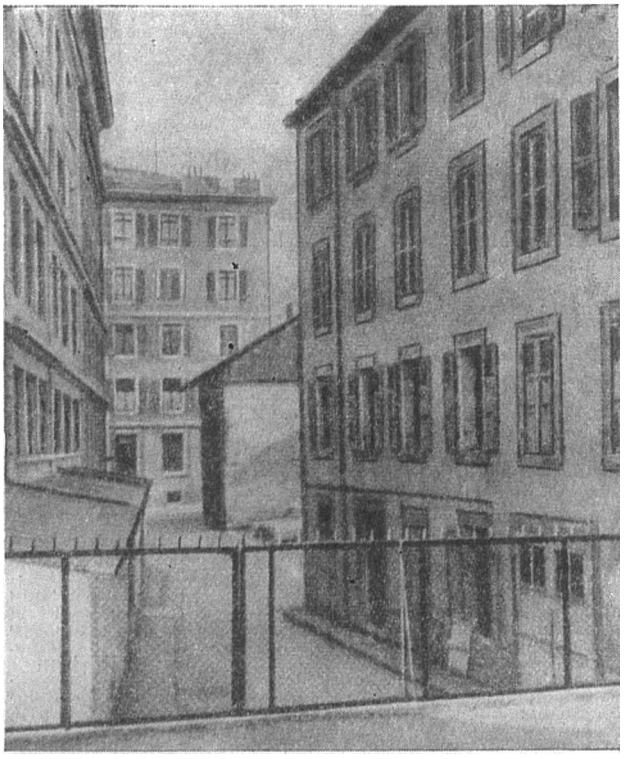

У Женеві збереглося чимало місць, пов'язаних з діяльністю Леніна. Ось тут, на вулиці Кулувреньєр, № 27 містилася друкарня газети «Искра». Це була, власне, «Друкарня женевських робітників», але її працівники вирішили трохи потіснитися, звільнивши місце для своїх російських товаришів.

У цей період, на початку 1903 року, Ленін головну свою увагу зосередив саме на організації видання «Искры» в Женеві. Зусиллями Ілліча цю складну справу було налагоджено. Газета виходила регулярно, тиражем у кілька тисяч примірників. Бойовий друкований орган партії складними шляхами переправлявся в Росію.

Женевське «Товариство аматорів читання» на вулиці Гранд-рю, № 11. Ленін був членом цього товариства, часто працював в його читальних залах. Володимир Ілліч дуже любив цю бібліотеку. Пізніше він згадував про неї, що тут було «легко читати журнали й діставати нові книги».

І понині в «Товаристві аматорів читання» зберігається абонентська картка, видана В. І. Леніну 8 лютого 1908 року, а також заповнена ним анкета, яку ми вміщуємо. Зберігаються й примірники книг, які Ленін вивчав. А портрет молодого Ілліча вміщений на перших сторінках альбома, де зібрано фотографії почесних членів товариства. Працівники бібліотеки охоче знайомлять відвідувачів з цінними реліквіями.

Народний дім на вулиці Дюбуа Меллі, № 2. В. І. Ленін часто виступав тут з доповідями й рефератами, брав участь у палких дискусіях, що точилися серед постійних відвідувачів дому — політичних емігрантів з різних країн. У Народному домі 2 жовтня 1911 року Володимир Ілліч прочитав свій відомий реферат «Столипін і революція», 10 липня 1913 року — «Соціал-демократія і національне питання». 15 жовтня 1914 року у рефераті «Європейська війна і соціалізм» пролунав ленінський заклик до боротьби проти імперіалістичної війни і міжнародного соціал-шовінізму.

І кожний виступ Леніна у Народному домі збирав велику аудиторію, ставав подією в житті революційної еміграції в Женеві.

«Ленін любив нашу країну й наш народ майже так само, як свою країну і свій народ, — пише відомий швейцарський громадський діяч і професор Андре Боннар. — Для нього вже не існувало ворожих і роз'єднаних народів. Він був цілком під владою прийдешнього великого братерства людей...

В ім'я здійснення цієї мети він і працював у нас...»

Трудова, прогресивна Швейцарія платить Леніну великою любов'ю, глибокою повагою й вічною шаною.

Керівник «Ель-Фатаху» Язір Арафат.

БІЙЦІ „ЕЛЬ-ФАТАХУ"

Земля горить під ногами в ізраїльтянських окупантів арабських земель. Змушені тимчасово віддати агресорам частину своєї території, арабські патріоти не складають зброї, вони готуються до нових боїв, натхненні незламним прагненням до свободи. Сотні тисяч біженців з окупованих ізраїльтянами земель — діти, жінки, старики — тулять-ся в наметах і дістають допомогу від людей доброї волі цілого світу. Значний внесок належить, зокрема, і Радянському Союзові, який щороку виділяє у Фонд Миру великі суми грошей для жертв імперіалістичної агресії в різних кутках земної кулі.

А в цей час боєздатні араби навчаються військової справи, опановують методи партизанської боротьби, влаштовують напади на окупантів. Щоночі партизани-федаїни, учасники визвольної організації «Ель-Фатах», проникають на окуповану територію і завдають ізраїльтянським агресорам відчутних ударів.

У спеціальних таборах на території Йорданії проходять підготовку близько 10 тисяч партизанів. Вони навчаються, наприклад, падати з чотириметрової висоти й відразу ж вступати у бій, про-

Понад півмільйона біженців живуть у таких умовах.

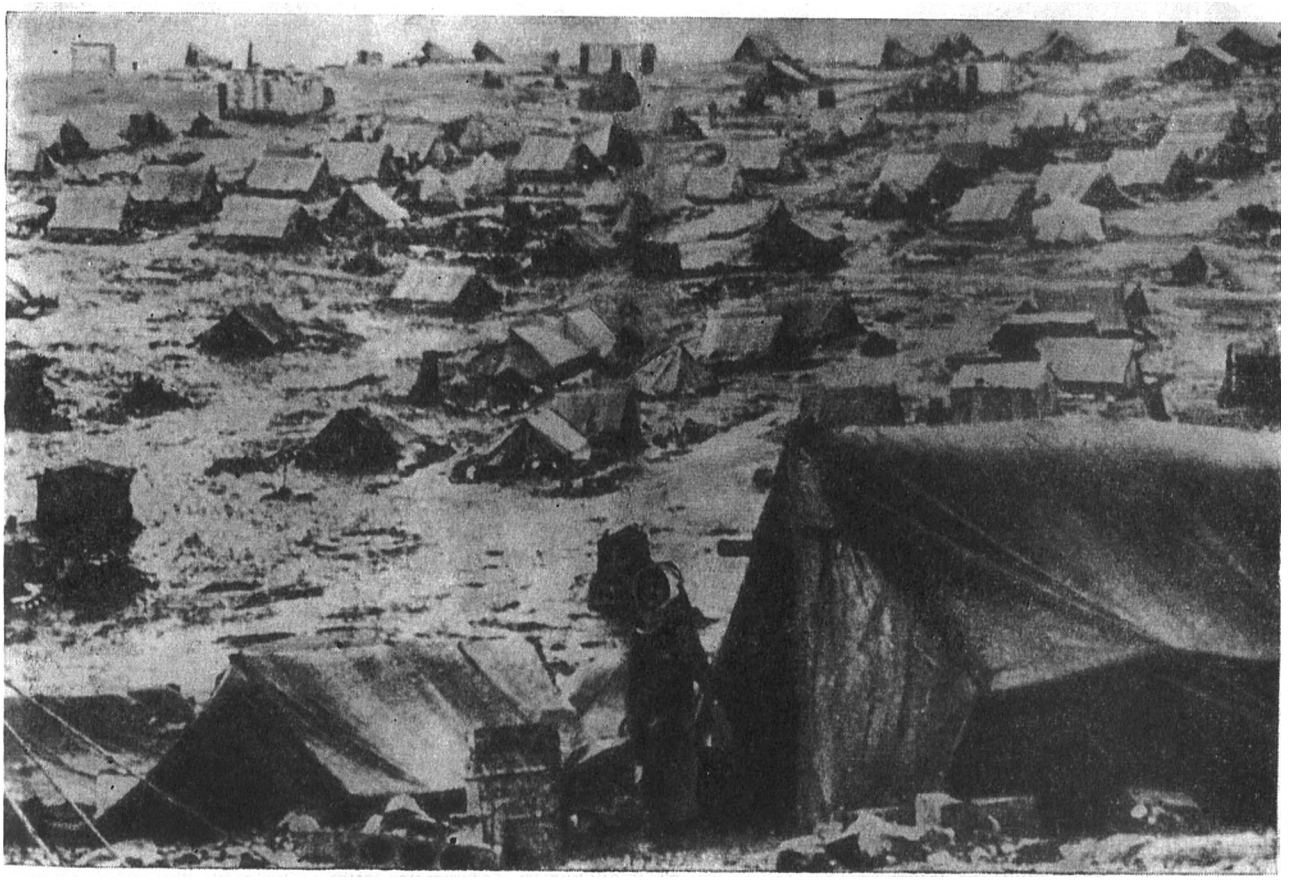

Діти тут хворіють від недоїдання і холоду.

Вода в таборах для біженців зберігається в таких амфорах, водогону тут немає.

Жертви ізраїльського нападу на табір партизанів Карамех.

диратися крізь дротяні загорожі тощо.

Іноземні кореспонденти, які відвідали Йорданію, розповідають, що в усіх містах країни існують філіали організації «Ель-Фатах»; а вздовж усієї лінії окупації розташована мережа замаскованих оперативних партизанських баз.

Де саме міститься центр «Ель-Фатаху», знають лише небагато людей. Із міркувань безпеки його розташовано в кількох пунктах. Всі члени організації носять псевдоніми, вони не мають права розповідати про себе, про своє минуле стороннім людям. Сама назва «Ель-Фатах» — це скорочення слів «Харакет тахріх фалластін», прочитаних в зворотному порядку. Вони означають «Рух за визволення арабів». Лише один з керівників організації, Язір Арафат, зберіг своє справжнє ім'я — бо він мусить виступати прилюдно як офіційний представник партизанського руху. Життєвий шлях цієї людини такий: Арафат народився в Єрусалимі, ще юнаком брав участь у першій ізраїльсько-арабській війні 1948 року, потім вчився у Каїрі, став інженером. Та він відмовився від своєї професії, тому що вирішив цілком присвятити себе боротьбі за незалежність батьківщини. Він закінчив у Каїрі військову академію, під час війни 1967 року бився на Сінайському фронті вже в чині лейтенанта.

Окупація арабських земель примусила Арафата згадати методи партизанської боротьби. Він заснував «Ель-Фатах» і став організовувати бойові загони. Внаслідок його зусиль виникла справжня партизанська армія, яка нині бореться проти окупантів в ім'я всього арабського народу.

Три напади на літаки ізраїльської авіакомпанії «Ель-аль» — це справа «Ель-Фатаху». Партизани намагаються провадити боротьбу на всій окупованій території, щоб живим прикладом надихати населення на опір окупантам.

Кореспонденти виїхали до районів, прилеглих до лінії окупації. Для початку їм запропонували відвідати селище, яке нещодавно ізраїльтяни піддали повіт-

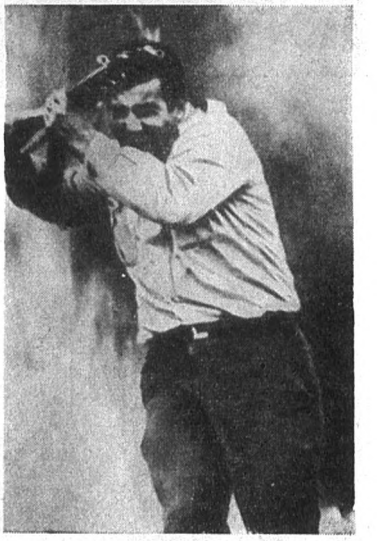

Так проходить бойове навчання партизанів.

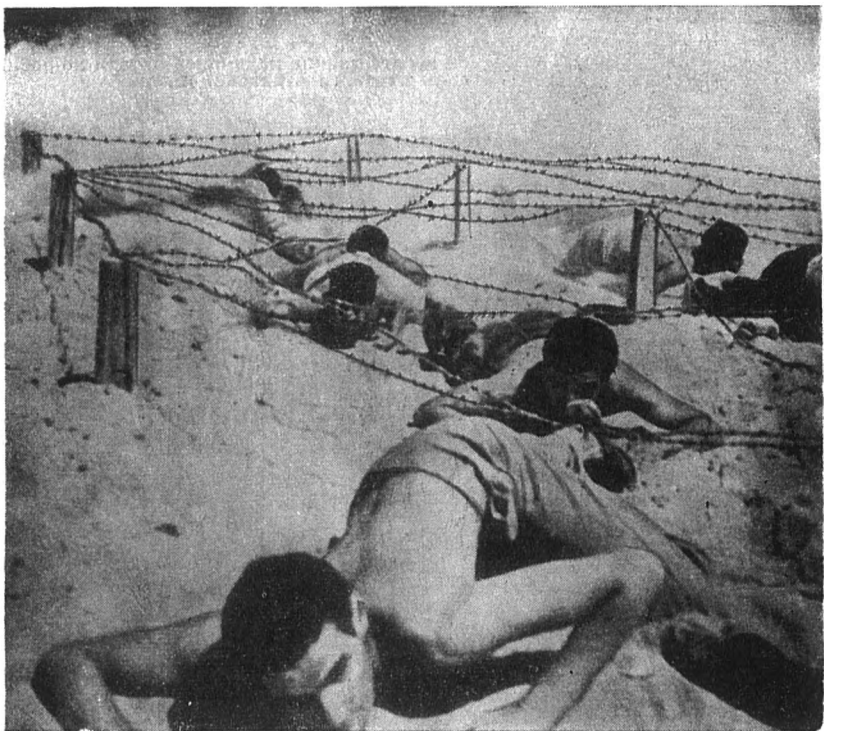

Вони навчаються непомітно пересуватися в пустелі.

ряному бомбардуванню фосфорними бомбами. Там, у величезному таборі, живуть майже двадцять тисяч арабів, яких загарбники вигнали з їхніх земель ще в 1948 році. Вони й досі туляться в тимчасових наметах, вкритих брезентом.

— Ви розумієте тепер, чому ці люди хочуть боротися за кращу долю? — запитує журналістів представник «Ель-Фатаху». — Уже двадцять років вони позбавлені справжньої домівки, надії на майбутнє, коли тільки їм не пощастить самим його вибороти. Наші партизани теж виросли в таких таборах.

Автомашина виїхала з селища й зупинилася біля засекреченого штабу одного з партизанських загонів. Усього за кільканадцять кілометрів звідси — лінія вогню.

— Сьогодні вночі ми йдемо на операцію,— повідомили кореспондентів у штабі й запросили їх із собою.

Як тільки запала ніч, газетярі в супроводі семи партизанів виїхали на передову лінію. Ось вони вже на окупованій землі — і раптом з обох боків у повітря злітають освітлювальні ракети й повільно опускаються на землю. Починається стрілянина з кулеметів. Це партизани напали на ізраїльський військовий пост.

Невеличкий загін переходить через річку Йордан, попереду йдуть четверо бійців з міношукачами. У цей час в глибині окупованої території, серед Галілейських гір, починається справжній бій. Ізраїльський патруль помічає загін, що перейшов річку, і відкриває по ньому стрілянину.

— Нашим завданням було відвернути увагу патрулів від інших загонів, які, скориставшись із сутички, перейшли кордон в іншому місці, заглибилися на окуповану територію і там розгорнули бойові дії, — пояснив командир загону журналістам. — Партизанські дії мають також на меті нагадувати цілому світові, що араби не примирилися з становищем вигнанців і будуть нещадно битися проти ізраїльських окупантів. Ми нічого не маємо проти ізраїльського народу, — веде далі командир загону. — Але ми є ворогами сіонізму, цієї войовничої ідеології, такої ж ворожої людству, як гітлеризм. І ми будемо битися проти нього, не шкодуючи життя, нам втрачати нічого, а здобути ми можемо волю й повернути собі рідну землю!

І він додає, що в лавах партизанів поряд з арабами перебувають і євреї — переконані вороги сіонізму, прихильники миру на Близькому Сході. Партизани ставляться до них, як до братів, і охоче приймають до своїх загонів.

Тепер «Ель-Фатах» об'єднується з іншими палестинськими визвольними організаціями, такими, наприклад, як «Ас-Саїка». Єдине спільне командування буде координувати всю їхню бойову діяльність.

Все більш масовим стає визвольний арабський рух на Близькому Сході, і все дошкульніших ударів завдає він ізраїльським окупантам.

Загін готується до виходу на бойову операцію.

За десять тижнів навчились читати по-російськи студенти з далекої Нігерії.

УКРАЇНА І СВІТ

«МИ ВДЯЧНІ ДРУЗЯМ»

«Студенти-політехніки із зарубіжних країн розповідають» — так називається маленька брошурка, що вийшла друком у Києві. В ній надано слово юнакам і дівчатам, які щороку приїздять до Радянського Союзу на навчання з усіх кінців земної кулі, і зокрема студентам-іноземцям, що стали інженерами, закінчивши Київський ордена Леніна Політехнічний інститут ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, і з успіхом працюють на благо своїх народів у двадцяти країнах світу. Деякі з них, як пише у передмові проректор КПІ доцент О. Низков, нині відомі спеціалісти, державні діячі, наукові працівники, так, інженер-зварювальник Авраам Іон — заступник міністра машинобудування Румунської Соціалістичної Республіки, Весил Вилческу — директор науково-дослідного інституту, Станіслав Мазуркевич — директор заводу в Польщі, Яджав Намсарай — заступник міністра енергетики Монгольської Народної Республіки.

Зараз в КПІ навчаються понад 350 студентів, аспірантів та стажистів з 34 країн Європи, Азії, Африки та Латинської Америки. Болгари й кубинці, німці й посланці героїчного В'єтнаму, угорці й індійці, араби й монголи, поляки й представники багатьох інших країн разом з радянськими студентами, представниками багатонаціонального радянського народу, опановують знання, займаються спортом, весело відпочивають.

В брошурі вміщені відгуки колишніх студентів КПІ, в яких вони розповідають про себе, згадують друзів і товаришів, дякують викладачам за знання, які вони набули, навчаючись у Радянському Союзі.

«У нас у В'єтнамі кажуть: «Їси плоди, пам'ятай, хто посадив дерево», — розповідає Вуонг Мінь Нгует, студентка з героїчного В'єтнаму. — Ці слова я повторюю завжди. Я дуже добре пам'ятаю той день, коли приїхала до Радянського Союзу, до Києва. В перші дні навчання мені й моїм співвітчизникам було дуже важко працювати. На лекціях майже все, про що говорили викладачі, нам було незрозуміле. Ми наполегливо вивчали російську мову, та якби не допомога радянських студентів, ми не змогли б протягом такого короткого часу опанувати знання, розібратися в складних наукових питаннях. От чому всі радянські люди для мене рідні».

«В 1965 році я відмінно закінчив середню школу, — пише болгарський студент І. Х. Данов. — Незабаром мене повідомили, що я поїду вчитися в Радянський Союз. Я відчув себе найщасливішою людиною.

І ось я в чудовій столиці Радянської України — Києві. Перші зустрічі з радянськими людьми я ніколи не забуду. На радянській землі я відчув себе серед братів».

«В 1921 році мій дід разом з радянськими партизанами воював проти монгольських феодалів і білогвардійців. Монголи і росіяни пліч-о-пліч боролися за щастя нашої країни. Допомогли нам росіяни й на Халхін-Голі в 1939 та 1945 роках. Я з дитинства знав про ту допомогу, яку надавали нам радянські люди. І ось, після закінчення школи мене посилають вчитися до СРСР, до Київського політехнічного інституту. І я живу серед чудових людей, які стали для мене рідними. Я люблю радянських людей, захоплююсь працездатністю і миролюбністю радянського народу і з радістю завжди повторюю: «Я не чужий в Радянському Союзі», — розповідає громадянин Монгольської Народної Республіки Дугер Лхагва.

Слова монгола перегукуються з словами щирої вдячності студента з берегів Вісли Еугеніуша Турика:

«Я не чужий в СРСР — і думаю, що не тільки я так можу сказати. Поляки-випускники радянських інститутів розповідали мені, як важко було їм виїжджати з Радянського Союзу. Вони згадують перебування на радянській землі як один з кращих періодів у своєму житті, вони вважають СРСР своєю другою Батьківщиною».

МЕКСІКА АПЛОДУЄ

В Мексіці існує така традиція: в день народження людини, якщо вона багата, о п'ятій годині ранку під вікнами її будинку тихенько сідає оркестр, співаки й виконують пісню «Маньянітас».

Людину середнього достатку замість оркестру вітає невелика група— «мар'ячес» — народних співаків, які самі собі акомпанують на гітарах. А як же відзначають день народження бідняка? На світанку, щулячись від холоду, сусіди вискакують на вулицю і, швиденько проспівавши «Маньянітас», тікають додому досипати.

Перед від'їздом до далекої Мексіки керівник народного хору ім. Г. Верьовки, заслужений артист УРСР А. Авдієвський спитав у мене, яка пісня найбільш знайома й дорога всім верствам мексіканського народу. Я не замислюючись назвав «Маньянітас» і хор розучив її.

І справді, ця пісня мала величезний успіх. Щойно оркестр починав вступ, як мексіканська публіка починала аплодувати й співати разом з митцями з далекої України.

Я дуже люблю народний хор ім. Г. Верьовки. Мені давно хотілося розповісти про цей колектив, який своїм мистецтвом полонив мільйони глядачів не лише в себе на Батьківщині, але й у багатьох країнах за рубежем, і тому я радо взявся перекласти уривки із відгуків мексіканської преси на виступи наших українських митців. Це тим більш зручно для мене, бо я сам, колишній учень Г. Верьовки, може, й не зміг би бути до кінця об'єктивним!

Л. ОЛЄВСЬКИЙ

МУЗИКА, ОПЕРА, БАЛЕТ

«...Двогодинна демонстрація народного мистецтва дає більше уявлення про народ, ніж мільярди пишномовних слів дипломатів. Так мистецтво України, однієї з наймузичніших країн земної кулі, розкрилося перед нами в усій своїй повноті і красі у творчості відомого ансамблю Верьовки, який відвідав нас і полонив публіку своїм незрівнянним багатством барв і майстерністю показаного спектаклю. Ми впевнені, що величезне приміщення «Арени Мехіко» буде переповнене, бо люди добре розуміють, що ніщо не може замінити безпосередні контакти одного народу з іншим, що в справжньому мистецтві взаєморозуміння і братерство знищують

Так рекламували виступи Українського Народного хору ім. Г. Верьовки мексіканські газети.

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Іменем Тараса Шевченка називатиметься віднині один із майданів французької столиці на перехресті бульвару Сен-Жермен і вулиці Сен-Пер.

●

В угорському місті Сегед — побратимі Одеси — проходили Дні України. У великому Сегедському будинку культури відбувся вечір, присвячений Одесі. Прозвучали вірші одеських і сегедських поетів, виконувалися вокальні твори українських і угорських композиторів.

●

Рік у рік ширяться зв'язки України з різними країнами світу. До нашої столиці приїздять численні делегації спеціалістів з різних галузей науки і техніки, партійні і громадські діячі. Нещодавно Київ відвідала делегація англійських будівельників. У її складі — директор фірми «Джон-Леінг. Констракшн» І. Бродбенд, голова експертної групи по будівельних матеріалах фірми «Біллінгтон Брос» Ч. Коулман, помічник секретаря міністерства будівництва Англії Х. Гловер. Гості ознайомилися з новобудовами нашого міста.

розбіжності, зменшують географічні відстані.

Чудову, неперевершену музичність демонструє композитор Авдієвський із своїм ансамблем. Ті, хто бачив, як працює ансамбль Верьовки, були вражені його злагодженістю. Так, це був справжній подвиг у мистецтві!»

«Ексельсіор», м. Мехіко.

ЗАХОПЛЕННЯ, ТЕПЛОТА, ЕНТУЗІАЗМ

«...Ми вважаємо, що найпрекраснішим з усіх хорових і хореографічних ансамблів, які приїздили до нас, є «Хор і танці України».

Справді, виступи цього колективу — казкові. Якщо в класиці балет Великого театру — неперевершений у світі, то у фольклорних постановках «Хор і танці України» займають таке саме місце. Ми ніколи не чули таких бурхливих оплесків!»

«Ель Оксіденталь», м. Гуадалахара.

ПІСНІ Й ТАНЦІ КРАЇНИ СОЛОВ'ЇВ

«Україна — це широкий степ, безмежні лани золотої пшениці, повноводий Дніпро. І, як писав Гоголь, земля ця полонить красою лісів і садів, блакиттю неба, вночі всіяного міріадами зірок, і повітрям, напоєним ароматом квітів, співами солов'їв.

Музичні й танцювальні мотиви цієї прекрасної країни вже багато років займають одне з чільних місць у світовому фольклорному мистецтві.

Нині мистецтво України гідно репрезентує хор, який носить ім'я свого засновника Григорія Верьовки. Керує ансамблем чудовий композитор і музикант А. Т. Авдієвський. Цей хор відомий у всьому світі.

Український хор — це чудове втілення душі народу, хороброго і чуйного, пристрасного і поетичного!»

«Ель Норте», м. Монтеррей.

ЦЕ ЧУДОВО, НЕЗАБУТНЬО!!!

«...Один з найвиразніших представників мистецтва України є ансамбль пісні і танцю, який носить ім'я свого організатора і засновника Григорія Гурійовича Верьовки. Зараз колективом керує його учень, колишній студент одеської консерваторії Анатолій Тимофійович Авдієвський.

Після гастролей в Європі, в Центральній Азії, в Кореї та багатьох країнах світу ансамбль прибув до нашої країни.

Цей ансамбль — чудові співаки, граціозні і віртуозні виконавці танців, і всі вони — втілення прекрасних традицій краси, любові до рідної землі.

Виступи цього колективу — це чудово, незабутньо!!!»

«Оваспонес», м. Мехіко.

СВЯТО НА ПЛОЩІ

«Українська пісня — зачаровує слухача, бо вона — душа свого народу, який плаче або сміється у своїй музиці.

Який чудовий хоровий спів! Які прекрасні голоси і надзвичайна виконавча майстерність! Коли українці виконували «Маньянітас», площа вирувала від бурхливих оплесків.

Народ, який вміє так виконувати і відчувати музику, — це добрий народ, який любить красу і мир.

Мистецтво українців — таке чудове і веселе, ніжне і зворушливе, що кожному на величезній площі Де Торос Торреона хотілося, щоб цей концерт ніколи не кінчався, бо ця духовна насолода незабутня.

Наприкінці хочеться сказати українським артистам:

«Спасибі за чудові хвилини, які дало нам ваше прекрасне, неповторне мистецтво!»

Тепер ми розуміємо слова А. Луначарського: «Танці, пісні і поезія України — найзапашніша і найпрекрасніша гілка дерева світової культури».

«Оваспонес», м. Мехіко.

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Болгарська громадськість урочисто відзначила 50-річчя драматичного театру імені Николи Вапцарова в м. Благоєвграді.

В ювілейні дні добрим словом згадувалися й твори українських драматургів, що йшли на сцені театру.

Ще 1930 року, як пише старий вчитель і журналіст Іван Рупов, прогресивні вчителі міста створили театральну трупу, першою постановкою якої була «Наймичка» Т. Шевченка. «З особливою силою звучала пісня «Реве та стогне Дніпр широкий», — розповідає І. Рупов. — Публіка була в захваті й бурхливо аплодувала».

Після перемоги соціалістичної революції на сцені Благоєвградського театру йшли «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «За другим фронтом» і «Далекі вікна» В. Собка», «Під золотим орлом» Я. Галана.

П'єса В. Собка «Далекі вікна», прем'єра якої відбулася минулої осені, стала однією з найпопулярніших вистав театру: до квітня 1969 року її подивилося понад 25 тис. глядачів.

●

Македонський літературно-художній журнал «Современност» в першому номері за цей рік видрукував огляд «По сторінках української періодики» югославського літературознавця Александра Неймана. Свій огляд він присвячує журналу «Всесвіт».

«За перше десятиріччя свого існування, — пише він, — український щомісячник опублікував твори 530 письменників з 73 країн Європи, Америки, Африки та Австралії, цим самим виправдуючи свою назву «Всесвіт».

Югославський літературознавець відзначає той факт, що журнал «Всесвіт» систематично знайомить українську громадськість з творами югославських поетів і прозаїків.

●

На Україні, зокрема в Києві, побував письменник надзвичайної долі. Ім'я його — Сат-Ок (Довге Перо). Він син польської революціонерки Станіслави Суплатович і вождя індіанського племені шеванезів (шауні)— Високого Орла.

...Станіславу Суплатович, яка в 1905 році стала до лав борців за свободу, царський уряд заслав на Чукотку. Революціонерка втекла звідти, дісталася до Аляски, але далі йти не змогла. Тут її й підібрали індіанці. «Біла хмарка» (так вони називали Станіславу за її світлі коси) через кілька років стала дружиною вождя племені...

Сат-Ок в національному індіанському вбранні.

Лише в 1938 році від білого мисливця Станіслава довідалася про революцію в Росії, про події в Польщі. Коли за рік вона повернулася на батьківщину, Польщу окупували фашисти...

Для Сат-Ока почалося нове життя. Його, як представника «неповноцінної раси», схопили гестапівці й після нелюдських тортур відправили до Освенціму. По дорозі він втік, потрапив до партизанів. Бойовий ніж Сат-Ока, котрий зберігається у нього і досі, загнав на той світ чимало гітлерівців.

Зараз Сат-Оку 48 років, він моряк польського торговельного флоту, багато подорожує, багато бачить і пише про своє життя у творах, що набули широкої популярності як у Польщі, так і за її межами. Його твір «Земля Солоних скель» перекладений на російську і українську мови.

Перед українськими читачами Сат-Ок виступав у індіанському національному вбранні.

— Я пишу зараз нові книги, — розповів Сат-Ок, побувавши в гостях у редакції нашого журналу, — це: «Чужі на своїй землі» й «Шлях сліз», документальний твір про долю індіанських вождів. Відвідання СРСР, Радянської України я ніколи не забуду, — про враження я напишу своїм братам-індіанцям. І ще обов'язково спробую перекласти на кілька індіанських діалектів «Заповіт» Тараса Шевченка.

ОЛЕКСАНДР ВОЇНОВИЧ

Вигнанець

РОМАН

Малюнки П. Костюченка

I

Рипнули двері, і з коридору долинули звуки голосів. Хтось увійшов до палати. Я прислухався, намагаючись упізнати, хто це. Отак щоразу: зачувши кроки, я весь напружуюсь, силкуючись уявити собі обличчя того, хто прийшов. Я безпомилково визначаю, хто наблизився до мене, надто коли чую голос чи відчуваю дотик руки. Вгадую людей з ходи, а іноді і з дихання, кашлю чи сміху. Так я впізнаю багатьох лікарів, медсестер і професора.

А хто це зараз увійшов до палати? Чиї це кроки, такі тихі, майже нечутні? Певно, когось із тих людей, що оточують мене. Хтось хоче захистити мене від шуму, знаючи, як мене дратує найменший шурхіт. Я вже впізнав відвідувача, та за давньою звичкою запитую:

— Хто це?

Мовчанка. З коридору не чути жодного звуку. Навколо мертва тиша. Нарешті чую:

— Це я, Анджа.

Вона озивається ледь чутно, так само тихенько, як допіру ввійшла до палати. Не схотіла подавати голосу, мабуть, гадала, що я сплю, чи боялася, що її голос, — власне, не голос, а шепіт, — сполохає мене. Заходячи до кімнати чи пораючись біля мого ліжка, вона поводиться якось особливо обережно, надмірно уважно, аби не порушити мого спокою.

Я не бачу її обличчя, її волосся, її зовнішності. Однак усе в ній здається мені знайомим. Мабуть, через її обережну ходу, через її чуйність й уважність до мене. У ній є щось невимовно тепле, ласкаве, що сповнює мене надією і проганяє страх, який переслідує мене відтоді, як я вперше відчув на очах пов'язку, відколи мене огорнула пітьма.

Пов'язка!

Морок! Світло!

Чом я не запитаю Анджу, коли, нарешті, з мене знімуть пов'язку і що станеться потім?

Одного разу, коли Анджа водила мене за руку по палаті, я запитав її про це. Вона не зупинилася — йшла далі й відповідала спокійно. Її слова звучали впевнено. А от рука й пальці... У них цієї впевненості не було — вони тремтіли, виказуючи хвилювання. Відтоді я більш ні про що не розпитував Анджу й намагався відігнати від себе думки про ту мить, коли з мене знімуть пов'язку, хоч знав, що цей час наближається.

Я прислухався до швидких Анджиних рухів. Вони допомагали мені визволитися з довколишньої темряви, кинутися навтіки від минулого, сховатися від того, що на мене чекає. Коли Анджа обережно порається біля мене, мені здається, що я не чую глухого вибуху, не бачу темно-червоного полум'я, яке назавжди засліпило мені очі.

Анджа ходить по палаті, дає лад речам, щось переставляє, посуває. Наближається й до мене — поправляє простирадло та ковдру. Робить це завжди, коли чекає гостей.

— Хто сьогодні прийде до нас? — тихо питаю я.

— Сьогодні буде обхід, — чую її теплий голос. — Прийде професор.

— Професор! — повторюю я спроквола.

І враз відчуваю збудження. Немов мене обдало гарячою хвилею.

— Так, професор, — каже вона, зупиняючись посеред палати.

Я змовк. Почав думати про професора. Вперше я зустрівся з ним, коли лежав на операційному столі. Не знаю, який він з виду, але добре знаю його характер. У нього тверді, вправні пальці. Голос низький, упевнений. Професор не балакучий. Скаже кілька слів, а в них стільки думок, що не вкладуться і в десяток речень.

«Що він скаже мені сьогодні?» — запитую я сам себе. Минулого разу він не був упевнений в успіху, тому й не назвав дня, коли з мене знімуть пов'язку. Натомість запитав: «Хіба ви знали наперед, скільки вам знадобиться часу, щоб демонтувати міну?» «Ні, — відповів я. — Все залежало від того, що то була за міна». «А тепер усе залежить від вас», — спокійно відказав професор.

Може, сьогодні він скаже правду, бодай назве день, коли ми обидва довідаємося про неї. А правда ця ой як глибоко — в темній безодні під білими бинтами.

Коли я думаю про прихід професора, мене охоплює неспокій. Те саме відчуває зараз і Анджа. Я розумію це з її рухів — вони стають дедалі спритнішими. Анджа іде до дверей і прочиняє їх. Чутно кроки. До палати входить кілька чоловік. Важкі, неквапливі кроки наближаються до мого ліжка. Це професор. Моїх очей торкався скальпель, затиснутий у його руках. Професор перший бачив мої очі після поранення, тільки йому відомо, чи сприйматимуть вони знову світло й відображення довколишнього світу.

Професор зовсім близько підходить до мене. Я відчуваю його подих. Анджа подає йому стільця. Професор сідає. Зараз, певно, оглядає мене. Я мовчу, намагаючись уявити собі його обличчя, очі, посивіле волосся. Можливо, у професора таке ж грубе, жорстке обличчя, як у мого батька... Уважно прислухаюся. Хочу вловити радісне зітхання, якийсь порух, що подав би мені надії. Натомість чую низький хрипкий голос:

— Як ви себе почуваєте? — Професор схиляється наді мною, обмацуючи моє лице й шию. Потім його пальці зупиняються на зап'ясті моєї руки.

— Ось уже два дні не болить голова, — відповідаю я.

— Добра ознака, — каже професор.

Скидає з моїх грудей ковдру й довго слухає мене. Опісля знов обмацує шию й за вухами. Я не можу стримати своєї цікавості й запитую професора, наперед знаючи, що він відповість:

— Ну що, професоре?

Він не відповідає. Мовчить. Лише за кілька секунд я чую його низький голос:

— Скоро побачимо.

Я вловив у його голосі вагання — сказати правду чи відповісти непевно. Це занепокоїло мене. Я вийняв з-під ковдри руку й простяг її до професора. Він узяв її в свою долоню. Вона була більша за мою, цупка

й шорстка. «Такі ж руки були в мого батька», — майнуло мені в голові.

— Професоре, — мовив я, міцно стискаючи його руку. — Ваше «скоро» надто довге й непевне. Назвіть мені день.

Він мовчав. Його рука поворухнулася. Рипнув стілець. Очевидно, професор озирнувся. Хтось із лікарів щось буркнув йому.

— Назвіть мені день, — наполягав я. — Мені буде легше підготуватися до нього. Я не боятимусь, коли з мене зніматимуть пов'язку.

— Так кажуть усі, — мовив професор на своє виправдання. — А як тільки дізнаються про день, коли все має вирішитися, їх охоплює паніка. У багатьох не вистачає мужності дочекатися тієї хвилини. Тому ми без попередження кладемо хворих на стіл і знімаємо з них пов'язки. Це полегшує людям страждання.

Я рвучко висмикнув руку з його долоні й сховав її під ковдру.

— Ви не знаєте мене, професоре. А ваші уявлення про мої зустрічі з часом та різні мої пригоди вкрай помилкові.

Це вразило професора.

— Коли б я почув ці слова від когось іншого, то не звернув би на них жодної уваги. А ви — незвичайний хворий.

— Отже, назвіть мені день, — спокійно мовив я.

В палаті знову запала тиша. Ніхто не поворухнувся. Я відчував, що професор дивиться на грубу пов'язку, яка закриває мені обличчя. Його теж пойняла цікавість — хотілося якнайшвидше подивитися на справу своїх рук.

— Чекати лишилося недовго, — пролунав його густий, трохи схвильований голос. — Завтра! Завтра все стане відомо!

«Завтра», — подумки повторив я. Мене охопило якесь дивне почуття, немов після раптового удару по голові. Рипнув стілець. Професор підвівся. Палату виповнили звуки кроків. Вони віддалялися від мого ліжка.

«Завтра!» — бринять мені у вухах професорові слова.

Завтра я вийду з палати. Мене повезуть до операційної, покладуть на стіл. Довкола стоятимуть лікарі, медсестри, професор...

— До завтра, — кидає мені від дверей професор.

Я не відповідаю.

Двері зачинилися. Я лишився сам один в операційному залі. Лежу на столі, а довкола — мертва тиша. Зараз хтось переріже пов'язку, професор візьме її пінцетом і легенько підніме...

Я перекидаюсь у ліжку, пробую підвестися, потім знову лягаю. Стало важко дихати. До голови прилила кров, гуде у скронях. «Завтра...» Від нього залежить моє майбутнє: світло чи темрява, життя чи животіння.

Анджа підняла ковдру й витерла рушником піт, що рясно вкрив мені шию й груди. А я навіть не відчув, що спотів...

Анджа відходить од ліжка. Я чую, як вона прочиняє вікно.

— Яка надворі погода?

— Сонячно, — відповідає Анджа.

— А день? Який сьогодні день?

— Понеділок.

— Понеділок, — повторюю я.

Навіщо мені, який сьогодні день? Намагаюсь пов'язати його з тим далеким минулим... Але ніяк не можу пригадати, коли це сталося. Здається, дуже давно. Анджа, напевно, пам'ятає.

— Коли це сталося зі мною?

— У вівторок. Вас привезли десь близько десятої години.

Навіть не віриться: збігають дні, сповнені болю й невиразних почуттів. Усе в них мертве. Немов я перестрибнув через прірву й опинився по той бік життя.

Рвучко скидаю з себе ковдру й підводжусь. Усе довкола враз змінилося. Темрява згустіла, замість тісноти, що давила мене, — широкий простір. Туманний обрій відступає від мене й губиться в безмежній пітьмі. Рухи мої невпевнені, наче я вишу в повітрі, не маючи під собою опори. Несвідомо простягаю перед себе руку. Вона лягає на столик біля ліжка. Туманний простір зникає, я повертаюсь до дійсності. В моїй уяві постає палата, де я лежу. Намацую на столику телефон. Десь далеко, на другому кінці проводу, з'являється Майїне обличчя. Я часто розмовляю з нею по телефону. Захотілося знову почути її голос. Узяв трубку, набрав дві перші цифри і... натиснув на важіль.

«Не треба тривожити інших своїм клопотом», — подумав я і спробував здолати своє бажання. Аж не віриться, що я став такий чутливий. Кожний вияв дружби й уваги до себе сприймаю як милостину.

Я ступнув два кроки й зупинився. Навколо мене вільний простір, але тепер уже обмежений. Це лікарняна палата, а не безмежна далечінь, яку я допіру відчував. Десь загубилися стільці, ліжко, стіни. Лишилися тільки мої випростані руки. Я простяг їх перед себе, але почуваюся невпевнено.

— Може, подати вам палицю? — питає Анджа.

Палиця! Вона подовжить руку і, мов розвідник, попередить мене про небезпеку.

— Подай, будь ласка!

За мить я вже тримав у руці палицю. Анджа стояла позад мене. Я простяг палицю вперед. Перешкоди не було. Ступнув

крок і спинився. Знову провів палицею довкола себе. Ішов далі, знаючи, що переді мною буде стіна. Палиця неодмінно наткнеться на неї, і я нарешті відчую якусь опору.

Так, розмахуючи навсібіч палицею, я поволі просувався вперед. Мені здавалося, що десь поруч зяє прірва, в яку я щомиті можу звалитися. На щастя, простір не безмежний. Ось палиця на щось наткнулась. Я простягаю руку й намацую холодну стіну. Пересуваюся вздовж неї, поки не дістаюся до вікна. Прочиняю його. Палату виповнює свіже повітря. Руки ловлять сонячне тепло.

Грюкнув стілець, що його Анджа поставила поруч мене. Я сідаю біля прочиненого вікна, вистукуючи палицею:

«Так, так-так».

Один довгий, два короткі удари. Змінюю такт — два коротких, один довгий. Так, чергуючи удари, призвичаюсь до них. Потім обираю новий такт — стукаю рівномірно.

— Схоже на шурхіт кроків, — шепочу про себе.

Стукаю палицею щораз гучніше. І раптом увесь здригаюся: може, ці звуки супроводжуватимуть мене все життя, стукіт палиці стане супутником кожного мого кроку в довічному мороці! Сама думка про це пригнічує мене. Чомусь пригадується, як я обмацував простягненими руками міну, ловлячи її дихання. Яка страшна асоціація! В обличчя немов війнуло холодом. Мене знов охопила паніка, бажання кудись утекти звідси.

— Анджо!

— Я тут, поруч! — долинає її шепіт.

— Дай мені, будь ласка, сигарету.

Досі я лише двічі вагався в своєму житті. Перший раз, коли мене вигнали з загону. Другий — коли мене скривдили. А тепер, виходить, утретє? «Що ж, власне, сталося?» — запитую себе, бо не знаю, як назвати цей стан. Відбувається якесь своєрідне випробування мого життя: урветься воно чи триватиме далі. Тим-то я не знаю, що робити. Мені не вистачає сили розрубати цей вузол з одного маху. Краще б утекти від тієї миті, що чекає на мене. «Не думай про те, що буде з тобою завтра, — радив я сам собі. — Спробуй у мороці білих бинтів заглибитись у минуле. В темряві світло здається ще більш яскравим, а день — ще більш вражаючим на тлі мороку життя. Кожна річ вирізняється з-поміж інших контрастом своїх тіней і світлом, яке створює їх».

Я жадібно ковтав тютюновий дим, довго затримуючи його в легенях. Це заспокоювало мене. Невідомий довколишній простір дедалі менше привертав мою увагу. Гомін вулиці стихав, поволі віддаляючись, як гуркіт літака у хмарах.

Нарешті я заспокоївся зовсім. Дихаю рівномірно, почуваю себе впевнено. Не думаю більше про завтрашній день — він мене не хвилює. Тепер я можу спокійно заглибитися в минуле. В ньому теж захована відповідь на те, що чекає мене попереду. Бо минуле зовсім поруч, воно в моїх руках.

Усе почалося з Анджі... Не з цієї, що стоїть зараз біля мене, а з іншої. Обличчя цієї Анджі я ніколи не бачив — можу лише собі його уявити. У цих двох жінок спільні тільки імена...

Сигарета згасла. Я кидаю недопалок у вікно й вертаюся думками до минулого, до грізних днів війни...

II

Була люта навальна зима. На землю впала імла, низько-низько, аж під самі наші ноги. Вила хуртовина, мов зграя голодних вовків. А я, Мргуд, стояв перед вишикуваним загоном партизанів і чекав вироку: життя або смерть. Я не знав, що станеться зі мною, — і життя, і смерть були на однаковій відстані від мене. Мені не вперше доводилося переживати фатальні хвилини чекання, але досі вони ніколи не здавалися такими нестерпними. Раніше я переносив очікування спокійніше — мені погрожували смертю вороги, і я мав право боронитися від них. А тут, на Ястребаці, мене могла скарати рука когось із моїх друзів, Драгоша чи цілого загону. Рятунку від них не було.

Стоячи перед строєм з похнюпленою головою, я почував себе таким самотнім, як тиша, що огорнула засніжені гори. Ніяково почували себе й решта партизанів — кожен мовчав на самоті зі своїми думками. Праве плече мені схилилося під вагою гвинтівки, і вона щомиті могла впасти в сніг. Та це мене не обходило. Хвилювало інше. Переді мною пропливали картини минулого. Босоноге дитинство. Батькова кузня. Його цупкі руки й твердий погляд. Раз по раз в уяві поставало заклопотане материне обличчя... Я не знав, куди подітися від сорому перед товаришами. Вогонь ганьби пік мені груди, палив моє обличчя, закрадався глибоко в душу. А думки снувалися одна за одною. Перед очима виникла братова голова. Він дивився на мене спокійним поглядом, здавалося навіть, ніби я

чую його голос: «Яка це ганьба — заплямувати честь свого загону!»

Хотілося втекти, заховатися від батька, брата, матері, забути про школу, про дитинство, раз і назавжди покинути цей край, припинити це нестерпне чекання. Я підвів голову, глянув на командира й комісара. Вони стояли ліворуч, не дивлячись на мене, з похнюпленими головами, немов намагалися відшукати під ногами причину моєї тяжкої провини.

Комісар раз по раз оглядався на вбогу хатину — чекав на тих, хто мав оголосити вирок.

А їх і досі чомусь не було!

Отже, я мав час глянути на себе збоку, повернутись у думках до тієї похмурої ночі, коли все це сталося, запитати себе: «Чи справді я винен? Невже жіноча підлість настільки велика, що може відразу ж після хвилин жагучої пристрасті й палких пестощів штовхнути тебе в безодню, звідки вже немає вороття?»

Ми прийшли до села серед ночі. Мій рій розмістився в самотній убогій хатині. Нас зустрів старечий голос, запах лляного полотна, приємне тепло печі, яку щойно затопила стара господиня.

Бійці лягли на соломі, розкиданій на долівці. Стара пішла до себе в теплу кухню. Я поставив гвинтівку під стіною і сів біля вузьких дверей. Сидів мовчки, дивлячись, як палає вогонь у чавунній пічці, слухаючи спокійне дихання друзів. Сон тікав од мене, хоч тіло аж гуло від утоми. Мою увагу привернули двері, що під ними я сів. Якась невідома сила підбивала мене подивитися, що там за ними.

Я нишком підвівся й прочинив двері. Тихий рип не порушив рівномірного дихання бійців — усі спали глибоким сном. Очі мої вловили ледь помітний промінчик світла, що струмів крізь напівзачинені двері в кінці коридору. Це світло мало якусь чародійну силу, і я пішов на нього.

Відчинив двері. На мене війнуло теплом маленької розжареної пічки. Погляд спинився на каганці й широкому ліжку, що немов гойдалося в тремтливому світлі. На ліжко спадали тіні, підкреслюючи білину полотна. В напівтемряві я побачив бліде обличчя молодої жінки. Вона лежала під ковдрою. Біла лляна ковдра трохи випиналася у неї на грудях. Густе волосся розсипалося на подушці, з-під ковдри стирчали розкидані ноги.

Од ліжка віяло якимись дивними пахощами, від яких мені паморочилося в голові. Я жадібно вдихав їх, відчуваючи, як до мене повертається сила, наливаються м'язи, теплішає в грудях. Я стояв, мов зачарований.

Ці пахощі вабили мене, підбивали наблизитись до ліжка й краще роздивитися сонне жіноче обличчя. Я заціпенів на місці, сп'янілий, вагаючись перед спокусою. І раптом згадав про друзів, які спали в сусідній кімнаті, про неписані закони партизанського життя, і жінка здалася мені такою чужою, далекою. Я зрозумів, що вона — тільки мить омани, невідоме нам, партизанам, почуття, яке ми відкладаємо на майбутнє, коли закінчиться війна і нам стануть доступні всі радощі життя. А поки що мені нема чого робити в цій кімнаті, моє місце — за дверима, серед друзів по зброї, які сплять на вогкій соломі.

Обережно, щоб не розбудити жінку, я почав причиняти за собою двері, коли зненацька до мене долинув тихий, грайливий голос:

— Невже ти злякався жінки?

Вона не спала. Раптом звелася на ліктях, розплющила чорні очі й зміряла мене довгим, пильним поглядом. Голос її ще й досі бринів у затишній кімнаті, зливаючись зі світлом і запахом гасу. Він зачарував мене, ноги мені немов закам'яніли. Я почував себе, як злодій, спійманий на гарячому. Тимчасом її теплий, ніжний погляд вибачав мені те, що я вдерся сюди, й кликав до себе. Жінка ще вище підвелася на ліктях і прикипіла до мене очима. У жінки була гарна кругла голова з довгим волоссям, розчесаним на рівний проділ.

Я все ще зніяковіло стояв на місці, вагався. Моя рука немов приросла до клямки дверей, а очі вп'ялися в жінку, яка підводилася в ліжку, розпалюючи в мені бажання.

— Я боюсь тебе, — відповів я і відчув, що по тілу в мене забігали мурашки.

— Ходи! Не бійся! — шепотіла жінка.

Вона поклала голову на подушку й випросталася під ковдрою. Її рухи промовляли куди більше, ніж очі чи слова.

Вогонь жаги пік мені тіло, але я пам'ятав суворі партизанські закони і все ще вагався: піти до жінки, що так настирливо кличе мене, чи втекти від ще не знаних мені таємничих любощів. Зі мною коїлося щось дивне. Я відчував, що боюся цієї таємниці, яку прагне пізнати кожен юнак, таємниці, що назавжди відбирає нашу невинність. Я не міг вчинити опір спокусливому жіночому поклику, не міг протистояти незнайомому інстинктові, який охопив мене і штовхав уперед, до незвіданого. В мені заговорила юнацька кров, мої вісімнадцять років, і я забув про своїх друзів, що спали в сусідній кімнаті, забув про суворі партизанські закони.

Мене кликала жінка!

Входячи до кімнати, я почув її шепіт:

— Ну ж бо, швидше!

Я наблизився до ліжка. Тіло моє огорнула хвиля тепла, в очах потьмарилося. Я палав, як у вогні, і весь тремтів. Жінка мовчала — за неї промовляли її очі й рухи. Вона пригорнула мене. Тіло її палало, мов смолоскип. Вона важко дихала. З чорних її очей на мене дивилася душа цієї жінки. Я бачив у них забуття і надію, бачив життя, яке не відає, що таке смерть і вбивства, блукання безсонними ночами по снігових заметах. Ці очі не знають, що таке муки й страждання. Їм відома лише та мить, коли люди про все забувають, стають до всього байдужими.

Лащачись до мене, жінка зняла з мене піджак, потім сорочку. Я цілував запашне жіноче волосся, шию, губи. Мене п'янило її пружне тіло. Тепер нас роз'єднувала тільки її біла полотняна сорочка. Жінка кілька разів марно пробувала визволитися з неї, нарешті, розсердившись, сказала мені:

— Розірви сорочку! Допоможи мені!

Я втратив розум, забув про все на світі, схопився за комір сорочки, розпанахав її аж до самого низу й побачив перед собою оголені жіночі груди, білі стегна... В мені озвалася якась тваринна сила. Відчувши, як жагуче прагне мене жіноче тіло, я пірнув у його безмежне тепло. Вперше в житті мені випало пізнати любощі жінки, яку розлучили з чоловіком. Дві жаги єднали наші тіла, ми витали кожне у світі своїх мрій і почуттів. Мене п'янило її тіло, я радів, що воно поруч зі мною, здавалося, що жага цієї двадцятирічної молодиці свідчить про її чистоту і щирість. Гарячі поцілунки, тихий шепіт, палкі погляди відкривали мені незнану таїну кохання. Вона бентежила мене, кликала до забуття.

Не знаю, скільки це тривало. Минула година, а може, й ціла ніч. Прокинувся я від того, що рипнули двері. Почувся деренчливий старечий голос:

— Шльондро! Це ти так чекаєш на мого сина! З іншим у ліжку!

Жінка ошелешено сіпнулася й підхопилася з ліжка. Вона стояла, дивлячись на стару, як на привид, і вся трусилася. Потім залилася сльозами.

— З іншим! — злісно повторила стара.— Не втерпіла! Покликала до себе в ліжко першого-ліпшого чоловіка, який зайшов до хати!

— Я не кликала його! — відказала перелякана жінка. І повторила: — Не кликала!

Вона тремтіла, як осиковий лист. Її враз охопив неймовірний страх, хоч іще хвилину тому вона вся аж мінилася від кохання. Я не міг збагнути, чого вона так злякалася, але сам теж був приголомшений, мовчки лежав у ліжку і дивився на лихе обличчя старої.

— Ні, таки покликала! — докоряла їй стара.

Обличчя старої аж перекосилося з люті, а очі палали зненавистю.

Жінка, як і раніше, трусилася, мов у пропасниці. Вона безпорадно стояла посеред кімнати, зовсім гола, затуливши руками груди, наче вони були для неї найдорожчі. Я почував себе дуже ніяково. Мені стало жаль цієї беззахисної істоти, з якої так знущається жорстока стара.

— Не могла обійтися без... — стара не доказала, бо жінка урвала її:

— Мене примусили, — зненацька мовила вона. — Він силоміць узяв мене!

Я не йняв віри своїм вухам. Мене немов зацідили п'ястуком межи очі. Я не розумів її слів, не міг збагнути, що діється довкола, і мовчки поглядав то на одну, то на другу жінку. Стара ще більше визвірилася на невістку:

— Брешеш, стерво! Ти могла б закричати!

Гола жінка оглядалася навкруги, немов шукала якогось порятунку. Мене вона зовсім не бачила, хоч я й досі лежав у ліжку. Аж ось її погляд упав на сорочку, що валялася на підлозі. Жінка враз підхопила її й напнула на себе.

— Ось погляньте: він розірвав мою сорочку!

Вона розгорнула край розірваної сорочки й швидко запнула її.

— Он як! Ви гвалтуєте жінок! — накинулася на мене стара.

Терпець мій урвався. З мене було досить її люті й знущання з жінки, яку я допіру цілував. Підвівшись на лікті, я окинув стару поглядом, повним зненависті й презирства.

— Геть звідси! — крикнув я на повен голос.

Стара аж здригнулася з несподіванки й зніяковіло витріщила на мене очі. Вона вагалася.

— Он як! Виганяє мене з власної хати! — мурмотіла стара.

Її поступливість підбадьорила мене. Я вирішив, що зможу захистити молоду жінку.

— Геть звідси! — гримнув я ще голосніше.

Стара отямилась, гордо підвела голову, кинувши на мене зневажливий погляд. Потім підійшла до невістки, взяла її за руку й, не сказавши ані словечка, вивела з кімнати.

— Погляньте, які ви хороші! Гвалтуєте жінок! — долинув її крик з сусідньої кімнати. — Де ваш начальник?

До кімнати вбіг командир рою. Я мовчки вдягався.

— Навіщо ти це зробив? — запитав він.

— Я її не примушував, — спокійно відповів я. — Вона сама спокусила мене.

— А сорочка?

— Вона сказала, щоб я розірвав її.

— Неправда, — мовив командир. — Зараз же йди під варту. Вранці розберемося.

Ранок не приніс мені втіхи. Розірвана сорочка була неспростовним доказом моєї провини. Стара вимахувала нею, наче чорним розбійницьким прапором.

Обрали партизанський суд. Члени суду поговорили з Анджею, потім із старою, нарешті викликали мене.

— Я не винен, — повторив я кілька разів. Більше мені не було чого казати. Я був упевнений, що цього досить. Ми вірили один одному, коли йшлося про життя або смерть. Тому я вважав, що мені повірять і зараз, розберуться в тому, що сталося, дадуть мені змогу у першому ж бою спокутувати свою провину. З надією на це я і стояв зараз перед усім загоном. Та обличчя партизанів не передвіщали мені добра. Погляди їхні були похмурі, втуплені під ноги в білий сніг. В жодному з них я не бачив підтримки, ба навіть співчуття. Всі обличчя були суворі й холодні, як замерзла земля. І тоді я збагнув, що наді мною збираються темні хмари. Я мовчки чекав, що буде далі. Чекав життя або смерті. Іншого вибору в загоні революції не було: життя або смерть, любов або зненависть. Це знав кожен з нас.

Чекаючи, поки з убогої хатини вийдуть члени партизанського суду й оголосять вирок, я намагався уявити собі останню мить свого життя. В мене стрілятиме весь рій. За широкими цівками гвинтівок я побачу Драгошеві очі. Переді мною востаннє промайне моє життя. Я побачу все і ніщо. Найстрашнішим буде оце «ніщо».

В мені все протестувало. Життя чинило опір смерті, кликало мене в неосяжний простір, в густі ліси, широкі долини, породжувало надію на те, що люди нарешті збагнуть, що я не винен. Хіба може Анджа не розповісти правду про ту ніч! Я раптом згадав, що на плечі в мене висить гвинтівка, а кишені обважніли від гранат. Життя казало мені тікати, закликало вчинити опір смерті.

Та все це було намарно.

Рипнули двері, зарипів мерзлий сніг. З хатини вийшли люди, яким було надано право судити мене. Вони були спокійні, навіть байдужі до того вироку, що його мали зараз оголосити.

Заступник командира загону Радан зупинився переді мною, решта членів суду вишикувалась за його спиною. Радан був голова трибуналу. Він оголошував вироки, сповіщав людям про смерть або життя. Я чекав смерті. Іншої кари за таку провину не могло бути.

Я дивився на Радана. Йому, мабуть, було найбільш боляче, важче, ніж приреченим до смерті. Приречених розстріляють, а судді залишаться на самоті зі своєю совістю, споконвічним питанням: чи справедливий був вирок?

Довкола запала тиша. Всі завмерли. Мовчанка повисла в повітрі, мов знятий над головою меч. Радан, похнюпившись, дивився на сніг. Раптом він підвів голову і окинув поглядом загін, немов шукаючи підбадьорення в очах людей. Він хотів, щоб вони підтвердили його слова.

— Мргуд за свою провину заслуговує смерті, — проказав Радан і замовк.

Щось брудне й холодне вдарило мене в груди. Переді мною спустилася густа завіса. Усе враз стало сіре, похмуре, передвіщаючи ту останню мить, коли людина до всього байдужіє і чекає кінця. Я подумки прощався з простором, який бачив перед собою, з бійцями, що стояли проти мене, злившись в суцільну масу, і здавалися однією людиною.

— Але його заслуги переважають смерть, — бринів хрипкий Раданів голос. — Його життя і його смерть рівноцінні...

Я почав поволі виринати з безодні втрачених надій. У вухах мені відлунювали Раданові слова: «Його життя і його смерть рівноцінні». Я ніяк не міг збагнути змісту цих слів. Хіба можуть бути рівноцінними життя і смерть?

— Тому смерть була б несправедливою, а життя без покари — неможливим...

Я зітхнув на повні груди: значить, мені збережено життя, в мене буде час довести свою безневинність. Але я ще не знав, що чекає мене попереду, яку мені визначено кару, — адже так не минеться, бо під час революції без неї неможливо, і самих слів докору замало.

— Суд вирішив,— вів далі Радан приглушеним голосом, — за вчинок, не гідний звання воїна-партизана, вигнати Мргуда з нашого загону!

Мені немов дмухнуло вогнем в обличчя. Здавалося, в цих холодних безлюдних горах запанувала ще більша тиша. Я не міг збагнути, що діється довкола, відчував тільки глибоку, як смерть, тишу. Але смерть не приходила до мене, холодні мовчазні гвинтівки висіли за спинами бійців. Загін завмер у непорушній тиші. Раптом засвистів вітер, підхопив у велетенську жменю густу хмаринку снігу й жбурнув її людям в обличчя. Мене оточила суцільна темрява, я нічого не бачив і покладався лише на свої передчуття.

Я не раз чув про цю сувору покару, але був упевнений, що її ніколи не застосують у нашому загоні. І нізащо не повірив би, що ця покара впаде якраз на мене, що саме мене треба буде випробовувати вигнанством — покинути напризволяще, серед безлюдної пустелі, на самоті із власною совістю, оточити презирством друзів і всього народу.

Голос командира загону повернув мене до дійсності:

— Мргуде! Здай зброю і залиш загін. Не повертайся до нас, доки ми самі не покличемо тебе!

До мене підійшов командир загону, зняв з плеча гвинтівку, розстебнув ремінь з патронташем, витяг з кишені гранати.

Мені здавалося, що я стою зовсім голий, як Анджа перед старою. Я хитався, мов п'яний. В голові гуло, руки безсило опустилися. В мені щось надломилося. Я був зовсім безпорадний. Глухо свистів вітер. Сніг засліплював очі, закривав виднокруг. Шлях усіх вигнанців лежав крізь пітьму. Я запитував себе, чи блисне мені колинебудь на цім шляху промінь світла, чи побачу я знов усміхнені обличчя своїх друзів. Відповідь на це мав дати час. Отже, по той бік темряви ще десь жевріла іскра надії...

— Можеш іти, Мргуде! — долинув голос командира загону.

Я підвів голову, окинув поглядом вишикуваних бійців. На мене ніхто не дивився, наче мене вже не існувало. Я повернувся кругом, оглядаючи безмежний гірський простір. Відтепер я належав цьому просторові. Я вагався, не знаючи, куди піти. Для мене було все однакове: скрізь сніг і зненависть, мовчання й презирство. На цій засніженій полонині, зайнятій четниками[1] й німцями, ніде немає притулку й захисту.

«Якщо дивитися тверезо на речі, то це вже кінець», — подумав я.

Хитаючись, мов п'яний, я ступив кілька кроків уперед і спинився. В лице мені дмухнув шпаркий вітер і повернув мене в інший бік. Я рушив уздовж строю. Поволі прямував повз загін. Здавалося, друзі свердлять мене поглядами, сповненими презирства й зневаги. Хотілося кинутись навтіки, притьмом бігти від їхніх очей, сховатися десь у гущавині лісу. Але мене раптом охопила якась скутість. Я ледве рухався, дивлячись на сніг, що провалювався під моїми ногами. Я саме йшов повз Драгоша. Хотілося зазирнути йому у вічі, однак я не міг цього зробити. Сором палив вогнем мені щоки, застеляв туманом очі.

[1] Члени сербської монархічної реакційної військової організації.

Я схаменувся, зачувши Драгошів голос:

— Зачекай, Мргуде, — проказав він, заступивши мені дорогу. У руці він тримав окраєць кукурудзяного хліба. — Візьми. Ти ж іще нічого не їв.

Рука його тремтіла. На долоні лежав шматок хліба. Їсти мені не хотілося. Я мовчав, не знаючи, що робити.

— Візьми, — повторив він. — З усіх бід найгірший голод.

Я підвів на нього очі. Наші погляди зустрілися, і переді мною враз промайнуло все наше життя, походи, бої, де ми не раз рятували один одного від смерті. Я не міг поворухнути рукою — вона немов відсохла.

— У житті все минає, Мргуде, мине й це, — заспокоював мене Драгош.

Я безпорадно мовчав.

Здаля долинула команда:

— Напра-во!

Загін повернувся праворуч. Драгош лишився біля мене, за строєм.

— Візьми хліб! — наказав Драгош, підвищивши голос. Його погляд став злим і докірливим.

Тоді, якось механічно, я простяг руку і взяв хліб.

— Кроком руш! — долинув з голови колони голос командира.

Колона сколихнулася й рушила вперед, назустріч вітру. Бійці ховали від мене очі, я самотньо стояв у снігу і дивився, як вони прямують до лісу.

Заклякши на місці, я тримав у руці окраєць черствого кукурудзяного хліба і не міг нічого зрозуміти. Почувався, наче п'яний. Душу огорнула страшна самотність. Довкола білів широкий безлюдний простір, а я, маленький і нікчемний, стояв серед нього, нічого не бачачи перед собою, навіть слідів на снігу. Досі я ніколи не міг уявити собі людину без почуттів, без мети й снаги, вкрай знеможену, людину, котру загін позбавив усього.

Раптом мене охопило бажання побігти слідом за загоном, стати перед ним навколішки і вимолити для себе бодай одну кулю... Я гірко посміхнувся, наперед знаючи, чого б я цим домігся. Мені б відповіли ще більшим презирством. Мені присуджено відлюдництво, тож я маю підкоритися і випити свою чашу до дна.

Ще довго стояв я отак, із хлібом у руці, аж доки крізь сірі хмари на землю не пробився промінчик світла. Тільки тоді я побачив широкий слід, що його залишила на снігу партизанська колона. Мені захотілося вкарбувати в нього і свій слід, рушити за колоною, блукати за нею, як собака за циганським табором, ночувати поблизу неї,

чатувати її й зігріватися теплом своїх почуттів.

Ноги мої обважніли, наче налилися свинцем. Тіло знесилилось, охололо. А душа сприймала цю покару інакше. Вона не погоджувалася з серцем, яке ладне було бігти слідом за загоном, жити поруч нього, живитися обсмоктаними кістками й теплом дихання бійців.

Я уявляв собі життя відлюдника, знав, що на мене чекає тяжка, тривала боротьба за існування. На мене чекало полювання за зброєю і боротьба з самим собою. Тільки через неї я міг здобути право повернутися до загону, домогтися прощення. Але попереду лежав тяжкий, довгий шлях. Я уявляв собі своє тривале мовчазне очікування на гірських схилах, чатування в стайнях і хлівах, — на шляху, яким має пройти партизанський загін і покликати мене до себе, прийняти мене знов у свій довгий ланцюг, що зараз чимраз більше віддалявся від мене. Але тоді я ще не знав, як усе це станеться, не знав, що на мене чекає попереду, яка людина живе в мені, чи вистачить їй мужності стятися з усіма злигоднями, що стрінуться на бездоріжжі мого вигнанства. Я згадав слова командира: «Не повертайся, доки ми не покличемо тебе». Ці слова втиснули мене в глибокий сніг, від них мені отерпли руки й ноги, пекучим вогнем виповнилася непокірна душа.

Я не відчував за собою провини і був такий безпорадний!

Перед очима знову постали Анджа і стара, що голосно лається, вимахуючи розірваною сорочкою. Чому Анджа сказала, що я її згвалтував? Невже та ніч була оманою? Невже доля судила мені за першу зустріч з жінкою пізнати замість радості кохання зненависть? Мені кортіло піти до Анджі й розпитати її про все. Я хотів знати правду, зазирнути їй у душу, розгадати таємницю, яка лишилася в тій маленькій кімнаті.

Я озирнувся на хатину. Біля дверей, взявшись руками в боки, стояла стара. Я відчув, як мене сповнює огида до неї, повернувся спиною і пішов, провалюючись у глибокому снігу. Ноги механічно висмикувалися з м'якої білої маси і знову занурювались у неї. Я ніс із собою нерозгадану таємницю й почуття огиди до того, що мені випало пережити. Ішов полониною, не знаючи, куди дійду. Мені було байдуже, в який бік податися: скрізь однакове бездоріжжя й сніг, однакова порожнеча в душі. Я йшов порожньою безлюдною долиною, продирався крізь ліс, наражався на обважнілі віти дерев, і вони обсипали мене снігом. Я ні про що не думав. Мене пойняло єдине бажання — втекти якомога далі від цієї самотньої хатини, а насправді я втікав сам від себе, блукав засніженими шляхами, бездоріжжям вигнанства.

На землю спала ніч, моя перша ніч вигнання — сніжна зимова ніч, з холодними зірками й повнею в небі. Довкола — мовчазна білина, а в ній — холод і страх. Мені й раніше доводилось ходити вночі, як партизанському зв'язковому, але тоді я завжди мав перед собою мету, а в руках стискав зброю. Цієї ж ночі в мене не було ні того, ні того. Світ був байдужий до мене. Так само байдужа була до мене ніч. Вона не зупиняла мене, навпаки, гнала вперед. І я йшов у темряві, грузнучи в снігу. Йшов навмання, аж поки не почув виття вовків.

Воно зненацька озвалося здалеку, десь поперед мене, розпанахавши ніч жахливими звуками, й здалося мені зойком голодної, безпорадної істоти, що загубилася серед снігової пустелі. В цьому надривному витті, що котилося гірськими долинами, крилася не тільки смертельна загроза, а й самотність.

Я отямився, зупинивсь й уважно почав прислухатися, але почув хіба гучне калатання свого серця. Я рушив знову в глибоку темряву ночі, між крислатих дерев, та цю ж мить вовки завили знову. Я спинився, мов укопаний. Тепер виття чулося позаду. Я озирнувся довкола, але нічого не побачив: усе було огорнене темрявою. Виттю позаду відповіло нове загрозливе завивання, що долинуло з темряви десь поперед мене й розтануло між деревами.

Я оглядався навсібіч, відчуваючи, як по шкірі мені повзуть холодні мурашки. Відразу пригадалися почуті в дитинстві розповіді про кровожерні вовчі зграї, і мене почав обіймати жах. Я безпорадно дивився на свої голі руки й запорошені снігом дерева. Не знав, де я, чи є поблизу яке село й люди. Знав тільки, що десь далеко позаду лишилася самітна вбога хатина, і мені так захотілося знову повернутися туди. Та нове виття урвало мої думки. Виття долинало тепер спереду і ззаду, з долини й верхів'я гори, до нього приєднувалися голоси інших вовків, ще гучніші й страшніші. Вони зливалися зі свистом вітру, чулися дедалі виразніше, нагадуючи коло, що звужується навкруг загону, який потрапив у вороже оточення. Я почував себе зовсім безпорадним. Удалині, на краю лісової галявини, блиснули два вогники.

— Вовчі очі, — прошепотів я.

Ці вогники нагадали мені про те, що я ще живий, що моє тіло ще належить мені, людині, яку партизани звали Мргудом. Я безпорадно озирнувся навколо, шукаючи якої схованки. Мій погляд зупинився на самотньому дереві, що росло серед галяви-

ни. Тільки воно могло врятувати мене. І я рушив до нього. Ноги мені глибоко провалювалися у сніг. Насилу переставляючи їх, я наближався до дерева. Вовки немов розгадали мій намір і завили ще лютіше. Вони бігли зимовим лісом, замикаючи навкруг мене коло. Їхні сірі гнучкі тіла мигали між стовбурами, прямуючи так само, як і я, до самотнього дерева. Те дерево було для мене єдиним порятунком.

Я обхопив обіруч стовбур дерева, затис його між ногами. Очі мої вп'ялися у гілля високо над головою. Зібравшись на силі, я повільно подерся вгору, не наважуючись глянути вниз, на снігову білину й сірі плями хижаків, що бігли до мене. Я прагнув чим швидше дістатися до горішніх гілляк, що звисали мені над головою. В них був мій порятунок. Я дерся до них, щосили відштовхуючись ногами від стовбура, ліз усе вище й вище, поки, нарешті, не вхопився рукою за першу гіллю.

«Втік!» — переможно проказав я в думці і глибоко зітхнув.

Я видерся на гілку, сів на ній і лише тоді глянув униз. Під деревом скупчилося з десяток вовків. Вони жадібно дивились на мене, протяжно виючи, немов заклинали мене підкоритися їм. Обхопивши руками стовбур, я дивився у вічі хижаків і бачив у них одвічну лють і голод. Мені здалося, що така сама лють живе й між людьми, така сама зненависть світилася в очах старої. Коли б не вона, я зараз не сидів би на цьому дереві. У мене в руках була б зброя, якою я міг би боронити своє життя. А через цю її зненависть я опинився на дереві, беззбройний і безпорадний, ображений, покинутий усіма на поталу хижакам. Я чув клацання вовчих пащ і уявляв собі, з якою силою вони трощать свої жертви.

Але в цій люті й невситимій жадобі будь-що роздерти мене я бачив їхню безпорадність, і це підбадьорювало мене, додавало сили ще цупкіше триматися за віття й думати, як перемогти всіх своїх ворогів. А їх на моєму шляху було безліч: вовки, німці, четники, сніг, гори й голод. І скрізь — лють, скрізь роззявлені пащі. А я маю протистояти всім, тікаючи й ховаючись від них; маю боротися і не тільки витримати цей герць, але й перемогти, бо без перемоги над усіма ворогами, без подолання всіх труднощів вороття назад не буде.

«Чи варте життя таких мук і знущань?— запитав я себе. Відповідь на це запитання була внизу, на снігу, у вовчих пащах.— Якщо стрибнути вниз, за хвилину настане край усім моїм мукам».

Я уявив собі, як я впаду на сніг і як на мене накинуться вовки. Смерть не настане раптово. Вона буде тривалою і болісною. Від самої гадки про це мене пройняв дрож, руки ще міцніше вп'ялися в шорстке віття дерева, гарячково намагаючись врятувати моє вбоге життя, бо в ньому все ж таки було щось сильніше за смерть, за безпорадність та образу. У глибині душі ворухнулася затятість, яка почала розливатися по всьому тілу, викликала гіркий біль, що пік мені очі.

І я заплакав!

Сльози текли мені з очей і капали на сніг. В них топилося моє безсилля, страх, образа й самотність. Дивно: сльози вгамовували гіркий біль, повертали мені спокій і розсудливість, сповнювали надією, відроджували віру, що, подолавши труднощі, можна знову досягти колишньої величі, стати людиною.

«Он поглянь, які безпомічні вовки,— шепотів я собі в думці.— Стовбур дерева надто грубий для їхніх зубів. Хижаки оточили тебе, але ти неприступний для них, бо ти вище вовків. Отак ти будеш вищий за інших і коли блукатимеш сніговими заметами. Не треба тільки впадати в розпач, втрачати віри в друзів. Адже вони вірять у тебе, якщо обрали тобі саме таку кару».

Вовки не покидали мене. Вони бігали довкола стовбура, підстрибуючи догори, потім віддалялися і зненацька повертались назад. Голодні хижаки кусали один одного, голосно скиглили, раз по раз підводячи догори морди. Вони чекали, коли я нарешті впаду з дерева. А я спокійно споглядав їхню безсилу лють, тішився з їхньої гризні, з того, як вони шматують один одного. Я порівнював їх з постатями в зелених мундирах та чорних кашкетах і знаходив між ними багато спільного. Та, на жаль, я поки що не мав проти них ніякої зброї. Коли я дивився на цих хижаків, у мені з'явилося нове, незнане досі почуття: я зненавидів ці слиняві пащі з білими іклами, зненавидів їх пожадливість і ненажерливість, що проступають у кожному русі й погляді. Вовк став для мене уособленням убивці й зла. Люта ненависть до вовків поступово виполонила все моє єство, і водночас я відчув, як мене виповнює жага життя і бажання мститися, убивати вовків і схожих на них людей.

Вовки цього не знали; вони не знали, що тієї ночі в мені з кожною хвилиною, з кожним поривом зимового вітру чимраз посилювалось почуття огиди до них, а вдосвіта воно вже набуло цілком певної форми. Огида породила в мені жадобу переслідувати й знищувати вовків, толочити їх чобітьми, уривати їхнє хижацьке виття. Зненависть і жадоба помсти додали мені сили й люті.

Так минула ця ніч, перша ніч мого вигнанства.

Вранці хижаки ланцюжком, один за одним, наче бійці, рушили в буковий ліс.

Денне світло підкреслило білину снігу. Червоний сонячний диск трохи зігрів мене. Я поволі зліз із дерева й застиг на місці. Навколо була мертва тиша. Вітер спочивав десь у глибоких низинах, не рипіли замерзлі гілки, не співали птахи — вони повтікали ближче до людських осель. У лісі панував спокій, а в моїй душі ще й досі жили страх і тривога. Я стояв непорушно в снігу. Ноги мені заклякли й ледве тримали моє тіло. Я заходився згинати їх, весь час пильно оглядаючись довкола. Я не вірив вовкам. Протягом ночі, яку я провів у їхній облозі, я був свідком багатьох їхніх хитрощів і тепер боявся, щоб вони не надумали знову полювати на мене.

Вовки не верталися. До ніг мені повернулося тепло, тіло знову здобуло надійну опору. Я ступив крок, другий і пішов лісом, неквапливо віддаляючись від того місця, де щойно відчув у собі силу й зненависть. Я брів через снігові замети, залишаючи за собою глибокі сліди, і мені ввижалися мертві вовки, а поруч — четники й солдати окупантів. Через них віднині мали пролягти всі мої шляхи.

Я йшов усе далі за сонцем, що підбивалося в небі. Раз по раз озирався, сторожко прислухаючись. Мені здавалося, що позаду виють вовки. Це примушувало мене уважно оглядати кожне дерево, прикидаючи в думках, чи стане мені сили видертися бодай на найближчу гілку.

Вовків не було. Вони, мабуть, забилися в якісь темні хащі, чекаючи сутінок. Та в моїй свідомості ще жила згадка про ніч, яку я провів в оточенні хижаків, а у вухах стояло їхнє виття. Я не міг позбутися його ні наступного дня, ні через рік...

Ліс ставав дедалі обрідніший, світліший. Мені навіть легше дихалося. Я все менше озирався й згадував про вовків.

Я стомився. Ішов, хитаючись, мов п'яний. Хотілося зупинитись, лягти й заснути. Але де? Навколо, скільки сягало око, був тільки сніг, біла безлюдна пустеля й холод. Якийсь внутрішній голос підказував мені, що найкраща смерть — замерзнути, вона приходить уві сні, поступово сковує тіло, огортає його приємним теплом, нечутно штовхаючи життя в провалля, звідки вже немає вороття.

Та я не хотів умирати. Почуття впертості й ненависті, що народилася в мені минулої ночі, було сильніше за легкодухість і смерть. Я йшов далі, аж поки не побачив купу колод. Зупинився біля них, розгріб сніг і присів. Мені здалося, ніби я бачу, як горить багаття. «Треба розкласти вогонь», — подумав я і сягнув у кишеню. Однак замість сірників знайшов там окраєць кукурудзяного хліба. Витяг, подивився на нього і згадав Драгоша. Він стоїть проти мене, позаду вишикувалися партизани, а ще далі, аж під самим лісом, видно самотню хатину і біля неї стару бабу, яка розмахує розпанаханою сорочкою. Все це було таке далеке й невиразне, наче в тумані. І раптом у цьому морі загальної байдужості й холоду блиснула іскорка ніжності й тепла. Ту мить я віддав би все на світі за усмішку людини, яка замість презирства простягла мені шматок хліба.

Та зараз довкола мене була пустка. Не було ні Драгоша, ні Анджі,— навкруги лютувала сувора зима, рипіли заледенілі дерева, і, скільки сягло око, біліла снігова рівнина. Я тримав у руці окраєць кукурудзяного хліба; ось уже два дні, як я й рiски в роті не мав. Я жадібно почав наминати хліб. Окраєць танув, до мене поверталися сили, в голові снували різні думки. Я твердо знав, що мені треба йти вперед, але куди саме? Де край цьому невиразному поняттю «вперед»? Навколо мене розкинулася непривітна біла пустеля. Марно шукати тепла серед снігу, отож думки мої весь час верталися до людей. В людях була моя надія. Між них мало скінчитися моє поневіряння.

З галявини я вгледів самітну вівчарську колибу. Віддалік, на схилі гори, біля покинутих обор, видніли інші такі самі колиби. Та мене найбільше вабила ця, перша. Вона здавалася оазисом серед піщаної пустелі. Я рушив до неї. Вона похилилася од вітру й часу, чорний дах світив дірками. Навколо колиби насипало високі замети. Біле, чисте покривало тяглося аж до лісу; перед колибою була засипана снігом обора.

Я зайшов до середини. На долівці лежав сніг, в даху зяяв отвір, крізь нього видніло небо. Я згріб з долівки сніг і розклав багаття. Вгору звився густий дим впереміш із ясними іскорками. Я прихилився спиною до стіни колиби й простяг руки до гарячого полум'я, що поїдало галуззя, перетворюючи його на тепло. Тепло приємно зігрівало мене, повертало силу. В голові знову зароїлися думки, перед очима постали картини недавнього минулого. Я ніяк не міг спекатися їх: знавіснілої старої, яка люто розмахує сорочкою, і оскірених вовчих пащ, що чекають, коли я, нарешті, впаду вниз. Я махнув рукою, намагаючись відігнати їх від себе. За хвилину вже не було ні старої, ні вовків. Натомість я побачив перед собою безмежний білий простір. Куди мені податися? Що буде зі мною?

Що я повинен зробити, аби знову повернутися в загін?

Відповіді на ці запитання я не знаходив ніде — ані в денному світлі, ані в нічній темряві, що вже поволі огортала гори. Не було її і в шарудінні вітру, що долинав з верхів'я гори. Тієї хвилини я ще нічого не знав, нічого не відчував, крім того, що я живу, гріюся коло багаття в нічному холоді.

Замість того, щоб дивитися крізь отвір на небо, я обмацував поглядом усі куточки колиби. В одному з них щось лежало. Я підвівся й розчистив сніг. То були два кукурудзяних качани. Я поклав один качан на галузку й застромив її у вогонь. Зерна стали лускатися, розлітались по колибі, губилися на долівці. Теплі смажені кукурудзяні зерна хрумтіли мені під зубами, зігрівали шлунок.

На землю вже давно лягла ніч, коли я нарешті підвівся від багаття й визирнув надвір. Сніг іскрився у місячному промінні. Незважаючи на багаття, в колибі було холодно. В горах свистів вітер, заглушаючи виття вовків і рипіння дерев. Мене з усіх боків обступала гнітюча невідомість. Здавалося, ця невідомість іде звідусіль — струмиться з гір, причаїлася в навколишніх селах, ховається у вівчарських колибах. І все це зливалося в єдиний шумливий потік, що дедалі наближається до тебе, несучи з собою почуття страху, невідомості. Так, це була моя перша невідомість. Життя лежало на терезах долі, що хилилися то в один, то в другий бік і ніяк не могли зупинитися.

Зненацька з гір налетів вітер, жбурнувши на вогонь купу снігу крізь дірявий дах. Зашкварчав присок. Вгору шугнула тепла пара й розтанула в отворі. Разом з нею розвіялася і моя хвороблива фантазія. Все кудись щезло — лишилася тільки гірка посмішка на моїх устах і рушниця, що маячіла мені перед очима, та я знав, як важко добути її. Німці в гори не йдуть поодинці, а марширують цілими колонами. І все ж я мусив щось робити: в колибі не можна жити вічно, треба спуститися в долину, туди, де села, люди, зброя, їжа.

Мені склеплювалися повіки, все довкола огорнув туман. Я дрімав, блукаючи невідомими шляхами надій. Нарешті втома здолала мене, і я заснув. Мені снилося, наче я стою з батьком біля ковальського міху, натискаю на шатуни, і мені від цього тепло. Міх надувається, сопе, роздмухуючи вогонь, а батько перекидає в полум'ї болванку. Він мовчазний, з цупкими, дужими руками. Обличчя змережене зморшками, очі палають. Батько виймає з вогню розпечену болванку, очі мені сліпить її яскравий блиск...

Я прокинувся.

Багаття догоряло. Довкола стояла густа пітьма. Мороз надворі аж тріщав. Я вийшов з колиби. Небо було прозоре, мов кришталь. Вітер гойдав стовбури голих дерев. Мороз міцно скував землю, пронизував мене аж до кісток. Я мовчки дивився на долину. Вона була затягнена імлою. Там панувала тиша. Попрощавшись із колибою, я рушив у долину. Позаду лишилися гребені гір і засніжені темні ліси, що додавали мені почуття впевненості. Там, у долині, я мусив гратися в піжмурки — ховатися від людей, обманювати. І все для того, щоб вижити.

До села я дістався тільки наступної ночі. Підійшов до самотньої хатини й постукав у двері. З хати вийшов кремезний селянин з довгими вусами. Очі його ховалися під густими бровами. Селянин тримав у руці сокиру, на плечах у нього була благенька свитка.

— Ти хто такий?— запитав він, звівши свої густі брови. З-під них на мене глипнули двоє темних недовірливих очей.

Я здригнувся й не знав, що відповісти. Якусь мить не міг збагнути, хто я тепер. Партизан? Це було колись. Четник? Ні, ним я не стану. А селянина цікавило тільки одне: хто я такий? Люди нині розділилися на два табори й розпізнавали один одного саме за цією ознакою, немов зовсім позабували імена, що їх дають нам, коли ми народжуємося.

— Людина,— спокійно відповів я.

Селянин дивився на мене, недовірливо хитаючи головою. Я почував себе вкрай ніяково. Його мовчання й сумніви бентежили мене.

— Я б цього не сказав,— промовив, нарешті, селянин, і його кошлаті брови шугнули вгору, мало не торкаючись шапки, що була зсунута на лоб.

Ми мовчки дивилися один на одного. Я знав, що з моїх очей дивиться голод і холод. А в його очах було недовір'я. Не запрошуючи мене до хати, він уже хотів був грюкнути за собою дверима.

— Чи можу я розжитися у вас на скибку хліба?— запитав я.

Селянин скоса глянув на мене, все ще недовірливо хитаючи головою.

— За це мені можуть спалити хату.

До горла мені підступив гіркий клубок. Хата і хліб! Для селянина хата — це життя. Для мене життя — це хліб. Я більше не міг терпіти голоду.

— Ніхто не знайде скибку хліба в моєму шлунку,— в'їдливо кинув я.

Селянин знову зміряв мене поглядом і пішов у хату, залишивши двері відчиненими. Вони здавалися мені дверима, крізь які я зможу повернутися до свого загону,

але я знав, що спочатку треба поминути безліч ганебних дверей, таких, як оці, перш ніж я знову опинюся в хаті друзів по зброї.

Мене огорнуло почуття відрази до самого себе. Це почуття було таке сильне, що поступово обернулося на ненависть до тіла, яке заради шматка хліба змушує мене принижувати свою людську гідність.

Роздуми мої урвав свист вітру, що дув мені в спину і жбурляв у прочинені двері сніг. В хаті рипнула кришка діжки, і на порозі знову з'явився селянин. В руці, замість сокири, він тримав окраєць кукурудзяного хліба. Я взяв хліб. Не промовивши ані словечка, селянин повернувся і зник у хаті. Грюкнули, назавжди зачиняючись для мене, чорні від кіптяви двері.

Гризучи черствий окраєць, я прямував у бік лісу, не звертаючи уваги на похмурі хати. На околиці села, біля ожередів, я зупинився, розгріб руками сніг і заліз у солому. Тіло моє відпочивало, набираючись сил. Раптом я почув гомін голосів. Я підвівся й глянув у бік села. До ожередів наближалася група селян з вилами в руках.

— Він там, у соломі!— долинув до мене писклявий дитячий голос.— Рушниці в нього нема!

— А може, він озброєний пістолетом і гранатами? — озвався чийсь хрипкий голос.

— Повірте мені, в нього нема нічого, навіть палиці, — підбадьорював їх інший голос.

— Візьмемо його живцем!

— Він од нас не втече!

Я підхопився на ноги. Це гналися за мною. В голові мені все переплуталось. А голоси дедалі наближалися, ставали чимраз виразніші. Груди мені пік вогонь ганьби й образи. Я не збирався виливати перед цими людьми свою душу, розповідати їм про своє горе, і тому прожогом побіг до лісу. Падав, знову підводився, тікаючи від своїх же людей. Їм було легше, ніж мені,— вони йшли по моєму сліду, та, на щастя, не наздогнали мене. Коли я добіг до лісу, погоня припинилася. Ховаючись за стовбурами дерев, я бачив, як селяни повертаються в село. Я обхопив руками шерехатий стовбур дуба і стояв, важко дихаючи. Мене виповнювало почуття презирства й відрази до свого змученого тіла, яке ще ніколи не було таким немічним. Навіть у дитинстві я боронився від дужчих за себе,— кидав у них каміння. А тепер тікав од людей, які раніше зустрічали нас хлібом і сіллю, тікав, наче жебрак, із села, де колись формувався наш партизанський загін. Сам один, без зброї.

Того вечора й наступного дня я вже майже не розумів, що діється довкола мене. Блукав од села до села, ішов, мов п'яний, санною дорогою, грузнув у глибокому снігу, переховувався в лісі або залазив в ожеред соломи. Прислухався до голосів людей, що проходили повз мене, але не наважувався показатися їм на очі. Мовчав, замкнувшись у собі, і вагався. Вагався між можливим і неможливим, між остаточним крахом і щасливим поверненням у загін. Я завжди вірив у краще, хапався за соломинку, яка може допомогти мені вибратися з прірви безвихідності і довести свою невинність.

В хвилини відчаю я згадував про брата. Він був секретарем районного комітету партії. В пам'яті спливали його слова, що колись здавалися мені пустою балаканиною, а тепер допомагали збагнути сенс життя: «Ясна мета і пряма дорога, дорога без вагань, через будь-які перешкоди,— такий шлях справжнього комуніста»,— казав він.

«А яка в мене мета?— запитував я себе. — Загін! Повернення до нього! Хоч би яких принижень це коштувало мені!»

Час і блукання невпізнанно змінили мене. Обличчя заросло густою щетиною, волосся спадало аж на плечі. З'явилися воші. Я був невмитий, брудний. Руки потріскалися від холоду. Сили покидали мене. Хотілося почути людський голос, теплі слова втіхи. І я пішов до села, де раніше бував не раз як партизан. Я знав тамтешніх людей, вони знали мене, отож я розраховував на їхню допомогу. Мріяв про рушницю.

Дістався до села я опівдні. Назустріч мені йшли жінки й чоловіки.

— Добридень,— привітався я з першим зустрічним селянином.

Він мовчав. Ішов своєю дорогою, навіть не глянувши на мене. Я зрозумів, що цей чоловік упізнав мене, і нагадав йому:

— Я Мргуд, хіба не впізнаєте?

— На жаль, я впізнав тебе,— відповів він і одвернувся.

— Чуєте: я Мргуд!— роздратовано крикнув я до юрби людей, що йшли мені назустріч.

Ніхто не озвався. Люди мовчки минали мене, дивлячись перед собою. Вони вже знали про моє вигнанство. Отже, мені не було на що сподіватися. Я одвернувся і пішов далі, хитаючись, мов п'яний. Біля крайньої хати стояла молодиця із шматком хліба під пахвою.

— Добрий день,— привітався я.

Вона не відповіла — дивилася кудись у гори.

— Ти що, оглухла?— накинувся я на неї.

Жінка мовчала. Потім, втупивши очі в землю, зайшла на подвір'я, зупинилася біля колодки і поклала на неї хліб. До хліба підбіг собака.

— Не руш, Рундо!— гримнула вона.

Я зрозумів, що хліб призначено мені, але пішов далі, поминувши колодку й молодицю, що повернулася до мене спиною. Мені не вистачило хоробрості взяти той хліб. Я прагнув якомога швидше загубитися в безлюдному просторі. Там мені було легше. На самоті в мене з'являлися хоч якісь надії. Відійшовши од хати, я зупинився, подивився в далечінь. З голови не виходила жінка, яка поклала мені окраєць хліба. Вона чимось нагадувала Анджу, що лишилася десь у горах.

«Піду до неї»,— вирішив я.

На душі зразу потеплішало. Мені здавалося, що та жінка може покласти край моїм поневірянням і мукам. Люди не кидатимуть мені, мов собаці, шматки хліба. Я дочекаюся в її хаті весни, побачу крізь вікно зазеленілий ліс і тоді подамся далі.

Анджа кликала мене, і, здавалося, голос її відлунював у горах. Я рушив уперед. Я поспішав, хотів якнайшвидше опинитися біля жінки, в котрої сподівався знайти притулок. Але незабаром тепле почуття до неї розтануло, вмерло. З туману подій виринуло лихе обличчя старої і поруч перелякані Анджині очі. В них був страх, що мені від нього аж моторошно зробилося, пропало всяке бажання бачити її. Я підіймався схилом угору, відчуваючи, що все це марно й безглуздо. Ноги мені обважніли, немов налилися свинцем, ледве пересувалися по глибокому снігу. Сили танули. Натомість народжувалася якась зневага до жінок, міцніло переконання, що кохання немає, є тільки грубі буденні стосунки і пам'ять про те, що було.

Я мандрував далі. Прокладав у снігу нові стежки, топтав старі. Я шукав свій загін або якусь його групу, мріючи знову зайняти в ньому місце. Я так тужив за своїм загоном, що зовсім забув про інші, які теж діяли в районі Ястребаца. Для мене існував лише наш загін. І ось одного дня я нарешті побачив його. Серце мені радісно забилося. Я згадав Драгоша й інших друзів і подався слідом за ними. Ішов засніженою дорогою, сповнений радісної надії на зустріч з побратимами. До колони не наближався: адже командир не кликав мене. Побути бодай віддалік від них. Ця близькість додавала мені нових сил...

Із забуття мене вивів різкий окрик:

— Стій! Руки вгору!

Я зиркнув на чагарник обіч дороги. З-за кущів на мене дивилися довгобороді обличчя. Дула гвинтівок були націлені в мене. Роздумувати було ніколи, і я щодуху побіг назад. Пролунали постріли. Почувся гомін голосів. Четники!

— Схопити його живцем!— долинула до мене команда.

Я тікав засніженою дорогою, падав, зводився знову, звертав то ліворуч, то праворуч, щоб куля не влучила в мене. За спиною чулося дихання людей. Мені здавалося, що за мною знову женуться вовки, як тоді, на лісовій галявині.

— Пристреліть цього собаку!— кричав хтось мені вслід.

Хриплий голос перемішувався з безладною стрілянною. Кулі свистіли мені над головою, впивалися в сніг, пролітали під ногами, між руками, але жодна з них не влучила в мене, не обірвала мого життя, якому загрожувала смерть. Я запитував себе, чого я тікаю, чого не зупинюся, щоб четники поклали край моїм мукам? Але якась незбагненна сила штовхала мене вперед, далі від них, ближче до лісу, який, нарешті, прийняв мене в свої обійми, сховав від очей ворогів. Постріли вщухли.

— Мене не вбито!— проказав я сам до себе.— Не вбито, хоч я був проти них зовсім беззахисний.

Це підбадьорило мене, сповнило гордістю, додало впевненості в собі. Я присів відпочити, радіючи, що лишився живий, хоч іще кілька хвилин тому не мав ніяких надій на рятунок.

«Може, вони й не розстріляли б мене,— міркував я, намагаючись уявити себе в загоні четників. Потім подумав про те, який вони вчинили б допит.— Зберегли б життя, як плату за зраду». По тілу пробіг дрож. Я відчував до себе відразу за ці підлі думки. Хіба можу я зрадити Драгоша? Зрадити людей, які вигнали мене з загону, вірячи в мене і в свою правоту? Та їхній вчинок лишався для мене незрозумілим. «Чому вони не вбили мене?— ображено подумав я.— Адже злочин карається смертю». —«Ти неправий,— відповів мені інший голос.— Вигнанство — гірше за смерть. Воно випробовує силу й стійкість людини». Я не знав, чи зможу пройти крізь це випробування.

Я втрачав останні сили. Мені дедалі рідше щастило розжитися на качан кукурудзи чи випросити скибку хліба. А партизанського загону ніде не було, наче він десь загубився. Там, либонь, забули й той день, коли мене вигнали. Замість повернення, мені лишалося невідання й боротьба із самим собою.

«Що мені робити?»— раз по раз запитував я себе. Без зброї, оточений вовками й ворогами, що весь час чатують на мене, принижений мовчанням селян, усіма покинутий, зовсім самітний, блукав я між життям і смертю.

Я міг піти до німців або до четників. Вони за зраду зберегли б мені життя. Від настирливих думок про це в мене по тілу бігали мурашки. Я відганяв їх, ненавидячи себе за них. В глибині моєї душі ще жевріло почуття власної гідності, свідомість того, що в усьому винні німці й четники, що тільки через боротьбу з ними я можу повернутися в загін, довести, що я не винний.

В мені дужчала ненависть, упертість, бажання виправдати довір'я товаришів. Але сили покидали мене. Я вже не відчував себе таким спритним і моторним, як раніше. Ноги не слухалися мене, я ледве дибав. Не було де відпочити, обтруситися від вошей, з'їсти теплої страви. Я був зовсім босий, душу заполонили відчай і лють, що змінювалися, як день змінюється ніччю. Мені дедалі частіше ввижалося до болю знайоме обличчя — обличчя матері. Воно кликало мене, обіцяло тепло і втіху.

З думкою про це я зарився в холодну солому й спробував заснути. Я весь тремтів з холоду. Сон не приходив, я ніяк не міг здолати втому й набратися хоч трохи сили на нові блукання. Я виліз із своєї нори. Навколо була глупа ніч. Все довкола оповила густа імла. Було тихо, хоч до села можна було рукою подати. В хатах не світилося. Ущухли поодинокі постріли. Все довкола мовчало, чуже, незнайоме, потайне.

Я пішов далі, провалюючись у снігу. Хода зігріла тіло, м'язи потроху ожили. Нараз очі мої уздріли в далечині маленький вогник, і я попрямував на нього. Вогник чимраз збільшувався і яскравішав. Раптом з нього виступило невиразне материне обличчя й почало наближатися до мене.

Я зупинився, урвавши раптово рипіння замерзлих опанок [1], і радісно всміхнувся. Переді мною стояла мати. Стояла, дивлячись на мене. Від неї струміло світло, ваблячи до себе. Я побіг до неї, грузнучи в снігу. Я поспішав назустріч світлу, прагнув швидше опинитися біля жінки, яка була для мене найдорожчою в світі людиною. Але світло й материне обличчя виявилися маревом. Я ніяк не міг наздогнати його, аж нарешті спіткнувся і впав, зарившись обличчям у сніг. Я насилу підвівся, обтер долонею обличчя. Навколо була густа темрява.

Все, що діялося зі мною потім, я пам'ятаю дуже невиразно. Це був якийсь суцільний страшний сон, дійсність, змішана з вигадками.

Пам'ятаю тільки, що я весь час кудись ішов. Сніг і вітер шмагали мене в обличчя, валили з ніг. Де я був, що коїлося зі мною, що було маренням, а що дійсністю, цього я не знав. Поодинокі картини того періоду я пам'ятаю ще й досі. Вони часто постають мені перед очима, нагадуючи ті жахливі дні і ночі.

Мене безперервно переслідували якісь здоровенні пси. Щоб боронитися від них, я ніс із собою довжелезного дрючка. Між собак вирізнявся один, з довгою мордою і короткими вухами. В нього були хитрі зелені очі. Здихатися нахабних собак мені допоміг пес Рундо, чотириногий друг мого дитинства. За це я його довго пестив, він скавучав, облизуючи мені руки й лице. Мабуть, це мені снилося, а може, до мене пристав якийсь безпритульний собака й грівся моїм теплом.

Зустрілися мені також якісь люди, жінки. Хтось підняв мене зі снігу, чимось напоїв, мабуть, ракією. Рідина приємно обпекла мені горло й шлунок. Від неї стало тепліше, легше.

Потім мене боляче вдарила ратицею корова, коли я почав моститися біля неї на нічліг. Її удар повернув мене до свідомості. Здається, це було не уві сні, бо на стегні в мене ще довго чорнів великий синець, проте, можливо, що я десь спіткнувся й забився.

Я раз по раз потрапляв у густий ліс. Навколо стояли грубезні дуби, їхнє гілля звисало мало не до землі. Варто було лише торкнутися рукою однієї з них, як за комір мені сипався сніг. Це трохи збивало гарячку. Потім я весь час тримав у долонях сніг, клав у рот і ковтав. Від цього мені розпух язик, я не міг ним навіть поворухнути.

Під час моїх поневірянь перед очима мені безнастанно стояли два обличчя — материне і Анджине. Напевно, я піднявся в гори, до Анджиної хатини, зупинився на схилі і дивився звідти на неї. В хаті не топилося, не відчувалося ніяких ознак життя. Двері й вікна були забиті. Мене оточили партизани, а я стояв мовчки перед ними. Звідкись узявся Радан і став щось читати. Я нічого не розумів, його слова танули у свисті вітру, що вільно гуляв довкола. У цьому шумі й хаосі звучало тільки одне слово. Хтось на повен голос протягло волав:

— Анджо!

Поклик раз у раз повторювався. Я не міг вгадати, чий це голос, і знову перевів погляд на Анджину хату. На порозі її стояла стара, тримаючи в руці жердину, на якій висіла Анджина сорочка. Вітер розвівав її, як ганебне знамено. Я заплющив очі й почув голосний сміх, а коли знову розплющив їх, — біля мене вже нікого не було: ні Анджиної хати, ні старої, ні партизанів, які щойно сміялися. Все зникло десь удалині...

Часто мені ввижалося, ніби я чую своє

[1] Опанки — селянське шкіряне взуття.

ім'я. Хтось кликав мене, але чий то був голос, я не міг відгадати. Іноді він був схожий на Анджин шепіт, іноді на голос Драгоша. Та найчастіше я чув голос матері. Він зупиняв мене, примушував уважно прислухатися довкола і згадувати про неї. Я знав, що вона з батьком у Прокупле, але минуло ще багато часу, поки я зорієнтувався, в якому напрямку Прокупле. Гарячка в мене на той час уже спала, хворобливий стан минув, пропасниця відпустила, і я міг, нарешті, вирішити, що мені чинити далі.

— Мамо, — знов і знов повторював я дороге ім'я, аж доки одного вечора не дістався до Прокупле. Я стояв на пагорбку, дивлячись на мерехтливі вогники, і думав про життя за теплими стінами будинків. Раніше я навіть гадки не мав, що можу з отакою ганьбою повернутися додому. Я був певен, що ми ввійдемо до Прокупле з бадьорими піснями під залпи гармат. А сталося так, що я крадуся сюди, наче злодій. Пригадалися акції, що їх я здійснив у цьому місті ще до того, як пішов у партизани. У вухах відлунювалися постріли, що гриміли тоді на вулицях Прокупле, уриваючи життя зрадникам. Згадка про це підбадьорила мене, примусила випростатися, піднести вище голову. Якийсь внутрішній голос шепотів мені, що місто — це ті самі гори, в ньому можна воювати з ворогом так само, як і на Ястребаці. В місті навіть легше: четники ходять вулицями по-одному, а не групами, як у горах, тут усе на видноті і водночас усе приховано. Але для мене відкриті двері в будь-який будинок, на будь-яку вулицю. Це сповнювало мене надією, що я зможу вибороти собі в місті право на повернення до загону. Я повеселішав, знову відчув віру в свої сили, сподіваючись, що нарешті знайду спосіб, як повернутися в загін. «Шлях до повернення лежить через боротьбу, — шепотів я собі, — тут чи в будь-якому іншому місті, де можна загубитися в натовпі, мов у джунглях, де люди не знають одне одного. А Ястребац надто безлюдний і малий для цього. Там мені було б важче». Так, я мусив шукати інших шляхів. Я знав, що вони будуть довшими, але вони неодмінно приведуть мене знову в загін.

Обминувши варту, я пробрався до будиночка на околиці міста. Тихенько постукав у вікно. Почувся батьків кашель. Я подав сигнал, яким користувався ще до того, як пішов у партизани. Двері відчинилися. Я пірнув у їх темний отвір. Пройшов у кухню, де тьмяно блимав каганець, і відразу ж опинився в материних обіймах. Батько мовчки зиркнув на мене, не подавши руки.

— Леле, який у тебе страшний вигляд,— забідкалася мати.

Та я не слухав її. Мені хотілося заглянути батькові у вічі й прочитати в них осуд.

— Сідай, ти ж стомився, — запрошувала мати.

Батько скоса дивився на мене, опустивши долу заціплені кулаки.

В хаті було тепло, а мене трясла дрож. Я почував себе тут чужим. Мене гріли тільки материні руки, її дихання. Я стояв на місці, втупившись очима в батька.

— Сідай, — повторила мати.

— Краще б ти не приходив сюди, — промовив, нарешті, батько.

Я відчув у його голосі гіркоту й презирство. В рідній хаті теж діяли партизанські закони.

— Невже ви теж знаєте про це? — запитав я.

— Про твою ганьбу знають усі, — відповів батько.

— Нам розповів Бранко, — додала мати.

Я згадав брата, секретаря партійного комітету. Для нього всі комуністи були однакові, йому байдуже, що я йому брат, так само як батько не зважав на те, що я йому син.

— Я не винний, — сказав я.

— Не вірю, — відповів батько. — Перш ніж винести присуд, усе ретельно обмірковують. Твої друзі краще знають, винний ти чи ні.

— Вони теж можуть помилитися, — заперечив я.

— Не вірю, — категорично повторив батько.

— Замовкни! — урвала його мати. — Я вірю синові більше, ніж його друзям. Ти ж чув: він сказав, що не винний.

Батько не захотів далі провадити цю розмову. Він підвівся, щоб вийти з кімнати. Ми мовчки дивилися один на одного. Його старече обличчя вкрили глибокі зморшки, схожі на рівчаки на голих скелях. З очей дивився холод. Нас розділяла глибока безодня. Я ще ніколи не бачив батька таким.

— Найкраще буде, якщо ти вдосвіта підеш звідси, — сказав він.

Мати здригнулася й рішуче ступила вперед, дивлячись батькові у вічі.

— Він — моя кровинка, — мовила вона.— І він залишиться тут.

— Для нього ж буде краще, як він піде звідси, — холодно відповів батько, протягуючи руку до клямки дверей.

— Куди? — запитала мати, не зводячи погляду з його похмурого обличчя.

Батько понуро дивився мені у вічі. Рука стискала клямку дверей.

— У світ, — спроквола проказав він. — Хай іде шукати свою втрачену честь.

— Хіба він не може знайти її тут? — озвалася мати і стала поміж нами. — Хіба тут

немає місця для нього? Хіба його провина така тяжка, що навіть батько не може простити його?

— Мені не треба нічийого прощення, — відповів я матері. — Я не винний. Скоро я доведу свою правоту.

— Честь повертають у бою, а не ховаючись за материною спідницею, — сказав батько і вийшов.

Ми лишилися з матір'ю удвох. На очах у неї виступили сльози. Вона пригорнула до своїх грудей мою брудну голову й, гірко заплакавши, почала гладити моє скуйовджене волосся.

— Не плачте, мамо, я ні в чому не завинив. І все ж таки я змию з себе ганьбу, — заспокоював я її.

— Я вірю, що ти не винний, синку, але знаю, як важко повернути собі чесне ім'я, коли тобі не ймуть віри.

Її зморщені старечі руки тремтіли.

— Тато має рацію. Життя із зганьбленим іменем нічого не варте, мамо, — прошепотів я.

— Я тебе нікому не віддам, бо твоє життя належить і мені. Ти залишишся коло мене, навіть як батько й буде проти.

— Це неможливо, мамо. Я мушу підкоритися законам вигнанства і змити з себе ганьбу. В цьому ніхто не винний, ні мої друзі, ні батько. Але я мушу довести їм, що вони помилилися.

Мати з гіркістю дивилася на двері, за якими зник батько. Вона знала, що він зараз не спить, — сидить на самоті зі своєю впертістю. Тепер його ніщо не примусить відступитися — ні мої слова, ні її сльози. В нього така тверда вдача, як мозолі на долонях.

Я довго мовчав, думаючи про холодні батькові слова, про свою заплямовану честь, про місто, де повно німців і четників, про друзів, що залишилися в лісі, про ім'я, яке вони дали мені. Я не хотів зрікатися його і вирішив будь-що змити з нього незаслужену ганьбу.

Мати проплакала цілу ніч. Сльози її зволожували моє волосся, коли вона мила мене, капали на мої щоки, коли я голився. Біля мене була тільки мама. Вона одна вірила мені.

— Потерпи, — заспокоювала вона мене. — Правда завжди перемагає. Ти ще доведеш свою правоту.

Я знав, що довести свою правоту бездіяльним очікуванням майже неможливо. В голові моїй дедалі конкретніше визрівав план, як змити ганьбу зі свого імені й повернутися знову в загін. Треба негайно виступити на боротьбу з ворогом. Але я не знав, як і з чого почати. Навколо Прокупле ліси й села, сніг і холод. Вирушати туди не варто, бо в мене немає зброї. Мати ненароком згадала про свою сестру Анну і цим підказала мені шлях, яким треба йти.

Я згадав привітні очі тітки Анни, теплі розмови з нею. Вона переїхала в Бєлград з Космета. Її син пішов у партизани. Нам із ним завжди казали, що ми дуже схожі. Я вирішив перевтілитися в нього, узяти собі його ім'я, а Мргуда залишити на Ястребаці.

«Житиму з тіткою Анною, як її син, — міркував я. — Місто замінить мені гори, я буду боротися з ворогом серед цегляних будинків. А коли прийде весна, повернуся на Ястребац».

Переді мною ніби прослався широкий світлий шлях, осяяний полум'ям боротьби. Десь на краю його діяв загін, у якому перебував і Мргуд.

Благословилося на світ. Час було рушати. На прощання я всміхнувся матері й ніжно поцілував її теплу зморщену руку. Мати плакала, не приховуючи своїх сліз. Перш ніж піти, я прочинив двері батькової кімнати. Він так і просидів цілу ніч. Кілька хвилин ми дивилися один одному у вічі. Потім я сказав:

— Іду шукати втрачену честь.

— Я вірю, що ти більш ніколи не загубиш, якщо знайдеш її, — відповів батько.

На світанку я покинув рідну оселю. Ще раз глянув на матір і зачинені двері батькової кімнати й попрямував до залізничної станції. Дорогою думав про наступну боротьбу з ворогом у далекому, непривітному місті і про білий, безлюдний простір, що залишився позаду.

III

Переді мною з'являється Майя. Ось вона вже зовсім близько, дивиться на мене широко розплющеними очима, і в них така рішучість, що я аж ніяковію. Поруч неї з'являється Анджа, та сама Анджа з Ястребаца. Дві жінки, які залишили глибокий слід у моєму житті. Анджа навчила мене милувати жінок без любові. А Майя довела мені, що жінка й любов — невід'ємні. Після Анджі я дивився на жінок, як на істот, що можуть тебе пригорнути, наговорити безліч теплих слів, а потім заявити, що все це омана, дурниці. Навіть жіночі сльози не могли пояснити мені, що ж таке кохання. Так було, доки я не зустрівся з Майєю. Тоді я збагнув усе без жодного слова. Можливо, з погляду її очей, що так п'я-

нив мене, чи з дотику руки, що завжди викликав у мене незрозумілий дрож. Ось і зараз, думаючи про Майю, я весь збуджуюсь, наче мене пронизує якесь приємне тепло, виповнюючи тіло снагою. Дивно: досі я не був спроможний збагнути це почуття, усвідомити його. Майїна теплота й наполегливість здавалися мені швидше впертістю дитини, аніж завзятістю жінки, що не визнає любові як релігії, як почуття, що сковує її волю й сили.

Що вона зараз робить? І де вона — в горішній кімнаті будинку тітки Анни, де я провів воєнні й повоєнні роки, чи на роботі?

Перед очима постає моя кімната: книжки, на підлозі — вовчі шкури, під склом — численні трофеї демонтованих і знешкоджених мін, широкий м'який диван, на якому спить Майя. Я наче відчуваю її легке, зовсім нечутне дихання. Вона дихає, як немовля, котре ще нічого не чує, не бачить, але вже живе.

Я захоплено споглядаю цю картину, і в мене раптом виникає питання: «А чому Майя у моїй кімнаті? Навіщо того сірого ранку я віддав їй ключі?» Це питання захопило мене зненацька. Я не можу зразу дати відповіді на нього, заспокоюю себе тим, що зробив це, мовляв, випадково, не передбачаючи ніякого лиха. Просто мені хотілося допомогти їй швидше згаяти ті кілька годин, поки я демонтую міну. Можливо, вона вже передчувала трагедію, коли, міцно затиснувши в руці ключі, зникла в червоному світлі. Якби не скоїлося цього лиха, все було б набагато краще. Мабуть, Майя назавжди лишилася б зі мною й допомогла б мені відпокутувати несправедливі образи, яких я, сам того не відаючи, завдав багатьом жінкам. Несправедливим був я тоді й до Анджі з Ястребаца... Можливо, Майїне перебування в моїй кімнаті пов'язане з моєю відмовою від подальшої участі у війні й роботи з мінами. Можливо... Хтозна, що ще криється за цим «можливо»! Невже все з'ясується завтра, коли з мене знімуть пов'язку?

По тілу пробігли мурашки. Завтрашній ранок може повернути мені життя, сповнене барв, світла, картин майбутнього, або назавжди залишити в пітьмі. Мене проймає дрож. Я напружую мозок, щоб краще уявити собі майбутнє, заздалегідь знаючи, що нічого не побачу. Від напруження мене заполоняє страх, я намагаюсь відігнати від себе картини невідомого майбутнього. Тікаю від них до Майї, до привітного обличчя, яке відразу ж повертає мені втрачений спокій. Воно постає переді мною таким, яким я його бачив завжди, і змінює свій вираз так, як мені того хочеться. Я вдивляюсь у очі, що сяють радістю й надією. А що буде, коли Майя побачить у моїх очах глибоку, непроглядну темряву? Невже тоді в її очах оселиться одвічна туга?

Я мовчу. Думаю. Мучусь.

Можливо, Майя мала рацію, благаючи мене облишити міни. «Цього ти не уникнеш», — сказала вона тоді. І справді, лихо сталося в останню мить, коли я цього зовсім не чекав, коли був упевнений, що перехитрив ворожого мінера. В якійсь мірі я мав рацію. Адже міна так і не встигла підірвати будинок і знищити людей, котрі працювали в ньому. Ось що спромоглася зробити одна людина для сотень інших, які щодня сиділи на купі вибухівки, не відаючи про це.

Той будинок стоїть і досі. Сліди пошкоджень від вибуху в підвалі вже ліквідовано. Тепер люди працюють спокійно. Серед них — і Майя. Вона щодня сидить за своїм робочим столом від сьомої ранку до другої дня.

Перед очима мені постає висока темносіра споруда в центрі міста, яка здіймається над іншими будинками. Вона завжди викликала в мене захоплення як витвір людських рук, і я пишався, що саме мені судилося через стільки років після закінчення війни врятувати її.

А будинок цей незвичайний. З ним пов'язане моє життя, моя доля. Тут я зустрівся з Майєю, коли вперше розміновував його. Тут я побачився з Драгошем, єдиним, хто лишився живий з усього ястребацького партизанського загону. В цьому будинку я звідав п'янке почуття перемоги й гіркий біль поразки.

Щоразу, як тільки Майя починала переконувати мене в тому, що я повинен відмовитися від своєї небезпечної професії, між нами зненацька виростав цей будинок. Він височів, як пам'ятник двом його творцям: тому, хто його звів, і мені, який його врятував.

Проти цього будинку Майя здається зовсім маленькою, а її бажання — смішними, непереконливими. Навіть тепер, після всього, що сталося, я не можу сказати напевно, що Майя мала слушність. Все одно хтось мусив знешкодити ту міну. То чому ж за цю справу мав братися не я, а хтось інший? Зрештою, всі ми люди і повинні рятувати один одному життя.

...Був ранок. Люди квапливо виходили з будинку повз мене й директора Ристича. Обличчя в усіх схвильовані, в очах — неспокій і страх. Мені було добре знайоме це почуття. Я читав його на обличчях людей, які тікали від небезпеки, що чатувала на них роками, і ось раптом про неї стало відомо. Я дивився на цих людей, всміхаю-

чись у думці, відчуваючи себе дужчим за них, бо я знав, як звільнити їх від цього страху, як урятувати їх.

Юрба людей розповзалася вулицями, губилася між стінами сірих будинків в осінній мжичці. Я озирнувся довкола. Скрізь було безлюдно, пусто. Вікна будинків щільно зачинені. Так роблять завжди перед демонтажем мін. Довкола залягла гнітюча тиша. З платанів падав жовтий лист, встеляючи бруківку вулиць.

Перш ніж спуститися в підвал, я глянув угору. Багатоповерховий будинок впирався в саме небо. З даху цього будинку я часто милувався вулицями Бєлграда, гладінню річок, що зливаються біля Калемегдану[1], безмежною рівниною, яка простягалася далеко на північ, високими горами, що оточують місто з півдня й заходу.

І відчув радість, що саме мені випало врятувати цей будинок. Про все це я мусив розповісти Ристичеві, що стояв поруч мене.

— Чудова споруда, еге ж? — сказав я, прикидаючи на око висоту будинку.

— Один з найкращих передвоєнних будинків у Бєлграді. Його збудували перед самою війною, — всміхнувся Ристич, дивлячись на стрункі лінії хмарочоса.

Я глибоко зітхнув.

— Доля будинків часом нагадує мені долю людей, — сказав я сам до себе. — Смерть, як правило, обирає собі кращого.

— Ви так гадаєте? — запитав директор.

— Але ви не хвилюйтесь, — усміхнувся я. — Цей будинок переживе нас із вами.

Я спустився в підвал. Всі двері праворуч і ліворуч були замкнені. Люди були далеко, поза будинком. Я рушив просторим довгим коридором, спустився сходами вниз, потім пішов далі. Зупинився біля стіни з позначкою червоною крейдою, поставив на підлогу валізку й довго прислухався. В будинку панувала мертва тиша. Знадвору не долинало жодного звуку. Я відчув себе зовсім самотнім, всіма покинутим у глибокому мертвому підвалі.

Відчинивши валізку, я вийняв свій робочий комбінезон і почав повільно переодягатися. Потім дістав торбинку з інструментами. Очі мої вп'ялися в місце на стіні, що було позначене червоною крейдою. Я намагався проникнути поглядом крізь товщу стіни й побачити ворога, який ось уже стільки років чатує на свою жертву. Що було б, якби електрики випадково не виявили дроту, який веде до міни? Мабуть, одного дня цей будинок разом з людьми злетів би в повітря.

[1] Калемегдан — стародавній район Бєлграда, розташований на горбі; біля нього зливаються річки Сава і Дунай.

Я приніс стільця, поставив його проти позначеного квадрата, неквапливо сів і глибоко зітхнув, не зводячи погляду зі стіни. Зараз для мене починалося найважче, найвідповідальніше: треба заспокоїти нерви і знайти підхід до міни. Далі все піде, як по маслу. Я вийняв сигарету, клацнув запальничкою. Спалах на мить осяяв мені обличчя. Я й без цього знав, який у мене вигляд: витягнуте обличчя, посивілі скроні. Коли з міною все буде покінчено, обличчя стане втомленим, очі позападають, у волоссі, можливо, з'явиться ще кілька срібних ниток. Клуби диму виповнювали мені легені й танули у просторому коридорі. Я робив глибокі затяжки, вони здавалися такими приємними, немов були останні в моєму житті. Так бувало завжди, коли я лишався сам на сам із міною.

Я відчував, як починаю поволі змінюватись. Довколишній світ перестав для мене існувати. Я забув про людей, не думав більше про спорожнілі вулиці й схвильовані обличчя перехожих. Погляд мій прикипів до стіни і, здавалося, проникав у її товщу. Руки заспокоїлись. В мені народжувалась нова, малознайома людина, сповнена зневаги до всього, що зветься життям.

Змінилися й мої почуття. Всі думки, всі прагнення, всі сили були спрямовані на міну.

Я дивився на стіну, мов зачарований. Сигарета догоряла. Я робив останні затяжки. Погляд мій знерухомів. Тепер для мене не існувало нічого, крім міни, з якою мені доведеться зустрітися. Це був стан якогось сп'яніння, напівзабуття. Я безпомилково визначав, коли він находив на мене, бо міг працювати лише в такому стані. Найшвидше я поринав у нього, коли був один, і тому не дозволяв нікому бути біля мене. Будь-чия присутність тільки заважала б мені.

Я кинув на підлогу недопалок, відчувши, що вже настав час, коли я можу братися до роботи.

Неквапливо взяв у руки долото й молоток. Вістря долота встромив між мармуровими плитками й легенько стукнув по ньому молотком. Сталь вістря заглиблювалась між плитками, відколюючи шматочки твердого мармуру. Я розхитував плитки трохи далі від позначеного крейдою квадрата.

«До міни треба підступатися збоку, як до вогневої точки». Це правило я згадував безліч разів. Коли б я став зривати плитку, що за нею закладена міна, вона могла б вибухнути. Хтозна, чи плитка з'єднана з підривником, чи тільки торкається стіни.

Я працював обережно, неквапливо. Після кожного удару довго прислухався, чи не

чутно згубного шипіння міни або цокання годинникового механізму. Але стіна зберігала мертвий спокій. Мною опанувала тверда воля. Мене не цікавили ні люди, ні життя, ні смерть. Я бачив перед собою тільки міну, не схожу на попередні. Міни були моїми друзями на війні, а в повоєнний час стали ворогами.

«Мабуть, мінер поспішав,— подумав я.— Не мав навіть часу встановити додаткового підривника. Якби кожна міна мала тільки один підривник, усе було б куди простіше. Та мінери часто-густо встановлюють кілька підривників, щоб спантеличити противника, призвести до передчасного вибуху. Отож не виключено, що той, хто закладав цю міну, також не був дурнем. Можливо, він таки встиг підвести до цієї вибухівки кілька підривників».

Пригадалися слова мого вчителя-мінера: «Міни — це витвори, які продовжують життя своїх творців».

Нараз я відчув, що я в підвалі не сам. Присутність незнайомої особи заважала мені. Руки втратили впевненість, увага ослабла. Почулися тихі кроки. Хтось наближався до мене. Я не міг далі працювати,— вийняв руку з отвору в стіні, залишивши підступну міну в глибокій криївці, де вона спокійно пролежала кілька років, і незадоволено озирнувся. До мене прямувала темноволоса жінка з великими чорними очима. Вона йшла не поспішаючи, чимось схвильована. Я не підводився. Сидів, дивлячись на неї. Її поява розгнівала мене, розвіяла мій стан напівзабуття. Тепер мені знову доведеться зосереджуватись, заспокоювати нерви. Ми дивились одне на одне допитливими поглядами. Її обтягнені сукнею груди швидко здіймалися від хвилювання.

— Що ви тут робите? — запитала жінка, не зводячи погляду з мого обличчя.

— Що я тут роблю?

Її запитання здалося мені дивним, незрозумілим. Питає, що я тут роблю. Хіба сама не бачить?

— А ви що тут робите? — запитав я замість відповіді.

Вона перевела погляд на отвір у стіні, побачила там якусь скриньку, але, мабуть, не знала, що то таке, й знову втупилася в мене очима.

— Я тут працюю, — мовила вона.— А ви? Звідки ви тут узялися?

Жінка пильно дивилася мені у вічі. В її погляді були недовір'я й підозра. Це почало мене дратувати. Досі мене ще ніхто ніколи не відривав од роботи. Присутність цієї особи, її недоречні запитання заважали мені. Час було покласти край цій пустій балаканині.

Я рвучко підвівся, ступив кілька кроків і зупинившись проти неї, крикнув:

— Забирайтеся геть!

— Он як! Злякалися?— спокійно відповіла вона глузливим голосом.

— Злякався? Кого?

— Людей! Мене!

— Прошу вас, ідіть звідси, мені треба працювати, — сказав я.

— Я нікуди не піду!

Тоді я різко обернувся і вхопив її за ліву руку. Вона спробувала була пручатися, та я міцно стиснув їй зап'ястя й повів до виходу. Вона йшла за мною, щось мурмочучи, опиралась, але я не звертав на це ніякої уваги, навіть не дивився на неї, хоч відчував, що дотик її руки сповнює мене якимсь новим, ще не знаним блаженством. Я не міг збагнути, звідки з'явилося це почуття, але розмірковувати над цим не було коли. Перед очима мені весь час стояла міна.

Міліціонер, який чергував біля виходу, здивовано глянув на мене.

— Якого дідька ви тут вартуєте? — суворо запитав я його.

Він перевів погляд на жінку й спокійно відповів:

— Вона тут не проходила.

Я випустив руку жінки і, не оглядаючись, передав її міліціонерові.

— Сподіваюсь, вона більше не заважатиме мені.

— Звичайно, ні, — відповів міліціонер.

Я знову повернувся у підвал, знову був сам один, знову запалив сигарету. Вона допомогла мені знову поринути в інший світ, переступити межу спокою, за якою можна починати боротьбу з підступною небезпекою, що її криє в собі кожна міна. Я повільно ковтав тютюновий дим, дивлячись на міну. До мене вертався спокій. Я забув про довколишнє життя, про жінку, яка допіру була відвернула мою увагу. Все це відступило на задній план. Пальці мої напружено завмерли, думки зосередились. Тепер для мене існувала тільки міна, це страховище, що непорушно стирчало в стіні.

Я простяг руку і обережно обхопив пальцями підривник, обмацуючи поглядом отвір навколо міни. Промінь ліхтарика нишпорив, чи не тягнеться від неї ще один дротик, що може привести в дію якийсь інший прихований підривник. Потім спокійно відокремив підривник від міни. Заряд вибухівки став мертвим.

Я глибоко зітхнув. Дротик, що з'єднував підривник з міною, лежав змотаний біля моїх ніг. Міну було демонтовано. Тепер вона не зможе раптово виявити свою приховану руйнівну силу. Я відрубав іще одне щупаль-

це війни, що лишилося з тих буремних часів.

— Недосвідчений мінер, без будь-якої вигадки, — проказав я вголос. — Встановив тільки один підривник.

Я не поспішав виходити з підвалу. Ще довго сидів і курив, розкошуючи приємним відчуттям утоми, що охоплює тебе після виконаної роботи. Згадував розміновані будинки, залізниці й мости, підступні міни, важкі авіаційні бомби, артилерійські снаряди... Скільки їх пройшло крізь мої руки! Я знешкоджував їх, рятуючи життя дорослим і дітям. І мене огортало таке саме приємне почуття, як після успішних бойових операцій. Коли підривався ворожий ешелон, злітав у повітря міст, гинув ще один фашистський вбивця чи спалахувала полум'ям гітлерівська машина, — мене завжди охоплювало радісне почуття перемоги, а тіло наливалось солодкою втомою. Так було й тоді, через багато років після війни, у брудному підвалі найгарнішого в Бєлграді будинку.

Сигарета догоряла. Я залишив підвал. Кроки мої глухо відлунювали в порожніх коридорах, а в грудях радісно билося серце. Я йшов повз зачинені двері й думав про людей, які тепер можуть спокійно сидіти за своїми робочими столами. З їхніх облич зникне вираз занепокоєння, який я бачив, коли вони виходили з цього будинку. Все залишиться по-старому, так, наче не було ніякої міни.

Я йшов неквапливо, а думки мої вже снувалися довкола буденних справ. Згадав про бджіл, про осіннє сонце. Ще вистачить часу підготувати вулики до зими. Можна викроїти день і на полювання. Сезон на фазанів і зайців почався вже давно. А там настане зима. При згадці про неї мене охопило радісне хвилювання. «Зима буде багата на вовків», — подумав я.

Біля парадного мені привітно всміхнувся міліціонер.

— Все гаразд, — кинув я йому, виходячи з будинку.

На вулиці я більш не думав про події сьогоднішнього дня, що нагадали мені війну, але не міг забути молодої жінки, яка заважала мені працювати в підвалі. Вона весь час стояла перед моїми очима, збурила весь плин моїх думок, схвилювала мене, хоч я намагався думати про неї, як про всіх жінок, що з ними мені випало зустрітися досі.

За кілька днів ми побачилися знову. Мені подзвонили. Приємний жіночий голос запросив мене зайти до директора Ристича. Я безтурботно простував вулицею, не звертаючи уваги на перехожих. Вдалині височів будинок, який я врятував од загибелі. Перед входом я зупинився. Увагу мою привернув дивний напис: «Перевірено, мін немає». Я довго стояв, уважно роздивляючись кожне слово. Час і досі не стер цих давніх літер. Я думав про людину, яка написала ці слова, і про того, хто закладав тут міну. Все так і лишилося нерозгаданим — наміри ворожого мінера, його дії. На мить мене охопило тривожне передчуття: а що, коли в будинку виявлено не всі міни? Якась інтуїція підказувала мені, що в будинку й досі криється небезпека, загрожуючи життю людей.

Та я відігнав од себе ці похмурі думки і ввійшов до будинку. Піднявся ліфтом на восьмий поверх і попрямував до кабінету директора. Раптом розчинилися двері приймальної і на порозі стала дівчина, з якою ми зустрілися в підвалі. Ми обоє мовчали. Я дивився на її очі, волосся, руку, що завмерла на клямці дверей. Вона зашарілася. Мені кортіло щось їй сказати, про щось запитати, та я не наважувався порушити мовчанки.

— В цьому будинку вже немає мін, — нарешті промовила вона.

— Лишилися тільки їх рештки, — відповів я.

Ми обоє зареготали.

Вона подала мені руку. Я затримав її в своїй долоні, знову відчуваючи приємне тепло, як того разу, коли виводив її з підвалу.

— Мене звуть Боян, — сказав я.

— А мене Майя, — неголосно відповіла вона.

— Рідкісне ім'я.

— На згадку про місяць мого народження. Так забажав батько.

Потім, немов схаменувшись, вона рвучко висмикнула руку з моєї долоні, відвернулася й попрямувала до свого робочого столу. Коли вона знову підвела на мене очі, в них був якийсь суворий вираз.

— Ви тут працюєте?

— Заступаю секретарку. А взагалі я працюю внизу, у відділі.

Я обвів очима затишну приймальню, акуратно розкладені на столі папери, відтак спрямував погляд на вікно. Внизу видніли темні дахи будинків, що терасами спускалися до Сави й Дунаю. Над ними сірою завісою спадала мжичка.

— З вашого вікна відкривається чудовий краєвид, — зауважив я.

Майя іронічно всміхнулася.

— Крізь цю кімнату проходить так багато людей, і ще ніхто з них не побачив тут чогось особливого.

— Даремно, — всміхнувся я, дивлячись їй услід — вона пішла до дверей кабінету Ристича.

Директор підвівся з-за столу.

— Мені приємно бачити вас, — промовив він, міцно тиснучи мені руку. — Ми тут порадилися й вирішили: за все, що ви зробили для нас, видати вам, крім платні, велику премію.

Я почувався ніяково. Моя праця оплачується добре, і тому ця премія мені зовсім ні до чого.

— Ну що ви, — запротестував я.

— Не скромничайте. Ви врятували життя сотень людей, не рахуючи інших цінностей.

— Це для мене звичайна справа.

— Звичайна і водночас трохи незвичайна. Це «трохи» важко пояснити. Саме воно і підносить вас в очах людей. Ось погляньте: про це написано в газетах!

Ристич узяв зі столу газету, розгорнув її:

— «Через багато років ліквідовано ще одну небезпеку. Люди роками сиділи на сотнях кілограмів вибухівки»...

Мені було неприємно слухати похвалу на свою адресу. Я не люблю похвал. Найбільше задоволення мені приносять хвилини двобою з міною, її демонтаж, коли я відчуваю безмежну насолоду перемоги.

— Це ви повідомили їх, — докірливо мовив я.

— А чому б ні? — спохмурнів Ристич.

— Навіщо лякати людей якоюсь міною! Досить з них і того, що вони пережили у війну. Адже тепер мирний час.

— Ви помиляєтесь,— заперечив Ристич.— Людям треба нагадувати про війну. Забувати минуле небезпечно.

Майя поставила на стіл каву і коньяк і безшумно зачинила за собою двері.

Мене знову залила тепла хвиля. Я думав про цю дівчину. Не можна сказати, що вона була дуже вродлива, але в ній було щось незвичайне, і саме це «щось» хвилювало мене, примушувало весь час думати про неї.

— Ви надто скромний, — всміхнувся Ристич і плеснув мене по плечу.

Ми підняли чарки з коньяком.

— За ваше здоров'я! — сказав директор.

— Зичу багато років вам і цьому дому!— відповів я.

У серці моєму знов ворухнулося недобре передчуття. Мене мучив сумнів, як і тоді, коли я читав давній напис: «Перевірено, мін немає».

...Вийшовши з кабінету, я на мить зупинився біля Майї. Хотілося щось їй сказати, вибачитися за вчорашнє. Я був не від того, щоб зустрітися з нею. Але чомусь утратив дар мови і стояв перед нею зніяковілий, як школяр. Вона з цікавістю дивилася на мене. Немов розуміла мою збентеженість і раділа.

Я мовчки потис їй руку і знову відчув, як із неї переливається в мене приємне тепло.

— До побачення, — промимрив я і зник за дверима.

Коли я спускався сходами, у мене було таке відчуття, що я залишив у цьому будинку часточку свого серця. Я вийшов на вулицю і змішався з натовпом перехожих. Довкола вирували люди, мене поминали якісь чоловіки й жінки, та я не звертав на них уваги. Ішов навмання, відчуваючи з кожним кроком, що мене тягне назад. Я зупинився біля телефонної будки. Якийсь внутрішній голос підбивав мене подзвонити Майї. «Вигадай що-небудь. Вона не образиться». Та я не наважився і знову пірнув у натовп. Ішов і не впізнавав самого себе. В своєму житті я зустрічав чимало жінок, але жодна з них не хвилювала так мене. А тут раптом зі мною скоїлося щось незбагненне.

Я знову опинився біля будинку, де працювала Майя. Звідти виходили люди — щойно настав кінець робочого дня. Зупинившись біля вітрини поблизу виходу, я дивився на потік людей, що, мов річки, розтікалися по навколишніх вулицях. Я чогось вичікував, а чого, й сам не знав. Та коли я побачив Майю, то враз зрозумів, чом я тут стою. Вона рушила в мій бік. Я пішов їй назустріч. Майя ледь усміхнулася.

— Хочу вибачитися перед вами за вчорашню грубість, — сказав я.

— Іноді я буваю дуже впертою, а потім жалкую, — мовила вона на своє виправдання. — Так сталося і вчора. Я не повинна була заважати вам. Коли я розповіла про цей випадок директорові, він вилаяв мене.

— Не треба було скаржитись, — зауважив я.

— Навпаки, я тільки запитала, що це за дивак працює в підвалі нашого будинку. Ристич довго сміявся, а потім розповів мені про вас.

— Не думаю, що він щось знає про мене. Мабуть, тільки здогадується.

— Е ні, не кажіть, — заперечила вона.

— У вас є час, щоб пересвідчитись у цьому, — жартома сказав я.

Майя засміялася. Людський потік підхопив нас і поніс із собою. Я дивився тільки на Майю, не бачив нікого, крім неї, й трохи хвилювався, не знаючи, про що в неї ще запитати. Біля автостоянки я сповільнив ходу.

— Дозвольте я вас підвезу!

Майя якусь мить повагалася, відтак сіла в автомобіль.

Я віз її центральною вулицею, обганяючи інші машини й зупиняючись тільки на перехрестях. Все було таке чудове: яскраве сонце, будинки, повз які ми проїздили,

дерева в осінніх шатах, і жінка, що сиділа поруч мене.

— Це ваша машина? — запитала Майя.

— Ні, — відповів я.

— Ви її позичили?

— Я не люблю позичати чужих речей.

— Тоді я нічого не розумію. Чия ж це машина?

— Народного банку, — відказав я.

Ми обоє зареготали.

— Значить, ви маєте добрих друзів, які спроможні заплатити за вас борги.

— Я ніколи не завдам збитків своїм друзям. Все, що я маю, піде на сплату боргів — адже нащадків у мене немає.

Біля готелю «Лондон» я звернув у вулицю князя Мілоша, потім на Неманіну і збільшив швидкість.

— Ви любите швидку їзду? — запитала всміхаючись Майя.

— Я над усе люблю силу, — відповів я, ще дужче натискаючи на педаль зчеплення.

Машина буквально вилетіла на перехрестя «Зірки», а відтак почала поволі спускатись до Топчидера.

— Я живу не в цьому напрямку, — невдоволено сказала Майя.

Я зупинив автомобіль і повернувся до неї, всміхаючись:

— Якщо вас дома не чекають, давайте пообідаємо разом.

— Хіба ви не можете пообідати сам?

— Можу, але не люблю, надто коли одержую премії. Сьогодні я відчуваю гостру потребу бути серед людей, чути їхні голоси.

Майя з цікавістю глянула на мене.

— Чому ж ви одразу не запросили мене пообідати з вами? У мене було таке враження, що ви просто жартуєте.

— Навпаки, я хотів вас здивувати. Про обід краще говорити тоді, коли сидиш уже за столом. Якщо вам не до вподоби моє товариство, я відвезу вас додому. Отож кажіть, куди їхати?

— Куди хочете, — відповіла вона.

Я спрямував авто під залізничний міст, потім звернув угору. Авто їхало поволі. Сонце вже хилилося до заходу.

— Шкода, що я не бачила, як ви закінчили демонтувати міну.

— Все було дуже просто, набагато простіше, ніж я сподівався. Ворожий мінер виявився нехитрим.

Я подумав, що трохи перебільшив. Не можна глузувати з мінера. Досі я ніколи не робив цього, хоч і не вірю в забобони.

Я зупинив авто біля ресторану на верхівці гори. Довкола було тихо. Яскраво світило сонце. На небі — ані хмаринки. Легкий вітрець грався Майїним волоссям, її профіль чітко вирізнявся на тлі сонця. В неї було чисте обличчя із смаглявою церою. Майя пригладила рукою свою гарну зачіску.

Ми сіли на терасі.

— Принеси нам щось попоїсти, — звернувся я до молодого чорнявого кельнера. — Ми голодні.

— Все буде гаразд, товаришу Боян, — відповів кельнер і зник у кухні.

Ми лишилися вдвох. Крім нас, на терасі не було нікого.

— Вас тут добре знають, — зауважила Майя.

Я всміхнувся.

— Кельнери повинні знати людину, для якої ресторан став другим домом. Та ви не звертайте на це уваги. Краще милуйтесь сонечком, думайте про чисте повітря й смачний обід.

— Сонце заважає мені, — проказала Майя й надягла чорні окуляри.

— Ви краще б пересіли!

— Чому? — здивувалась вона.

— Коли я з кимось сиджу за столом, то люблю дивитись йому в вічі.

— Що ж, мені нема чого ховати за окулярами, — відповіла вона й зняла їх.

Кельнер приніс на великій таці обід. Обслуживши нас, він знову пішов.

Я заходився частувати гостю, налив у келихи вина. Піднявши свій келих, я зазирнув Майї у вічі.

— За все, що таять ваші очі! — сказав я і цокнувся з нею.

Майя зашарілася. Вона дивилась на мене широко відкритими очима й неквапливо пила вино.

Келихи спорожніли. Я знову наповнив їх. І знову почувся тонкий дзенькіт скла.

— Я б ніколи не подумала, що в мене буде такий день, — тихо промовила Майя. — Несподівана зустріч, випадок з міною і нарешті обід з майже незнайомою людиною.

Я дивився в її очі. Слухав приємний голос.

— А я сприймаю все це зовсім інакше. Мені здається, що ми з вами вже давно знайомі. Наче ми колись були разом і потім нас розлучили. Минули роки, і ось ми зустрілися знову. Та ба! Ви ще дуже молода для такого минулого. Не ображайтесь на мене: скільки вам років?

Майя всміхнулася.

— Вгадайте!

— Я б хотів, щоб вам було тридцять чотири, як мені. Але ваші очі промовляють, що ви набагато молодші.

— Мені двадцять чотири.

— Бачте, ви ще надто молода, щоб мати минуле. Чи, може, і в вашому серці живе хтось із минулого?

— Що ви маєте на увазі? — запитала вона.

— І сам не знаю. Може, те, що мені наснилося. Може, життя, яке було насправді. В усякому разі, ваше обличчя і ваш голос викликають у мене спогади про минуле, яке я вже давно забув.

— Напевно, воно було погане, якщо ви забули його.

— Не знаю. Бувало всяк — і добре, і погано. Життя часом буває просто незбагненне — обертається до людей спиною, знущається з них, намагається їх пригнітити. Та, зрештою, все залежить від самої людини. Іноді вона зуміє вистояти і ще довго живе на світі. А буває, занепаде духом — і занапастить себе.

Майя мовчала. Прийшов кельнер. Я розрахувався з ним і дав на чай. Кельнер подякував, зібрав зі столу посуд і пішов. Майя серйозно глянула на мене.

— Такі чайові дають люди, які наживають гроші на чужому поті!

— Я до них не належу, — відпарирував я. — Я добуваю гроші своєю працею.

— Хоч працюєте мало, — докинула Майя.

Я іронічно посміхнувся.

— Ви забуваєте, що мені платять не за працю, а за страх. І цих грошей цілком вистачає, щоб прожити від міни до міни.

Ми встали й пройшлися терасою. Перед нами з одного боку розкинувся Бєлград, з другого височіла Авала [1]. Вдалині рівнину оповивала надвечірня імла — заходило сонце.

— Цікаво, що ховається за тією імлою? — спитала Майя.

— Те саме, що й під сонцем: життя, смерть, усмішки, ненависть і любов.

— Отже, те саме, що й тут, тільки в темряві, — проказала вона.

— А ви не любите темряви? — запитав я.

— Не люблю, бо колись вона може поглинути всіх нас.

— Не бійтеся. Ми швидше загинемо від звичайнісіньких речей, аніж від атомної бомби.

Ми сіли в машину й поволі почали спускатися в долину.

Майя мовчала, задумливо дивлячись уперед. Ми їхали до Топчидерського парку.

— Я так чудово провів сьогодні з вами час, — порушив я нарешті тишу. — Пора вже повернути вас вашому чоловікові.

Майя стрепенулася, глянула на мене.

— У мене немає чоловіка, — неохоче відповіла вона.

Мотор гучно загув. Його гуркіт зливався з шумом вітру і поволі танув десь удалині. Мене виповнило почуття щастя.

[1] Узгір'я поблизу Бєлграда.

IV

Чутно гудок паровоза, протяжний і глухий, немов він долинув з глибокого провалля.

Поїзд!

Тільки-но зачую гудок паровоза чи побачу состав — ураз забуваю про все на світі й згадую війну. Повертаюся думками до тих днів, коли я чекав на поїзди із трепетом мисливця і ненавистю месника. Колись ми пускали їх під укіс на поворотах, перед входом до тунелю, над проваллям, підривали разом з мостом або, підпаливши, пускали повним ходом у долину, щоб ще далі розносилось полум'я нашого гніву.

З усіх пущених під укіс поїздів мені найбільше запам'ятався один, який я підірвав на підході до міста. Я стояв тоді перед металевим велетнем, слухаючи тужливе завивання гудка, що нагадувало мені передсмертний зойк умираючого. То «мій» поїзд.

Минало літо. Була пізня пообідня пора. Сонце немилосердно пекло, женучи людей у затінок. Вони поховалися в будинках чи гойдалися на хвилях Сави й Дунаю. День цей наче був створений для життя, а не для смерті. А мені в той час кожен день здавався останнім, передсмертним — щодня гинули люди й поїзди.

Я йшов підривати ешелон, що мав надвечір прибути до міста. Цієї диверсії ніхто не чекав. Гітлерівці охороняли залізницю тільки за межами міста, а місто вважали безпечною зоною і не влаштовували на перехрестях засідок.

Я йшов поволі, несучи великого кошика. На дні його лежала непідірвана авіаційна бомба й інструмент, а зверху виноград, накритий білою хустиною. У кишені був револьвер. Я обминав німецьких солдатів і жандармів. Ніхто з них навіть не дивився на мене. Таких, як я, бродяг, що блукали міськими вулицями із кошиком у руці чи скринькою на плечі, було дуже багато. Я не звертав уваги на поодиноких перехожих і йшов уперед, змагаючись сам із собою. Нерви мої були напружені до краю. Я розраховував кожний свій крок, всебічно обмірковував кожну можливу зустріч, зробив усе для того, щоб уникнути небезпеки, не вскочити в якусь халепу.

Непомітно я дістався до околиці. Пройшов парком і звернув до залізниці: саме цей відтинок її я обрав для операції. Пірнув у густі чагарі, що росли понад залізничним полотном. Внизу було болото, заросле очеретом і широким болотним листям. Довкола стояла глибока тиша. Її по-

рушувало тільки цвірінчання птахів і жаб'яче кумкання. Я поставив кошик на землю, вийняв з нього виноград і горілиць ліг у траву. З насолодою почав ласувати виноградом. Наді мною кружляло пожовкле листя. Наближалася осінь. Тієї хвилини я не думав про осінню красу Ястребаца, не згадував людей, що лишилися на тому далекому верхів'ї. Я немов забув про них. На той час у мене була вже інша гора. На ній я жив, воював і вивчив її краще, ніж Ястребац: знав усі вулиці й провулки, всі ходи й виходи, навіть підземні канали, що ними текли міські нечистоти. Та гора перебувала в моїх руках, я не був її полоненим.

Мої думки були прикуті до залізниці й довгих тіней від сонця, що вже хилилося до заходу.

«Пора», — подумав я і, підвівшись, озирнувся довкола. Ніде ані душі. Як і раніше, навкруги панували спокій і тиша. Залізницю в цьому місці не охороняли.

Я вийняв з кошика авіаційну бомбу, що важила п'ятнадцять-двадцять кілограмів. Таких бомб під руїнами Бєлграда була сила-силенна. Люди складали їх у великі купи, а згодом вивозили за місто і там підривали.

Я обережно тримав у руках бомбу, уважно роздивляючись її подряпані боки й трохи сплющений підривник, ніжно гладив її долонею, немов хотів підсвідомо умилостивити її. Мене тішила ця руйнівна сила і водночас лякала, бо я не був упевнений у своїх пальцях і не знав, кого знищить ця бомба — мене чи поїзд. Я довго обмірковував, як відокремити підривник, щоб потім підірвати вибухівку. Це була моя перша спроба самому демонтувати бомбу — раніше я тільки дивився, як це робили інші. З трепетом узяв я гайкового ключа й обережно приклав до підривника. Руки мені тремтіли. Все залежало тільки від них, від того, які впевнені і вправні будуть мої рухи. Я затамував віддих, зосередився й спробував думати про щось зовсім інше. Відтак знову взявся за бомбу й довго дивився на неї. Тепер я вже не думав ні про руки, ні про життя, — вся моя увага, всі думки були прикуті до бомби. Серце билося рівномірно, пальці більше не тремтіли. Та перша зустріч сам на сам з авіаційною бомбою була початком усіх моїх дальших зустрічей з мінами, артилерійськими снарядами й авіаційними бомбами. Але тоді, схилившись над бомбою, я не задумувався над тим, що чекає мене попереду. Найголовнішим для мене було викрутити підривник і підготувати бомбу до зустрічі з поїздом. Обережно затиснувши бомбу між колінами, я легенько повернув підривник. Підривник піддався. Незабаром я вже тримав його в руці. Я зробив перепочинок, вперше відчувши задоволення від демонтажу бомби.

Землю огорнули вечірні сутінки, ховаючи мене від сторонніх очей. Я вийшов з чагарника. Переді мною лежало залізничне полотно. Довкола було безлюдно, тихо. Співали тільки цвіркуни, кумкали жаби, і лише здалеку долинав якийсь глухий гомін. То з настанням вечора прокидалося місто. Крутим укосом я спустився на рейки. Не мав коли думати про життя й небезпеку. І не хотів думати про це в ті хвилини. Моя воля й думки були спрямовані на те, щоб якнайшвидше закласти авіаційну бомбу під теплі рейки, що нерухомо лежали переді мною. Пильно оглянувшись навкруги, я заходився обережно вигортати з-під рейки щебінь, кидаючи його в провалля. Щебінь затримувався в густій траві. Коли ямка для бомби була готова, я замаскував її сіном і повернувся у своє сховище, на пагорбок.

Здалеку долинув свисток паровоза. Я глянув на годинника. Це був не той поїзд, що я на нього чекав. За розкладом у цей час прибуває пасажирський поїзд із Ніша. Попереду паровоза рухалося два вагони з піском. Поїзд прогуркотів повз мене і зник у напрямку міста. Знову запала тиша. Моя міна призначалася для наступного ешелону, що мав прийти за десять хвилин. Він перевозив гармати, грузовики і війська, проїжджаючи щодня в той самий час.

Я ждав його появи й радів зі скорої зустрічі з ним. Тут, на околиці великого міста, де ніхто не чекає диверсії, незабаром пролунає могутній вибух, в болото зі скреготом полетять локомотив і перекинуті вагони. А я святкуватиму ще один успіх у боротьбі з ворогом.

Я взяв бомбу і знову спустився на полотно. Темрява вже згустилася, отже ніхто не міг побачити мене. Я вийняв з ямки під рейкою сіно і натомість поклав туди бомбу, швидко з'єднав капсуль з тонким електричним дротиком, встромив його у вибухівку, все як слід скріпив і неквапливо піднявся нагору. Від бомби до мене тягнувся тоненький дротик.

Тепер мені лишилося дочекатись поїзда. Дротик був надійно з'єднаний з запалювальним механізмом, що стояв переді мною. Я був певен, що механізм не підведе.

Я лежав, очікуючи. Мене виповнювало почуття радості. Я вже уявляв собі, як злетить у повітря ешелон, чув могутній вибух, бачив, як з гуркотом розвалюється локомотив, перекидаються вагони... Пронизливий свист урвав мої думки. Вдалині глухо застукотіли колеса.

«Спокійно, — проказав я собі в думці. — Приготуйся».

Ніч розітнув ще один свисток паровоза. В темряві з'явилося дві яскраві цятки.

Припавши до землі, я дивився на залізничне полотно. За червоними ліхтарями тяглися вагони. Паровоз важко дихав, штовхаючи поперед себе два вагони з піском. Гуркіт коліс ставав дедалі гучніший. Очі мої вп'ялися в металевого велетня, що мчав на мене. Навколо все гуркотіло, тряслася земля. Я виразно бачив два вагони з піском, що рухалися попереду паровоза.

— Ніщо вас не врятує, — прошепотів я, забувши тієї миті про все на світі; я забув про Драгоша й інших друзів-партизанів, забув про тітку Анну, яка чекала на мене, не думав ні про гітлерівців, ні про четників. Для мене існував тільки поїзд. Чорний велетень, що, гуркочучи, котився по рейках, здавався мені страхіттям, яке розчавить мене. Я зосередив свою увагу лише на перших двох вагонах і на паровозі, що рухався слідом за ними. Головне — не крутнути ручку надто рано чи надто пізно. Погляд мій прикипів до вагонів, що наближалися. Очі розрізняли в темряві два передні вагони й паровоз. Ось уже видно й освітлену кабіну машиніста.

Поїзд був зовсім поруч. Я відчував його гаряче дихання, важкий гуркіт коліс. Дрижала земля, і це дратувало мене. Свербіли з нетерплячки руки. Та попри це я лишався спокійний, пильно стежачи за червоним вогником на першому вагоні. Він швидко наближався, перетворюючись на вогненну пащу, що могла проковтнути мене. Світло паровоза засліпило мені очі, та я встиг побачити у вагонах людей. Роздумувати далі не було часу.

Я крутнув ручку підривного механізму.

В темряві пролунав страшний вибух. Перед паровоза незграбно підстрибнув угору. Вагони з піском відокремились, а паровоз перехилився на бік і покотився з насипу. Слідом за ним полетіли вагони, трощачись, перекидаючись, наскакуючи один на одного і розбиваючись ущент. Перед моїми очима постала картина страшного хаосу, справжнього пекла. Ніч сповнилася людськими голосами. З брязкотом ламалася сталь. Усе стогнало й гуло в останніх передсмертних корчах.

Умирав ворожий ешелон! І в ньому — люди в зелених мундирах. А я, підвівшись, закляк на місці, вражений цією картиною.

Потім усе стихло. З дна провалля долинали крики. Паровоз подавав відчайдушні уривчасті свистки, схожі на передсмертний зойк. Далі чекати не було чого — операція скінчилася. Я сховав у кошик підривний механізм і побіг чимдуж, поспішаючи швидше зникнути в темряві ночі. Витяг з кишені револьвер і затис у руці, під полою піджака. Попереду не було ні душі, дорога була вільна. Кілька кроків — і я вже був на ній. Далі пішов, не оглядаючись.

За кількістю знищених гітлерівців це була моя найуспішніша операція. Але шлях до неї був довгий і нелегкий. Я пробирався через болота, тонув у баговинні, переборював численні вагання, обминав скелі й провалля. Я прокладав цей шлях самостійно, без будь-чиєї допомоги, поклавши собі виправдатися перед батьком, повернути своє втрачене ім'я, сподіваючись десь на цьому шляху зустрітися із своїм загоном, про який я ніколи не переставав думати.

Приїхавши до Бєлграда, я попервах розгубився. Все пригнічувало мене — брудний сніг на вулицях міста, похмурі сірі будинки. Люди непривітні, замислені, недовірливі. Вулицями ходять окупанти. Поруч з ними жандарми, бородаті четники. І серед них я, не звиклий до ворожого оточення, до цього міста і до його мешканців.

Ястребац ввижався мені куди привітливіший і спокійніший, хоч там було дико й суворо — провалля й старі потріскані буки. Мені здавалося, що я почувався певніше без людей, які насторожували мене самою своєю присутністю. На Ястребаці ми бачили їх з віддалі рушничного пострілу. Там ми не дивилися на них, не заглядали їм у вічі. А в Бєлграді все було інакше. Я почував себе безсилим, на кожнім кроці мене підстерігала невідомість.

Спочатку мені хотілося повернутись на вокзал, знову сісти на поїзд і втекти назад, на Ястребац. Не зробив я цього тільки тому, що весь час думав про тітку Анну й хотів побачитися з нею. Надвечір я дістався до її будинку. Все довкола було запорошене снігом. Ледь помітна стежина довела мене до дверей. На порозі стояла тітка Анна, дивлячись на мене здивованими очима.

Спати ліг я дуже пізно. Ми довго сиділи з тіткою Анною. В кімнаті було тихо. Грубі віконниці щільно затуляли вікна. Ніхто не знав, що ми з тіткою й досі не спимо. Я нічого не приховав від неї, сповідався перед нею, як перед матір'ю. У кожної людини має бути хтось такий, кому вона може звіритись, інакше життя буде для неї в'язницею.

Я довго розповідав їй про все, що трапилося зі мною. Тітка мовчки слухала. В печі потріскував вогонь. У кімнаті було тепло. Теплішало і мені на серці. Я не міг повірити своїм очам, що поруч мене сидить тітка Анна. Вона дивилась на мене своїми лагідними карими очима, раз по раз цілуючи мої руки. І я почував себе так само, як недавно в Прокупле біля матері. Тільки вони

обидві повірили мені, решта людей відштовхнула мене від себе.

Я глибоко зітхнув.

— Тобі важко? — запитала тітка Анна.

— Вигнанцям завжди важко, — відповів я.

— Не думай про минуле, — шепотіла вона. — Забудь про своїх друзів і про вигнанство. Відтепер ти мій син. Ти залишишся ним назавжди. Для матері немає нічого дорожчого за синів.

— Коли зазеленіють гори, я повернуся назад у загін.

Тітка Анна всміхнулася.

— Не турбуйся: повернутися туди набагато легше, ніж пройти крізь те, що ти пройшов.

Я довго мовчав, розглядаючи тітчине кругле лице, посивіле волосся, зморшки, що густо вкривали їй чоло і спускалися на обличчя. В куточках її уст грала усмішка, а голос бринів лагідно, заспокійливо.

Вона тримала в руці паспорт свого сина, звіряючи його фото з моїм обличчям.

— Ви дуже схожі. Недарма вас колись жартома називали близнюками. У вас однакове високе чоло, чорне волосся, однакові вуха. Можеш бути певний, що паспорт ні в кого не викличе сумніву.

Я слухав її, намагаючись ужитися в свою нову роль, в своє нове ім'я. Мргуд, партизан із Ястребаца, залишився десь між столітніми буками, шукаючи в нічній темряві сліди свого загону. Але дещо я перейняв від нього: в мені жили колишні почуття, жило прагнення боротьби й повернення до товаришів.

Тітка Анна розповідала про нашу рідню, допомагала мені пригадати знайомих з Митровице, описувала їх зовнішність і звички, попереджала, як уникнути небезпечних випадкових зустрічей.

— Ти повинен завжди удавати, що ти хворий. Ось посвідка про те, що в тебе хворі легені. Тебе не посміють мобілізувати чи послати на фронт. Лікар Папич обіцяв, якщо треба, засвідчити твою хворобу навіть без медичного огляду.

Я лежав у ліжку й мовчки всміхався, дивуючись із тітчиної обачливості. Вона оточила мене теплотою, повернула впевненість у собі. Тепер я вже не блукатиму снігами, випрохуючи шматок хліба, не ночуватиму в хлівах і кошарах, між корів та овець, відтепер мене не їстимуть воші, не переслідуватимуть коростяві сільські собаки. Все це лишилося позаду.

«А що буде далі? — запитую я себе. — Чого я приїхав до Бєлграда і скільки часу пробуду тут? Чи зможу я боротися з ворогом на вулицях цього міста, як це було на початку повстання?» Хвилювала невідомість, що охопила мене ще на станції. З перших же кроків я відчув себе в місті чужинцем. А на Ястребаці було навпаки: я чудово знав гори, був з ними «на ти». Так само має стати і в Бєлграді. Якщо я хочу тут воювати, то не можу бути чужинцем. Я мушу знати в місті кожну вулицю, кожен будинок.

Тітка щось розповідала. Я не слухав її, й лише іноді до мене доходив зміст окремих фраз. Вона згадала мою матір, мого батька, і перед очима мені враз постало суворе батькове обличчя, почулися його слова: «Іди шукай своє втрачене ім'я».

Спочатку вони пролунали пошепки, відтак набрали сили і задзвеніли гучною луною. «Іди шукай своє втрачене ім'я!» — бриніло мені в вухах, заглушаючи тітчині слова. Я слухав батьків голос і думав про своє ім'я, про минуле, про те, що буде.

Наче крізь сон, до мене долинала тітчина мова:

— Терпи. Під цим ім'ям ти житимеш, скільки захочеш.

Я здригнувся. Нове ім'я гнітило мене.

— Я не зможу довічно носити чуже ім'я, — сказав я. — Воно повинно лише допомогти мені повернути моє, справжнє.

— Який ти швидкий! Хочеш усе зразу. Запам'ятай: своє ім'я ти повернеш тільки в тому випадку, якщо виживеш. Без життя немає й імені.

Вона ще довго підбадьорювала мене. А я вже бачив себе в натовпі людей, серед зелених мундирів. Це нагадувало мені перші диверсії в містах. Тоді теж вулицями безтурботно прогулювалися солдати в зелених мундирах—і раптом падали, скошені кулями.

«Хіба не може повторитися те, що було? — запитав я себе. — Адже й тут, як і скрізь, тече життя, такі самі незнайомі люди. Ніхто не знатиме, хто стріляв у німців, як про це не знали на початку повстання. Одинцем теж можна воювати».

Я мовчки всміхався своїм думкам. Переді мною пропливали автомобілі, мотоцикли й люди, поодинці й групами. Марширували солдати в зелених і сірих мундирах, пихкотіли паровози, гули заводи й фабрики. І серед усього цього я бачив себе, зовсім самітного, зі зброєю в руках. Лунають постріли. Чутно зойки, крик. Колони перетворюються на мертві купи тіл. Це сповнювало мене радістю, переконувало, що життя в Бєлграді — аж ніяк не втеча від випробувань. Вигнавши мене з загону, мені не заборонили боротися. То пусте, що я залишив Ястребац. У кожному місті є свої гори, так само як кожна гора — своє — рідне місто.

Мені стало радісно, здалося, наче я знову опинився в своєму загоні. До мене знову повернулося моє партизанське ім'я.

— Він прожив у цьому будинку кілька місяців, — пошепки провадила тітка. — Люди пам'ятають його. Ти повинен бути таким, як він. Не потрапляй часто людям на вічі. Завжди клич мене «мамо», а не «тітко Анно». Звертай увагу на кожну дрібницю. Скрізь подумки повторюй, щоб не забути, ти — мій син.

Тітка підвелася зі стільця.

— А тепер час спати, — сказала вона і поволі пішла до дверей.

— Щоб легше пережити завтрашній день, — докинув я.

— Новий день з новим ім'ям, — відказала вона й додала: — На добраніч!

— На добраніч, мамо, — відповів я.

Двері зачинилися. В кімнаті горіло світло й панувала тиша. Її порушувало тільки моє спокійне дихання. Я зостався знову сам один. Лежав чистий, переодягнений, у чистому ліжку, в теплі. А надворі йшов сніг, було попівночі, кінець лютого сорок другого року. Десь у темряві йшли колони революції. Мені здавалося, що я крокую разом з ними горами й долинами, пробираюся через болота й замети, мене стьобає дощ і вітер, але я йду в своє одвічне вперед.

«Невже я й справді віддалився од них? — зринула думка. — Сховався в далекий тил, туди, де тепліше. Зрадив свої гори. Може, це така сама помилка, як і та ніч з Анджею на Ястребаці!»

Повіки мені почали склеюватись. Я простяг руку й загасив світло. В кімнаті стало темно. Мене поволі оповивав сон. Я тонув у ньому, поринаючи в якусь незнану порожню тишу.

Минула перша ніч. Відтак минув і наступний день. Збігло ще багато днів, ночей, тижнів. Кожний новий день приносив чимраз менше снігу й чимраз більше сонця. Вулиці огортала мряка, йшов дощ, змиваючи рештки брудного снігу. Змінювався вигляд міста. З будинків і вулиць Бєлграда зникала понурість, поступаючись місцем весні й життю, що поволі пробуджувалось.

А на серці в мене було сумно. Я нудьгував. Міряв кроками свою маленьку кімнату або ж блукав мокрими вулицями. Щодня я ходив по місту, вивчаючи кожний будинок, кожну вулицю, запам'ятовував, де розташовані казарми, біля яких будинків ходять вартові з гвинтівками. Пильно придивлявся до людей. Повз мене проходили військові в зелених і сірих мундирах, есесівці з черепами на кашкетах. Кудись мчали легкові авто й грузовики, іноді проїздили бронетранспортери. Це повторювалось день у день, на кожному перехресті, на кожній вулиці.

Отак, блукаючи, я знайомився з містом і його людьми, звикав бачити зблизька тих, проти кого збирався воювати. Навмисно терся між солдатами, розмовляв з четниками, недичевцями [1], уважно прислухався до хвальковитих розповідей льотичевців [2]. Іноді мені щастило щось почути про партизанів, про свій загін, та найголовніше — кожна така зустріч посилювала в мені зненависть до цих людей.

Я вчився на актора. У мене було два обличчя: одне, усміхнене, для всіх, хто оточує мене, і друге, моє власне, похмуре. Я палав бажанням розпочати нарешті герць із ворогом.

Та квапитись не можна було. Я ще не оклигав після хвороби, не мав зброї і, отже, не був готовий до боротьби. Кожний день усе більше віддаляв мене від Ястребаца, від Мргуда, який жив колись у мені. Він найбільше краяв моє серце, називав мене боягузом і дезертиром, нагадував мету мого приїзду до Бєлграда, підбивав діяти, аби довести, що я ще живий. Я відчував, що коли я й далі зволікатиму, в мені назавжди загине Мргуд.

Та, незважаючи на це, я вагався, не поспішав, тим самим відтягуючи своє повернення в загін. Звичайно, без зброї годі було починати. І я став марити револьвером і гранатами, бачив їх уві сні, складав безліч планів, як здобути їх. У глибині тітчиного двору навіть влаштував зручну криївку, де ніхто ніколи не зміг би знайти зброю. Але спершу треба було роздобути її.

Був похмурий дощовий день. Над містом висіла густа імла, перемішана з димом. Я йшов угору крутою вулицею, що веде від Топчидерського парку до Залізничної лікарні на Дедині. Було слизько. В руках я тримав газету «Ново време» [3]. В око мені впав заголовок: «На Ястребаці знищено великий загін партизанів». На думку мені зразу спали Драгош і Радан. Я думав передусім про свій загін, про людей, які виганяли мене з загону, похнюпивши голови.

Найстрашніше було уявити собі знищений загін і порожні, безлюдні гори. І загін, і гори здавалися мені вічними, як життя, що не має ні початку, ні кінця.

Я згорнув газету. Не хотілося вірити, що це правда.

---

[1] Війська маріонеткового профашистського уряду Сербії на чолі з генералом-зрадником М. Недичем.

[2] Члени профашистської націоналістичної групи, яку очолював Льотич.

[3] Газета, що її видавав у роки окупації Сербії профашистський уряд генерала Недича.

Назустріч мені згори спускався німецький мотоцикліст. Мотоцикл гучно торохкотів, несучись на великій швидкості. Раптом його різко рвонуло вбік, і він мало не перекинувся. Німець загальмував, повернувся назад і довго оглядав дорогу, проте не помітив нічого підозрілого, відтак щось буркнув собі під ніс і поїхав у напрямку Топчидерського парку. Я з цікавістю спостерігав за ним, заздрячись на його револьвер і автомат, що висів у нього на шиї. Наблизившись до того місця, де мотоцикл занесло вбік, я побачив на дорозі маслянисту пляму.

Ця чорна пляма наштовхнула мене на чудову думку: полити дорогу маслом! Я повеселішав. Масна пляма підказала мені скромний початок боротьби з ворогом, віщуючи успіх без зброї.

«А чому б і не спробувати? — подумав я. — Я нічого не втрачаю».

Рішення виникло раптово, і мені закортіло відразу ж здійснити свій намір. Я спустився до гаража. Біля майстерні, куди я часто заходив, стояли бочки з лишками масла. Вдень у майстерні працювали, тому я не поспішав туди. Треба було дочекатися темряви, і я подався в місто, швендяв вулицями, розглядаючи порожні вітрини й поодиноких перехожих.

Коли посутеніло, я повернувся до майстерні, набрав у стару бляшанку масла й загорнув її в газету. Потім манівцями дістався до того самого місця, де занесло мотоцикл.

Вулиця тонула в мороці. Вдалині тьмяно мерехтіли електричні вогні. На будинки спала нічна темрява. На вулиці було безлюдно, тихо, спокійно. Я миттю перехилив бляшанку і вихлюпнув масло на бруківку. Воно розлилося на всю широчінь вулиці, потекло вниз.

Серце моє страшно колотилося, мене пойняло якесь незрозуміле збудження. Я ще раз уважно оглянувся довкола і звернув у першу-ліпшу вуличку. Біля широких воріт стояли урни на сміття. В одну з них я жбурнув бляшанку. Треба було поспішати, щоб якнайшвидше втекти від цього місця. Я кружляв манівцями, заплутуючи сліди, мов мисливець, що поставив капкан на звіра. Ховаючись від перехожих, я намагався стримати в собі приховану радість від того, що нарешті розпочато боротьбу з ворогом.

Тієї ночі я довго не міг заснути. Мені весь час здавалося, що зараз хтось прийде, постукає у двері й стягне мене з ліжка. І я стоятиму перед ворогом зовсім беззахисний, без зброї. Заснув я аж удосвіта. А коли прокинувся, надворі був уже день. Неспроможний пересилити свою цікавість, я вийшов з дому й подався до Залізничної лікарні на Дедині. Ішов повільно, з безтурботним виглядом, хоч серце моє шалено калатало в грудях. Я намагався заспокоїтись, та хвилювання чимраз посилювалось, надто коли я глянув униз, у бік Топчидерського парку. Посеред вулиці лежав перекинутий грузовик, якого німці намагалися підняти підйомним краном. Більш нічого мені не було видно.

— Дорожня пригода? — запитав я жінку, яка йшла назустріч.

— Здається, — тихо відповіла вона. — Всю вулицю залито маслом. Кажуть, були навіть поранені.

Мене більш не цікавила ні ця жінка, ні поранені німці, ні перекинута машина. Мрія моя здійснилася.

— Непоганий початок, — прошепотів я.

Перша операція минула успішно. Вона показала мені, як можна повернути собі втрачене ім'я. Відтепер я дивився на світ веселішими очима. Навіть солдати в зелених мундирах здавалися мені не такими гидкими, як перше.

На серці в мене була радість. Вона виповнювала мене, і я боявся, щоб вона не розхлюпалася, не зникла. Вона була моя, належала тільки мені. Хотілося все робити власними руками, аби довести, що я той самий, колишній Мргуд. Тому я не думав про інших, які теж боролися з ворогом у цьому місті, не шукав їхньої допомоги, не збирався пропонувати їм свої послуги, бо не зміг би пояснити їм причини свого вигнанства. В підпіллі сувора конспірація, а щоб здобути довір'я, треба пройти довгий тернистий шлях. Тим-то я вирішив воювати сам один.

Я йшов поволі, опустивши очі, зовні безтурботний. Рухи мої були спокійні й нічим не виказували думок. Ніхто не знав, що в мене сьогодні велике свято, свято для мене одного.

Кілька день я прожив під впливом свого першого успіху. Мені нагадували про нього газети й вулиця, де я розлив машинне масло. А тим часом радість моя почала поволі блякнути, танула разом із снігом. Наступала весна і несла з собою плани нових акцій. Повторювати ту саму операцію було безглуздо: шофери тепер пильно дивилися на дорогу поперед себе. Треба було ставити інші сильця. Але передусім треба було дістати зброю. Думка про це не покидала мене ані на мить. Адже зброя була передумовою успішного здійснення всіх моїх задумів.

Я полював на неї щодня, вистежував самотніх військових, чекав на них у темних провулках, покладаючись тільки на ломаку. Та все марно. Як і раніше, я ходив голіруч. Думки мої часто верталися до німецького мотоцикліста, я немов знову бачив, як він

швидко мчить згори, гальмує і ледве не перекидається разом з мотоциклом на тому місці, де розлито масло. Німець міг упасти, а з ним і його автомат... Та як знати, що їхатиме згори — мотоцикл чи автомобіль? Ні, треба шукати іншого шляху.

Іноді я виходив уночі з дому й потайки, манівцями вибирався за місто. Причаївшись десь на пагорбку, я довго спостерігав, як мчать по шосе в бік Авали чи повертаються назад мотоцикли й автомобілі. Мотоцикли, як правило, їхали поодинці, панахаючи нічну темряву світлом фар, і це приваблювало мене. Інколи я прокрадався аж до самого шосе, лежав під кущем, стежачи за рухом транспорту, що проїжджав повз мене. В голові народжувалося безліч планів, як зупинити мотоцикл, але жоден з них не гарантував мені успіху. Стомлений і разлючений, вдосвіта я повертався до міста і йшов спати.

І все-таки ці нічні мандрівки були мені на користь: я звикав до околиці, вчився бути уважним і обережним. Мені здавалося, наче я знову переховуюсь у лісі, воюючи з ворогом, хоч насправді я не воював. Під час однієї з таких мандрівок у мене визрів, нарешті, план, як роздобути зброю.

Повертався я додому пізно, на світанку. Небо було захмарене, місяць і зорі поховалися в темних його глибинах. Довкола пахло зеленню, відчувалося наближення весни. Я ступав обережно, раз у раз зупиняючись і сторожко наслухаючись: не хотілося наразитись на німецьку засідку чи нічний патруль, а їх у Бєлграді й на околицях було чимало. Раптом я через щось перечепився і впав. Лежачи долілиць, я намагався заспокоїтись. Ноги мої заплуталися в дроті; нарешті я визволив їх.

Коли я змотував провід, в мене раптом з'явилась надія. Вдалині блиснуло світло мотоцикла, і я вже немов побачив перед собою скаліченого німця: зброя його дістанеться мені.

«Нарешті знайдено вихід», — подумав я, сидячи на землі. Мені не хотілося підводитись, поки я всебічно не обмізкую, як збити німецького мотоцикліста. Я бачив, мов на долоні, шосе і дріт, світло фар, мотоцикл, який вискакує з-за повороту, наражається на дріт, а далі все гасне — і світло, і життя мотоцикліста.

Дочекавшись глупої ночі, я непомітно вислизнув з дому, прихопивши з собою моток телефонного дроту. Темними вуличками дістався до городів, пробіг ними й далі подався попід парканами. Зупинився аж біля шосе, напівдорозі від Бєлграда до Авали.

«Тут вони мчать з найбільшою швидкістю», — вирішив я.

Навколо була густа пітьма, на небі — ані зіроньки. Внизу, під шосе, спали селянські хати. Собаки не подавали голосів. Я ліг на землю й довго роздивлявся довкола. На шосе не було ні транспорту, ні перехожих, до мене не долинало навіть найменшого шереху. Лише з боку Бєлграда в темряві пливли дві ясні цятки. Я ще нижче припав до землі, заховався у кущ. Автомобіль на повній швидкості промчав повз мене й щез у нічній пітьмі.

«З такою швидкістю їхатиме й мотоцикл», — подумав я.

По той бік шосе йшли телефонні стовпи. Я підбіг до одного з них і прив'язав кінець дроту, відтак повернувся назад, тягнучи за собою другий кінець. Його треба було обмотати навколо стовбура сливи, та я не поспішав — чекав, коли на шосе з'явиться мотоцикл.

Лежачи на землі, я вивчав довколишню місцевість. Зразу ж за мною починався сливняк, туди я зможу непомітно втекти. Я ждав, пильно прислухаючись; так було колись у засідках: лежимо з партизанами під деревами, очікуючи четників. Ось уже чутно їхні голоси, лайки. А ми тим часом беремо кожного з них на приціл.

При згадці про це я всміхнувся. Замість зброї, у мене в руці був кінець дроту. На нього я покладав усі свої надії. Ось зараз я натягну його між стовпом і сливою, німець налетить на нього і впаде з мотоцикла... Але мотоцикла все ще не видно. Натомість з боку Авали їхав автомобіль. Я попустив дріт. Фари автомобіля освітили шосе; за хвилю автомобіль зник удалині. Мене знову оточила темрява. Вона немов була моїм спільником. Я лежав нишком, не годен підвестися, ані поворухнутися: по шосе раз у раз проїжджали німецькі й четницькі патрулі.

Аж ось заясніла долина — з Авали сунула колона автомашин. Світло фар прорізувало темряву. Грузовики поминули мене, рухаючись у напрямку міста. Знову запала тиша, і все огорнула пітьма, але не надовго. З боку Бєлграда замерехтіла тоненька смужка світла. Вона то підстрибувала вгору, то повзла по землі. Я затремтів від напруження, прикипів очима до неї, чекаючи, поки вона наблизиться, щоб остаточно пересвідчитись, що то мотоцикл, а не підсліпуватий автомобіль з однією фарою.

Я вслухався в гудіння мотору — він дзижчав, рівномірно потріскуючи. Так, це був мотоцикл. Він проскочив закрут і їхав просто на мене, виростаючи з темряви, наче велетенський жук.

— Мотоцикл, — проказав я пошепки, миттю натяг дріт, обмотав його навколо стовбура сливи і знову припав до землі, стежа-

чи за світлом, що наближалося до напнутого дроту.

Мотор гув дедалі гучніше. Мені здавалося, що мотоцикл мчить просто на мене. Серце моє трохи не вискакувало з грудей. Я не зводив очей з фари й людської постаті, зігнутої над рулем.

«Чи встигну я?» — стриміла в мозку одна-єдина думка, і пальці мої міцно вп'ялися в траву.

Мотоцикл був уже зовсім близько. Від його тріску мені заклало у вухах. Я ще дужче припав до землі, не відриваючи погляду від мотоцикла. Коли він порівнявся з дротом, я заплющив очі. Відчувши, як сіпнувся нап'ятий провід, я глянув на шосе. Мотоцикл поїхав далі, а викинутий з сидіння водій розпластався на темному асфальті. За мить порожній мотоцикл перекинувся серед дороги, хоч мотор усе ще працював й колеса крутилися.

Я підвівся, затиснувши в руці важку ломаку. Та вона виявилася зайвою: солдат навіть не поворухнувся, він лежав непритомний.

Я швидко зняв з німця ремінь. На ньому була важка кобура з револьвером. Зняв також з шиї автомат і забрав патронташ із магазинами. Більше не було чого брати. Я підійшов до мотоцикла. В сумках обабіч рами були ручні гранати. Вони теж згодяться мені...

За мить я знову повернувся на шосе. Солдат, здавалося, поворухнувся, та він мене не цікавив. Я підскочив до стовпа й відчепив дріт, потім відв'язав від стовбура сливи другий кінець і майнув у сливняк. Я не хотів залишати слідів — тягнув за собою дріт, скручуючи його в моток. Ним можна буде користуватися й надалі.

Перекинутий мотоцикл став для мене поворотним пунктом. Я заспокоївся, знову повірив у свої сили, більше не тужив за чимось нездійсненним, не боявся поразки. Відтепер я дедалі менше згадував Ястребац, дедалі частіше думав про нові операції. Моє життя в Бєлграді нагадувало полювання. Окупанти не могли виставити варту біля кожного будинку, уберегти кожного свого солдата. Німці вешталися по місту, ходили до жінок легкої поведінки, опинялися в темних вуличках і там наражалися на мене, чи я на них. Ми зустрічалися планово й випадково, і після кожної такої зустрічі лишалися їхні трупи.

Минав час. Моя боротьба тривала. Я жив, як у горах, ніколи не скаржився на нестачу мішеней. Вони траплялися мені на кожному кроці, поодинці й групами, — легкові й вантажні авто, німецькі офіцери й льотичевці. Хтось із них неодмінно потрапляв на приціл мого револьвера або автомата, як і ті есесівці, що розстрілювали в'язнів з концтабору в Баниці.

Щодня з Баницького концтабору в бік Яїнця вирушали машини з в'язнями, а звідти верталися порожні, без людей — в'язні назавжди лишалися в глибоких проваллях Яїнця. І щовечора, вчинивши криваву розправу над беззахисними людьми, з Баниці в місто поверталися двадцять есесівців. Вони йшли найближчим шляхом — до Авальського шосе і далі повз автогаражі. Мені дуже хотілося побачити їхні обличчя, почути, про що вони розмовляють після розстрілу людей.

Я став стежити за ними, супроводжував їх на всьому шляху, чув їхній сміх, а іноді в світлі вуличних ліхтарів бачив їхні бліді обличчя й чорні мундири.

Я вирішив підстерегти їх на дорозі між Баницьким табором і Авальським шосе. По один бік дороги був високий мур, по другий — живопліт за колючим дротом. В кущах цього живоплоту я і влаштував засідку. Я прихопив автомат, дві ручні гранати й револьвер.

Була тепла літня ніч, співали цвіркуни. Я також подумки наспівував пісню нашого партизанського загону. Тоді я ще нічого не знав про його долю. Він був далеко — десь на Ястребаці чи на Копальнику. Можливо, того вечора партизани так само влаштували засідку на гітлерівців або спочивали в таборі й співали цієї ж пісні.

Тепер я дивився на все зовсім іншими очима, був сповнений почуття власної гідності і впевненості. Мені здавалося, що у Бєлграді я приношу своєму загонові більше користі, ніж на Ястребаці, і тому дедалі менше думав про повернення в гори. Хотілося нападати на ворога, а не складати плани повернення на Ястребац.

Тітка Анна звикла до мене, ми з нею потоваришували. Вона була єдиною людиною, котра розділяла мою самотність.

Чекання втомило мене. Воно здавалося нестерпно довгим, хоч я намагався скоротити його роздумами про те, які подарунки я приготую своєму загонові. Водночас мене мучило побоювання, що есесівці можуть змінити маршрут, піти іншою дорогою. Та ці побоювання виявились марними: зачувся стукіт важких черевиків. Мене враз охопило хвилювання. Не знаю, що то було — страх чи передчуття помсти.

Я ще здалеку помітив їх. Вони йшли колоною по троє. Я думав про людей, яких вони сьогодні послали на той світ. Що то були за люди: мої перевесники чи зовсім юні дівчата? А може, літні чоловіки або матері з дітьми. Перед очима промайнула безліч людських облич, постала купа знівечених тіл, і загін есесівців, які спокійно добивають свої жертви.

Я не встигну дати кожному з них по кулі — поллю свинцем зразу всіх цих нелюдів. Розстрілюючи невинних людей, вони, мабуть, не думали про власну смерть. Убивці рідко думають про власну смерть, а здебільшого про тих, кого вбивають.

Я причаївся в темряві під кущем. Ніщо не порушувало довколишньої тиші. Люди вже давно поховалися по домівках, лише вряди-годи Авальським шосе проїздили самотні автомобілі. Я більше не думав про жертви концтаборів, — злився із землею й віттям кущів і мовчки дивився перед себе. Мені кортіло якнайшвидше натиснути на спусковий гачок і побачити, як есесівці падають на землю. Їхні кроки ставали дедалі гучніші. Вони глухо відлунювали, чимраз наближаючись до мене. Вгорі, під стовпом з електричним ліхтарем, показалася голова колони. Я пильно дивився на неї. Фашисти затягли якийсь марш. У нічній тиші полинули звуки бравурної пісні, обсипаючи мене дрожем. Я міцно стискав автомат, намагаючись заспокоїтися і не прогавити слушного моменту. В мені все захололо, я лежав, як крижана брила. Для мене не існувало нічого, крім автомата й живої мішені. Коли есесівці підійшли зовсім близько, я повільно підняв автомат, націлився в колону і натиснув на спусковий гачок. Пролунала різка черга. Вогонь косив усіх підряд — від голови до хвоста колони. Земля вкрилася мертвими тілами. Пісня змінилася передсмертним хрипом. Деякі есесівці пробували тікати, та натикалися на мур і теж падали на землю. Я застромив у автомат новий магазин і випустив іще кілька черг. Почувся стогін поранених. Тоді я вихопив гранату і жбурнув її в купу тіл. Вона впала біля муру. Пролунав оглушливий вибух. Луна покотилася полями аж до міста, викликаючи в серцях людей страх і радість.

Переді мною лежала купа вбитих фашистів. Я не знав, чи всі вони мертві, але хотів, щоб ніхто з них більше ніколи не міг розстрілювати людей. Не тямлячи себе від люті, змінив у автоматі магазин і знову натиснув на гачок. Стріляв туди, де, як мені здавалося, ще хтось ворушиться. Потім відвернувся і пішов униз. Раптом за спиною в мене ляснув постріл, потім другий. Я оглянувся. Хтось із тих, що лежали на землі, стріляв мені вслід, гукаючи:

— Хальт! Хальт!

Пролунав ще один постріл. Щось електричним струмом пронизало мені ліву руку. З рани зацебеніла кров. Я щодуху побіг геть. На ходу зняв ремінь і перетягнув ним руку вище рани. Кровотеча припинилася. Ніч прийняла мене в свої обійми, сховавши від людських очей. Чагарниками, городами й темними вулицями поспішав я до будиночка тітки Анни. За звичкою, спочатку заховав у дворі зброю, а тоді тихенько ввійшов до будинку, гадаючи, що тітка Анна вже спить.

Та я помилився! Прочинивши двері, я побачив у кімнаті світло. Тітка сиділа біля мого ліжка. Підвівшись, вона глянула на мене і зразу помітила кров на перетягнутій ременем лівій руці.

— Я передчувала, що скоїться якесь лихо, — проказала нарешті вона.

— Лихо сталося там, унизу, — спокійно відповів я.

— Я чула, — сказала тітка Анна.

Вона квапливо вийшла до кухні й повернулася з мискою теплої води. Потім обережно розстебнула ремінь і закривавлену сорочку.

— Боже мій, боже! — приказувала вона, розриваючи на мені сорочку.

— Не хвилюйтесь, мамо, все буде гаразд, — заспокоював я її.

— Знаю! Все буде гаразд, і все залишиться по-старому. Загоїться рана, і ти ночами знову щезатимеш з дому.

— Про що ви, мамо? — удавано здивувався я. — Це сталося цілком випадково. Я не хотів спинитися, і патруль вистрелив у мене.

Вона подивилася на мене довгим, пильним поглядом.

— Діти чомусь гадають, що чужі люди для них більші друзі, ніж батьки. Я знаю, ти приїхав сюди не для того, аби перечекати війну. Тобі подарували життя, щоб ти боровся, і ти приїхав сюди, аби повернути те, що втратив. Ти ж сам казав мені про це.

Я мовчав. Лише тепер стали мені зрозумілі глибокі зітхання, що їх я часто чув, повертаючись після нічних вилазок.

— Нічого страшного, — шепотіла вона, промиваючи рану. — Рана швидко заживе. Я покладу на неї віск із травою.

— Ти вважаєш, що лікаря не треба? — запитав я.

— Навіщо? Дурниці, — сказала тітка Анна. — Хто лікував людей у давнину? Лікарі? Їх тоді не було. Рани загоювались від трав швидше, ніж тепер від найкращих ліків.

Я задоволено всміхався. Кров більше не текла. Теплий віск приємно зігрівав руку. Поверх нього тітка поклала марлю і заліпила її пластирем.

— А це треба спалити, — промовила вона, тримаючи в руках закривавлену сорочку й піджак. — Слідів залишати не можна.

Наступного дня я прокинувся пізно. Почував себе стомлено, слабо. Боліла поранена рука. Я лежав і згадував учорашню операцію і розмову з тіткою Анною. Я розумів, що успіхи були б більші, якби зі мною був іще хтось. Але на кого можна покластися?

Кому можна повідати свою таємницю? В Бєлграді у мене не було нікого. Листи, що їх посилала тітка Анна в Прокупле, залишалися без відповіді. Мовчання Прокупле і Ястребаца непокоїло мене і водночас посилювало мою впертість. Я хотів довести собі й іншим, що можу боротися з німцями один, що я — той самий, колишній Мргуд, партизан із Ястребаца. В мені дедалі зростало бажання самостійно нападати на ворога, успіхи запалювали на нові подвиги. Того ранку я вірив, що мені все під силу.

Я рвучко підвівся з ліжка, та біль у лівій руці нагадав мені, що треба рухатись обережніше. Я поволі вийшов на кухню. Там нікого не було. Я визирнув у двір. Теж ані душі. Світило сонце, гули бджоли. «Куди поділася тітка Анна?» — подумав я, відкручуючи водопровідний кран. Потім неквапливо вмився й заходився голитись. З люстерка на мене глянуло бліде, хворе обличчя.

«Мабуть, я втратив багато крові», — майнув здогад.

Позаду відчинилися двері. На порозі стояла тітка Анна, дивлячись на мене переляканими очима. Вона зблідла й важко дихала.

— Нас оточили. Скрізь обшуки, — ледве вимовила вона. — Тікати нема куди.

По спині в мене побігли мурашки. Я мовчки дивився на тітку, напружено шукаючи виходу з цього становища. Треба було прийняти правильне рішення.

— Мені нема чого тікати, — спокійно проказав я.

— Невже ти залишишся тут?

— Я чекатиму на них, — відповів я. — Адже в мене хворі легені. Погляньте, який я блідий.

— А зброя?

— Ніякої зброї у нас немає. Все надійно сховано.

Тітка заспокоїлась.

— Твоя правда, Бояне. Тут для тебе найбезпечніше місце, — вирішила вона.

Тітка хутко пішла до кімнати, винесла звідти крісло, поставила його під дверима й потягла мене за собою.

— Сідай отут, на свіжому повітрі.

Я зручно сів у крісло. Навколо панувала тиша. Тітка поралася в кімнатах, пересувала ліжка, нишпорила по закутках.

— Мамо! — покликав я її.

Вона вийшла на поріг.

— Заспокойтесь! Повірте мені, що в будинку ніхто нічого не знайде.

Я сидів і чекав. Бджоли гули над квітами. Линув щебет пташви. А мене мучили сумніви. Я не був певен, що знайшов найкращий вихід із становища. Кожне рішення треба перевіряти на ділі, тільки тоді його можна вважати правильним. Я не знав, що мене чекає, але сподівався, що зможу пересилити біль. Щоб пересвідчитись у своїй терплячості, я раз у раз махав пораненою рукою.

Віддалік почувся якийсь галас. Я глянув у двір.

У воротях з'явилося троє німців і двоє жандармів. Вони прямували до мене. А я навіть не поворухнувся. Тітка Анна застигла на порозі.

— Хто тут мешкає? — запитав унтер-офіцер по-сербськи з банатським[1] акцентом.

— Я і мій син, — відповіла тітка Анна.

— Ти чому не встаєш? — гримнув на мене один з жандармів.

— Прошу вас, не чіпайте його, — сказала тітка Анна. — У нього тяжко хворі легені. Я виношу його з кімнати на руках.

Унтер-офіцер зажадав документи. Решта оточили будинок.

Тітка Анна винесла паспорти й дозвіл на проживання в Бєлграді. Німець уважно дивився на мене, звіряючи моє обличчя з фотознімком у паспорті. Так само пильно він подивився на тітку Анну.

— Чому ви переїхали до Бєлграда? — запитав він.

— Нас виселили з Космета, — відповіла тітка.

— Починайте обшук, — наказав унтер-офіцер.

Солдат і жандарм пішли до будиночка. Тітка Анна хотіла йти слідом за ними.

— Вони впораються і без вас, — зупинив її унтер-офіцер.

— Я хотіла допомогти, — сказала на своє виправдання тітка Анна.

Жандарми нишпорили на подвір'ї. Унтер-офіцер наблизився до мене. В нього було пещене обличчя, світле волосся, сіро-зелені очі. Ніс м'ясистий і приплюснутий, як у боксера. Німець дивився на мене з неприхованим презирством, мабуть, думаючи, що я вже приречений.

— Що в тебе за хвороба? — запитав він.

— Легені, — кволо відповів я.

— Там у вас є медична довідка, — показала тітка Анна на папірці в його руках.

Унтер-офіцер перегорнув їх.

Я краєчком ока стежив за жандармами, котрі обшукували подвір'я. Вони вийшли з сарая й попрямували до вуликів. Над ними кружляли бджоли. Жандарми відмахувалися від них руками. Обійшовши подвір'я, жандарми повернулися назад.

— Там самі бджоли, — доповів один із них.

— Ви любите бджіл? — запитав тітку Анну унтер-офіцер.

— Це єдині ліки для сина.

— Йому вже не потрібні ліки, — буркнув унтер-офіцер по-німецьки й знову окинув

[1] Банат — область на північному сході Югославії.

мене презирливим поглядом. — Він скоро здохне.

— В будинку нічого не виявлено, — доповів солдат.

— Тут усе в порядку, — підсумував унтер-офіцер. — Ходімо далі.

— Цього візьмемо з собою? — запитав жандарм, кивнувши на мене.

Унтер-офіцер махнув рукою.

— Не треба. Йому вже й так три чисниці до смерті.

— Збільшимо кількість заложників, — наполягав жандарм.

— Треба брати здорових, а не напівмерців. Він довго вже не протягне. Знайдемо інших.

Нарешті, німці забралися з подвір'я. Ми з полегкістю дивилися їм услід.

— Мерзотники! Весь будинок перевернули догори дном, — сердито казала тітка Анна.

— Заглядали навіть у вулики, — тихо проказав я.

— Ну й що?

— Нічого. Не ризикнули засунути всередину руку. Все заховано якнайкраще.

Тітка Анна радісно всміхнулася й пішла прибирати в кімнатах.

V

За хвилину все заспокоїлось, у коридорах запала тиша. Але там, де сиділа Анджа, щось діялося. Рипнув стілець. Я прислухався. Анджа підвелася і навшпиньки пішла через палату. Її кроків майже не було чутно, та вуха мої вловлювали навіть найменший рух. Анджа наближалася до мого ліжка. Я відчував, що вона дивиться на мене, слухає моє дихання. Мабуть, перевіряла, чи ціла пов'язка на моїх очах, дивилася, де мої руки. Я тримав їх під ковдрою. Ці люди чомусь не довіряли моїм рукам. Коло мене день і ніч чергували, аби застерегти мене від передчасних рухів. Вони мало знали мене: ніхто з них не зазирнув мені в душу, в моє минуле. Дивилися на мене, як на звичайного хворого, котрий у хвилину відчаю міг щось заподіяти собі. Може, вони по-своєму мали рацію. А я думав про те, що буде зі мною, набирався хоробрості на завтрашній день.

— Анджо! — покликав я медсестру.

— Ой! — скрикнула вона і схвильовано запитала: — Ви не спите? Я вас розбудила?

— Я не спав, — відповів я, думаючи про цю жінку, що стояла біля мого ліжка. Мені хотілося знати, яка вона з виду, чи схожа на ту Анджу, з Ястребаца.

— В кімнаті видно? — запитав я.

— Дуже видно, — відповіла Анджа. — Надворі ще день.

В її голосі забриніли нотки здивованості. Мабуть, вона не могла збагнути, навіщо мені світло: адже я однаково нічого не бачу.

— Не розплющуйте очей під пов'язкою!— почув її схвильований голос.

— Я не відчуваю світла. Запитав просто так, либонь, тому, що хочу знати, яка ти.

Вона приглушено засміялася.

— Про це запитують усі.

— Ти маєш на увазі хворих?

— Авжеж. Ті, що не бачать мене.

Запала мовчанка. Мабуть, Анджа про щось думала.

— Я не вродлива, — спокійно сказала вона. — Русява, круглолиця. Очі сині. Невисока на зріст. Звичайна собі жінка.

— Ти чудова, Анджо, — сказав я і сам собі додав: — У тієї було чорне волосся.

— Я вас не розумію.

— У іншої Анджі було чорне волосся, — пояснив я.

Мені не хотілося мучити себе згадками про іншу Анджу, з далекого минулого.

— Ти допіру сказала, що всі хворі питають про те саме.

— Так, — підтвердила вона.

— І всі однаково себе почувають з тобою, однаково тримаються?

Анджа мовчала, мабуть, обмірковувала відповідь. Нарешті я почув її тихий голос:

— Спочатку всі нервують. Потім призвичаюються і стають нормальними людьми. Треба пильно стежити за ними в перші дні.

— Тим-то ти ні на хвилину не залишаєш мене без догляду!

— Зовсім ні! — зніяковіла Анджа. — Я тут для того, щоб допомогти вам, коли треба.

Я більш ні про що не розпитував її; я думав про людей, схожих на мене, які призвичаюються і стають нормальними людьми.

«Що буде зі мною, якщо зір утрачено назавжди?» Це запитання вперше виникло так раптово й руба. Досі я тільки намагався уявити собі таку картину: я мацаю руками або ціпком перед себе, а десь поруч — глибоке провалля. Від самої думки про це мене пересмикувало, і я негайно проганяв од себе думки про довічну темряву. Насправді це була втеча від прямої відповіді, яку я все ж таки мусив дати собі.

Цього разу я теж утік од відповіді, повернувшись у думках до Анджі. Вона все ще стояла біля мене, поклавши руку на спинку ліжка.

Анджа з минулого і Анджа з сучасності... Вони обидві постають переді мною. Аж ось між ними з'являється щось світліше й при-

надливіше, і я бачу Майю. Вона стоїть біля мого ліжка. З її появою зникають обидві Анджі й усі інші жінки в світі. Лишається тільки вона, з її загадковою усмішкою і спокійним поглядом.

Я дивлюся на неї, і мене огортає бажання відчути її поруч себе, почути її голос. Я згадав про телефон, простяг руку до столика. Намацав апарат, проте скористатися ним не наважувався — гладив його рукою, думаючи про Майю. В мені боролися два почуття: бажання почути її голос і побоювання турбувати втомлену людину.

— Котра година? — запитав я Анджу.

— Скоро чотири, — відповіла вона. — Ви хочете подзвонити?

— І сам не знаю. Мабуть, — промимрив я.

— Якщо хочете, дзвоніть. Для неї час не має значення. Вона часто дзвонить мені серед ночі, щоб довідатись, як ви себе почуваєте.

Рука підхоплює телефон з нічного столика. Я ставлю його собі на груди й повільно намацую числа Майїного телефону. Знайшовши потрібну цифру, кручу диск й у відповідь чую рівномірне рипіння пружини. На третій цифрі я збиваюся — доводиться починати все спочатку. Нарешті на другому кінці проводу озиваються довгі гудки.

Після другого гудка трубку зняли, і мені відповів спокійний голос. Я промовчав. Майя озвалася знову. Її голос схвилював мене. Вона повторила:

— Хто це?

— Боян, — тихо відповів я.

— О, Бояне! — вигукнула вона.

— Ти, мабуть, відпочиваєш? — запитав я, щоб вибачитися перед нею.

— Ні! Сиджу й читаю. А коли набридає читати, дивлюсь на телефон.

— Що ти читаєш? — поцікавився я.

— Уяви собі, не книгу, — відповіла вона. — Я читаю Драгошеву розповідь про тебе... Написано просто чудово! Не можу одірватися від тексту, хоч знаю твоє життя до найменшої подробиці. Він показав його по-новому, і я немов уперше пізнаю тебе. Сильне враження справляє опис вигнанства. А твої поневіряння...

Я повертаюся думками до тих часів. Бачу вишикуваний загін і засніжені гори. Відчуваю, як сніг заліплює мені очі. Чую слова присуду. Переді мною, як у кіно, миготять картини того, що довелося пережити.

— Потім розділ про Анджу... Про ваш загін... Про твоїх друзів... Це була незвичайна сім'я...

У Майї якийсь дивний голос, немов вона читає по писаному. Я з цікавістю слухаю її. Драгош розповідав мені про Анджу, про останні хвилини її життя. Та я не знав, якою він змалював її в своїй повісті, як описав ті марні блукання й пошуки, нашу зустріч на тому фатальному перехресті.

— І розділ про Бєлград... Я хотіла б бути поруч тебе...

Я наче не чую її. Навколо знову риплять старі буки, гуде шалений вітер, здіймаючи хмари снігу. Переді мною вишикувалися партизани. Друзі втупилися в мене очима і всміхаються. Всміхаються також командир і комісар. Аж ось із хати виходить голова суду Радан. Западає мертва тиша. Вщухає вітер, не хурделить. Не риплять голі дерева. Я зовсім не чую Майїного голосу, не знаю, про що вона говорить, — я слухаю Радана, який промовляє перед усім загоном. Мене огортає хвилювання нової зустрічі з загоном. Він знову приймає мене до своїх лав, як рівний рівного. За мною вже нема провини. Із строю на мене сумно дивиться Анджа. Шереги розступаються. Мене оточують партизани. Підходить Драгош, тримаючи в руці окраєць кукурудзяного хліба.

— Ти зголоднів, — каже він. — Ось візьми і не згадуй більше про минуле.

Я не слухаю його порад, а думаю про повернення до загону через стільки років по війні. Повернення завдяки одній людині, завдяки Драгошеві і його оповіді. Наш загін живе й досі, бореться, прощає або карає.

Дихання моє частішає, я відчуваю, що спітнів. Перекладаю телефонну трубку в ліву руку і витираю об простирало правицю.

— Вам важко, — чую я Анджин голос.

Затуливши долонею трубку, я відповідаю їй:

— Ні, мені не важко, Анджо.

У трубці звучить Майїн голос. Потім замовкає. Я теж мовчу.

— Бояне! Ти мене чуєш?

— Чую, Майо!

— Як ти себе почуваєш?

— Як людина, котрій скасували вирок і повернули з вигнанства. Драгош додержав свого слова. А Драгош — це і є наш загін.

— У вас якийсь чудний загін, Бояне. Ви незламні навіть у мирний час.

Вона має рацію. Ми незламні, хоч мир для нас, можливо, важчий за війну; а може, це так нам тільки здається. В мирний час смерть не згуртовує нас, не мобілізує на спільну боротьбу. Війна об'єднувала нас, а мир розділяє в часі і відстанями. Та попри те, що іноді ми відчуваємо тимчасову самотність, ми залишаємося у своїй партизанській колоні. Якась незбагненна сила, що б'є з глибини наших почуттів, справедливість і обгрунтованість наших вчинків не згинають нас на вітрах мирного часу, що шмагають нас з усіх боків.

Я схвильований. Хочеться самому прочитати те, що написав Драгош. Я б забувся і решту часу, що мені лишилося чекати, провів би з друзями по загону.

— Майю! — кричу я в телефонну трубку.

— Я слухаю, — озивається її голос.

— Тобі, мабуть, сумно там, у будинку...

— Навпаки, в мене таке враження, наче я тут уже давно. Мені тепер дорогі навіть оці вовчі шкури. Тільки я не топчу їх так, як ти.

— Ти ще не все прочитала? — питаю я.

— Увечері закінчу. Поки не дочитаю, не засну.

Я хотів сказати їй, що на мене чекає завтра. Та вона одразу прибігла б сюди. Хай краще лишається в будиночку на горі. З Драгошевою розповіддю їй буде легше.

— До побачення! — сказав я. — До побачення, Майю!

— До побачення! — відповіла вона. І додала: — До тебе прийде Драгош.

Я поволі поклав трубку на важіль і поставив телефон на столик праворуч від себе.

Знову довкола запала тиша. Не чути й Анджі. Вона, певно, сидить на стільці, стежачи за кожним моїм рухом.

— Анджо!

— Я тут, біля вас, — шепоче вона.

— Лягай відпочивати. Нічого не станеться, я вже заспокоївся. Буду спокійно чекати завтрашнього ранку.

— Я знаю! Саме це й різнить вас від інших. Ви нічого не боїтесь.

— Так! Я спокійний і нічого не боюся. Принаймні зараз. Тому ти можеш з чистою совістю йти спати.

Анджа не знає причини мого спокою, джерел моєї радості. Я для неї — хворий, який чимось різниться від інших. Але все-таки хворий.

Я більше не думаю про Анджу. Переді мною знову постає Майя. Я чую її палкий голос, згадую ті хвилини, коли, милуючись заходом сонця, стояв на розі Майїного будинку. Вона неквапливо наближалася до мене, а я дивився на неї, вивчаючи її ходу.

— Я на вас сердита, — сказала вона, подаючи мені руку.

— Так йому й треба, — погодився я з нею. — Але якщо дозволите, я спробую вам усе пояснити.

— Знову скажете — міни.

— Так! Міни. Але не в Бєлграді. У Загребі. Коли ми з вами розсталися після нашого обіду, вдома на мене вже чекали. Я навіть не мав коли вам подзвонити — треба було негайно їхати.

— У вас завжди одне виправдання — міни.

— Не завжди, — захищався я.

Ми сіли в автомобіль. Я ввімкнув мотор.

— У вас є якісь плани, Майю?

— Ні, — коротко відповіла вона.

— То я можу везти вас куди завгодно?

— Будь-куди за межі Бєлграда. Мені набридла міська пилюка.

— Поїдемо на Авалу, — запропонував я.

— Байдуже. Сьогодні скрізь чудово.

Ми повільно виїхали через Славію на центральну магістраль. На Авальському шосе я збільшив швидкість. Обабіч шосе височіли мальовничі пагорби, стелилися долини. Над пустими полями висів сизий серпанок туману.

— Я вже гадала, що більш ніколи не побачу вас, — докірливо мовила Майя.

Мені подобався її голос, — він скидався на шурхіт листя, яке опадає з дерева. В ньому були нотки страху і докору.

Була пізня осінь. Осипалося пожовкле листя. Спустіли, посіріли поля. Пасовища чергувалися з ріллею. Подекуди жовтіла ще не зібрана кукурудза. Біля Авали я зупинив машину. Навколо нас здіймалися хвилясті горби, вбрані у золоті шати, оповиті легким туманом. Вдалині видніли високі бані стародавніх церков. І над усім цим світило сонце.

— Згори ще кращі краєвиди, — сказав я.

Ми сіли в машину і поїхали далі, аж на верх Авали. Їхали лісом. Під колесами шелестіло опале листя. Іноді дорога вискакувала на галявину, звідки на якусь мить можна було побачити затуманену далечінь, і потім знову звертала в ліс. Я кидав короткі погляди на Майїне волосся, що розвівалося на вітрі.

Коли ми дісталися на гору, нам здалося, наче ми забралися на високу дзвіницю. Ми ні про що не говорили. Залишивши машину біля готелю, ми пішли пішки до пам'ятника Невідомому героєві. Йшли не поспішаючи. Голосно щебечучи, від пам'ятника поверталася група дітей. Майя довго дивилася їм услід.

— Ви любите дітей? — запитав я.

— Яка жінка не любить дітей?! По-моєму, таких жінок немає.

Дитячий гамір ущух. Діти спустилися вниз, до готелю, де на них чекав автобус. Ми дійшли до сходів.

Я глянув угору. Високо над нами в небо здіймався величний пантеон. На сонці виблискували статуї струнких жінок. Я застиг. Мене охопило якесь дивне піднесення. Воно сповнювало мене щоразу, коли я приходив до цього пам'ятника. Я перевів погляд на Майю. Вона уважно оглядала пам'ятник. Вітер грався її волоссям.

Ми почали підійматися сходами. Ішли повагом, немов несли вінок, щоб під тиху траурну музику покласти його на могилу невідомого солдата.

Тут, на Авалі, один солдат цілий день стримував наступ ворожого війська. Його кулемет відбив численні атаки. Його гранати знищили безліч ворогів. Нерівний бій тривав довго, до самих сутінків; герой загинув, коли заходило сонце. При ньому не знайшли жодного документа, навіть військового номера. Він лежав на кулеметі, а поруч нього — купа порожніх гільз. Нижче, на галявині, перед окопом була навалена силасиленна ворожих трупів. Ніхто не знав, і досі ніхто не знає, що то був за юнак, звідки він тут узявся, як його звати. Відомо тільки про його героїчний вчинок.

Ворожий офіцер низько вклонився прахові вбитого солдата. Того ж вечора вороги з усіма військовими почестями поховали його біля підніжжя Авали. А згодом, коли було споруджено цей пам'ятник, останки героя перенесли на вершину гори.

Коли ми підіймалися на майданчик, де встановлено пам'ятник, мені здалося, ніби з підніжжя Авали линуть звуки військової музики, чути слова команди грубою чужинською мовою, і гримлять урочисті залпи салюту. То вороги ховають гідного суперника.

Я взяв Майю за руку. Вона нічого не сказала. Погляди наші на мить зустрілися.

Довкола було тихо. Біля пам'ятника — ані душі. Чутно було тільки наші легкі кроки й напружене дихання. На останній сходинці я впіймав Майїн погляд — вона вже не ховала від мене своїх очей. Ми мовчки дивилися одне на одного, доки не опинилися на майданчику біля брами.

Перед нами була могила Невідомого героя. На стінах пантеону висіли вінки. Кілька хвилин ми мовчки стояли перед гробницею, потім повернулися до сонця, що саме заходило. Я все ще тримав Майю за руку; Майя була схвильована, а рука її тремтіла. Далеко в тумані виднівся Бєлград. Біля храму людської хоробрості й безмежної любові ми були тільки вдвох із Майєю.

Не сказавши ні слова, ми спустилися сходами на майданчик під пам'ятником. Внизу жовтів ліс.

Майя стояла поруч мене, дивлячись удалину, а я бачив лише її обличчя. Ту мить для мене не існувало більш нічого.

— Я люблю тебе, Майю, — прошепотів я їй на вухо.

Вона рвучко обернулася й збентежено глянула на мене. Очі її палали. Я пригорнув її до себе й відчув на своїй щоці її коси, тепле обличчя.

— Повтори ще раз, — тихо проказала вона.

— Я люблю тебе, Майю. Люблю безмежно, — повторив я й міцно обійняв її.

Вона припала до мене, схилила мені на плече свою голівку. Усім своїм єством я відчув, що ми належимо одне одному.

Не знаю, скільки часу ми так простояли. Я зазирнув їй у вічі. Волосся її блищало на сонці, наче було всипане сріблястими іскорками.

Тієї хвилини я зрозумів, що не всі жінки однакові. Майя не була схожа на Анджу. Я знав, що відтепер належу тільки їй одній, а інші жінки для мене не існують. Вони назавжди зникли з мого життя.

— Запам'ятай це місце, — сказав я.

Майя подивилася навкруги.

— Воно зобов'язує, — мовила вона.

— Зобов'язує до всього, — погодився я. — А найбільше до кохання.

Вона довго й мовчки дивилася на мене. Я все зрозумів.

З Авали ми спускалися повагом, наче поверталися з похорону або з весілля. Я ні про що не думав, я просто був щасливий. Тримав Майю за руку й радів, що вперше в житті щиро освідчився в коханні в цьому місці, яке гідне того, аби тут говорити про кохання.

Вже споночіло, коли ми поверталися до міста. Я вів машину, все ще перебуваючи в полоні почуттів, що охопили мене на вершині Авали. Майя сиділа поруч, не зводячи з мене очей.

— Дякую тобі за цей день, — тихо сказала вона й притулилася до моєї щоки.

— Він уже став минулим, Майю.

— Але минуле ніколи не забувається.

— Твоя правда. Минуле не забувається, — мовив я, наближаючись до того місця, де я збив німецького мотоцикліста й забрав у нього автомат і револьвер. — В цьому місці теж живе минуле, — провадив далі я. — Тут загинув гітлерівський солдат, передавши свою зброю нашому партизанові.

Майя відсахнулася, уважно дивлячись на мене.

— Розкажи мені що-небудь про війну, — попросила вона.

— Гаразд, — погодився я.

Ми їхали далі, не зупиняючись. Я возив її вулицями міста, розповідав про минуле.

— Тут загинули есесівці з того загону, що розстрілювали у Яїнці в'язнів...

Майя мовчала, з цікавістю оглядаючи мур, на якому біліла меморіальна дошка. В темряві не можна було прочитати, що написано на ній.

— В цьому місці колись стояв гараж. Він згорів разом з усім, що було в ньому.

Майя окинула поглядом нову споруду, що виросла на місці колишнього гаража.

— Тут розстріляно офіцерів... Тут колись був склад... Он там знищено групу четників...

Я говорив тихо, не зупиняючи автомобіля й не пояснюючи подробиць.

— Звідки ти все це знаєш? — запитала Майя.

— Це не має значення, Майю. Я міг довідатись про це від друзів, міг прочитати в книжках. Головне — що всі ці події відбулися насправді.

Майя нічого не знала про моє минуле. Того вечора я й гадки не мав, що одного дня буду змушений розповісти їй про всі свої операції. Тоді я був твердо переконаний, що ніхто ніколи не довідається про моє минуле.

Та я помилявся. Майя допомогла мені прохилити двері в це минуле й показати іншим, що ховалося в ньому.

Так, саме вона несподівано зв'язала мене з моїм загоном. Завдяки Майї я після стількох років марних блукань, пошуків і остаточного зневір'я зустрів людину, яка на прощання подала мені окраєць кукурудзяного хліба.

Я зустрів Драгоша!

Мені подзвонила Майя, щоб я негайно прийшов до неї. Надворі була осінь. З платанів і лип осипалося останнє листя. Мені не хотілося прощатись з сонцем. Я мріяв про весну, про теплі сонячні дні. У мене все було попереду. Я не озирався на минуле, воно лишилося далеко позаду. Та примхи минулого незбагненні. Воно йде слідом за нами, нагадуючи про себе. Того дня моє минуле знову повернулося до мене. Я не знав, що воно влаштувало для мене засідку на восьмому поверсі висотного будинку, і безтурботно йшов туди. Не звертав уваги на перехожих, думав тільки про Майю і журналіста, який хотів зустрітися зі мною.

Квапливо піднявшись ліфтом, я постукав у двері й побачив поруч Маїй довгообразого чоловіка з синіма очима.

Це був звичайний собі чоловік, русявий, з короткими бакенбардами. Я не раз бачив таких людей і байдуже проходив повз них. Так само не звернув би я уваги й на цього чоловіка, з похилими плечима й пильним поглядом, якби ми не опинилися з ним в одній кімнаті.

Майя приємно всміхнулася, блиснувши гарними білими зубами.

— Анте Коїч, журналіст, — відрекомендувала вона незнайомця.

— Або Драгош, — додав він, ідучи мені назустріч.

Я здригнувся.

Драгош...

Я повернувся в думках до тих років, що залишилися в далекому минулому.

Драгош... Драгош...

Ми стояли один проти одного. Між нами була Майя.

— А це Боян, чоловік, з яким ви бажали поговорити.

— Боян Агич, — додав я, наче хотів підтвердити своє ім'я.

Я знову зиркнув на Драгоша і в думках перенісся в пору блукань сніговою пустелею. Те саме обличчя... Очі... Волосся... В привиди я не вірив, скоріше був схильний вважати це примхою природи, яка створила двох схожих чоловіків. Той, з минулого, очевидно, загинув. Роки навіки замели його вітрами й хургами. Але Драгош — дуже рідке ім'я! У мене пов'язано з ним багато приємного і неприємного. Воно нагадувало мені минуле, котре я не хотів ворушити. Минуле... Події на Ястребаці... І обличчя цієї людини... Переді мною чимдалі виразніше й чіткіше поставали картини минулого. Я згадав окраєць хліба, освітлений зимовим сонцем. Я не вірив власним очам: минуле було тут, переді мною... Драгош... Сімнадцять років... Синьоокий, русявий... Похилі плечі в сірому піджачку... Як він знову опинився переді мною?

— З вами зустрітися важче, ніж з міністром, — каже Драгош, простягаючи мені руку.

Той самий приємний тремтячий, трошки хрипкий голос. Зовсім не змінився. Цей голос переконував, що то справжній Драгош. Я впізнав його обличчя, його погляд...

Я відчув тепло Драгошевої руки, її міцний потиск. Він двічі виривав мене з лабетів смерті. Одного разу врятував від четників, потім витяг з-під гусениць німецького танка. Обидва рази я тільки завдяки йому лишився живий.

Потиск його руки повертав мене в минуле. Навіщо все це?— запитував я себе. Навіщо заглиблюватися в минуле, згадувати те, на чому вже давно поставлено хрест? Все забуто. Я ж поклав собі ніколи більше не думати про ті давні події, не роз'ятрювати старих ран. Адже вони загоювались ой як довго — роками. А забувалися ще довше. Але то вже легше було терпіти. І ось минуле враз постало переді мною знову. Я зустрів людину з ястребацького партизанського загону. Проти мене стояв Драгош і дивився мені в обличчя. «Ні!— сказав я собі.— Краще без цього, без минулого, без Драгоша. Не треба. Нехай усе залишається як було».

Найважливіше для людини — власний спокій,— виправдовував я перед собою свою нехіть упізнавати Драгоша, намагаючись зберігати байдужий вигляд.

Драгош пильно дивився на мене, його очі потеплішали. Я відчув, що він намага-

ється зустрітися зі мною очима, і як міг уникав його погляду, дивився на Майю, сподіваючись, що він усе-таки не впізнає мене. Та я помилявся. Драгош починав хвилюватись. Він нервово стискав у руці записника й олівця. Я добре бачив: з ним щось діється. І в моїй пам'яті знову зринало минуле, яке я намагався відігнати. Мене також охопив неспокій, як тої похмурої вранішньої пори, коли ми прощалися з Драгошем. Тоді довкола пахло холоднечею. Наша благенька одежа була просякнута крижаною вологою, а серця — сповнені любові і зненависті.

— Облиште зайву скромність. Про ваші пальці я чув розповіді, схожі на легенду. Чому б й іншим людям не повідати про це! Чому б їм не нагадати, що війна ще триває і тут і там,— пояснював мені Драгош.

Його голос змінився. Я все більше відчував Драгошеве хвилювання. Його погляд дедалі настирливіше пронизував мене.

— Ви можете писати про мою професію, але не про мене і не про мої пальці,— відповів я.

Так, я вже не мав сумніву, що переді мною справжній Драгош, і боявся, як би він не впізнав мене. Тим часом мою душу обіймав неспокій. Минуле наступало на мене і переконувало, що краще без нього. Що б там не сталося, не треба відкривати його обличчя і взагалі згадувати про нього. Нехай так і лишається замкнене в мені, а я й надалі вважатиму себе людиною, яку зрадило минуле.

Тишу порушив Майїн голос:

— Чого ж ви стоїте? Сідайте. Коли хочете, можете розмовляти в кабінеті директора. Там нікого нема.

— Це не має значення,— відповів Драгош, не повертаючи голови.— Ми можемо поговорити й тут. Ви нам не заважаєте.

— Так, тут навіть краще,— погодився я.

Ми збентежено всміхнулися.

Я опустився в крісло і уявив собі Драгоша в селянській свиті з гвинтівкою за плечем. Порівнюючи його з чоловіком, що сидів проти мене, я не міг не помітити слідів, що їх залишив час на обличчі колишнього Драгоша.

— Майстерність сапера ви, напевно, опанували в партизанах?— запитав Драгош.

— Не зовсім так,— відказав я.— Закладати міни я навчився у лісі, а демонтувати їх — уже після визволення Бєлграда. Практику проходив на Сремському фронті[1].

— Я ніколи не любив мати справу з мінами,— кинув Драгош.

— Ви були в партизанах?— поцікавився я.

— Так,— підтвердив Драгош.— Я ношу партизанське ім'я ще з Ястребаца.— Він нахилився ближче до мене, вп'явся в мене гострим поглядом, вивчаючи кожну зморшку на моєму обличчі. Він зазирав мені в душу. Я від цього був як не свій.

— У вас, мабуть, теж було партизанське ім'я?— несподівано запитав Драгош і завмер, чекаючи на відповідь.

Я спокійно глянув на нього.

— Ні! В мене завжди було одне ім'я: Боян Агич. Іншого я не мав.

— Дивно!— протягнув Драгош недовірливо.— Люди іноді забувають свої імена.

Запала мовчанка. Ми випробували один одного поглядами. Драгош нагадував мені минуле, а я тікав від нього, ховався від усіх і від самого себе.

— Даруй мені, друже, але мені здається, що ми з тобою знайомі.

Минуле!

Дружба!

Наші погляди зустрілись. Я опанував себе, моє обличчя лишалося, як і досі, зовсім байдужим. Я спокійно дивився на Драгоша, намагаючись приховати свої почуття. Хотілося, як колись, загорнутися в сніг і самотність, втекти від усіх і жити, як колись, без Драгоша і Ястребаца, без загону, що мов тінь, переслідує мене ось уже сімнадцять років. Але Драгош не пускає: сидить і дивиться на мене.

— Ми ніколи не зустрічалися,— твердо відказав я.

— Час змінює людей,— Драгошів голос тремтів.— Придивіться до мене уважніше. Я впевнений, що не помиляюся, хоч після нашої розлуки минуло багато років.

В його голосі звучало благання, очі палали.

— У мене чудова пам'ять на обличчя. Вас я бачу вперше, — нервово відповів я.

Я ледве стримував себе. Драгошів голос, його гарячковий погляд краяли мені душу. Якась нервова дрож. Якась прихована радість, що намагалася визволитись і вибухнути на повну силу. Груди стискав біль. Я б радо обійняв цю людину, повернувся б знову в колону, про яку стільки років мріяв. Та попри все я залишався вірний собі, своєму рішенню.

— Ви мусите пригадати,— вів далі Драгош.— Минуле іноді обманливе.

— Знаю! Але будьмо щирими: у нас із вами не було нічого спільного в минулому.

Майя мовчки дивилася на нас, слухала нашу розмову і, певно, помітила, як змінився мій голос. З нами щось сталося — ми говорили збентежено, розгублено. Вона не могла збагнути: що б це означало? Чому я так зблід? Чому ми так пильно дивимося один на одного?

[1] Срем — область у Воєводині.

— Хіба ти не Мргуд?— запитав Драгош.

Я здригнувся, але не одвів погляду. Губи мої тремтіли.

— Вперше чую це ім'я,— відповів я.

На душі в мене було нестерпно болісно й тяжко. Я намагався й надалі залишатися байдужим до людини, яка сиділа навпроти мене. А насправді тікав сам від себе, душив у собі біль, що мучив мене. Гострий, глибокий біль стискав мені горло, на очі наверталися сльози. Чому я криюся перед ним, наче перед ворогом? Чому не розповім правду своєму давньому другові? Чому не признаюся, що це я, Боян Агич, котрого в партизанах звали Мргудом, людина, яку вигнали з партизанського загону?! Чому не хочу підняти перед ним завісу минулого і показати своє справжнє обличчя?

А Драгош неначе відчував, що я не такий байдужий, яким хочу показати себе. Звичайно в таких випадках люди сміються — приємне непорозуміння. А тут якась таємниця. Він дедалі більше переконувався, що перед ним Мргуд. Та його дивувала моя затятість. Він не міг зрозуміти, чому я криюсь. Може, соромлюся свого минулого? Може, залишив у ньому щось таке, що примушує мене мовчати? По нашій землі ходить багато людей, які соромляться своїх імен. Але Драгош не вірив у те, що його колишнього друга пече вогонь ганьби: Мргуд не міг узяти собі на плечі такий тягар. Однак із ним щось сталося, і це «щось» розпалювало Драгошеву цікавість. Він не хотів відступати.

— Вибач, друже, але я впевнений, що ти — Мргуд.

Я мовчав, ніби не чув його слів. Майя стежила за моєю рукою, яка нервово здригалася. Мої очі розгублено бігали по кімнаті. Я відчував, що від колишнього спокійного й байдужого Бояна скоро не лишиться й сліду. Драгош дивився мені просто у вічі. Його погляд пронизував мене наскрізь. Цей погляд і настирливий голос, мов гострі ножі, впиналися в тіло й душу. Вони шматували мене, знесилювали, підточували волю до опору.

«Далі критися безглуздо,— шепотів мені чийсь голос.— Тебе впізнали. Колись ти був його найпершим другом, шукав його, прагнув зустрітися. І ось він перед тобою. Обійми його».

Я стояв і мовчав, слухаючи слова, від яких нікуди не можна було сховатися.

— Невже ти не пам'ятаєш? Ми були разом у партизанському загоні... На Ястребаці... Я — Драгош, твій друг.

Я глянув на Майю. Вона ніяково всміхнулася до мене.

— Більш як півроку ми були з тобою в одному відділенні. Таке не забувається, Мргуде... Спробуй пригадати...

У відповідь я лише зітхнув.

— Що з тобою? Ти втратив пам'ять чи, може, зрікся минулого?

В мені кипіла кров, у грудях наче щось обірвалося. Настав час діяти — треба було остаточно звільнитися від минулого чи вклонитися йому, щирою сповіддю зруйнувати мур, який я роками зводив навколо себе, влізти у свою колишню шкуру, не знаючи, як мені в ній житиметься.

Я підвівся. Я вирішив покласти цьому край, відкинути минуле від себе. Краще жити, як досі, здихатися Драгоша, людини, котру я добре пам'ятав і котра зараз нагадувала мені давно забуте.

— Друже, іноді минуле не має ніякого значення,— спокійно почав я.— Воно може вмерти так само, як і людина. А моє минуле живе, я ношу його в собі. Однак воно зовсім не клеїться із тим, що ви оце говорите. Я — не Мргуд. Якщо не вірите, прошу...

Я витяг з кишені зелену книжечку.

— Погляньте, тут написано, що мене звуть Боян Агич, а не Мргуд. Місце народження — Косовська Митровиця...

— Облиш,— дружньо промовив Драгош, відхиляючи мою руку з паспортом.— Я не з тих, хто перевіряє імена. Мене цікавить правда, а її я читаю на твоєму обличчі.

— Вся правда написана тут, на кількох аркушиках у зеленій обкладинці. Тут усе моє життя. Іншого життя в мене не було.

Майя схвильовано слухала нашу розмову, розуміючи, що відбувається щось незвичайне. Вона бачила, як блищать мої очі й тремтять руки,— відчувала, що мені потрібна допомога.

— Якщо треба, я можу засвідчити, що його ім'я Боян Агич, а не Мргуд,— втрутилася Майя.

Драгош посміхнувся.

— Ви ще надто молода, аби щось знати про ті далекі часи,— тихо відповів він, стежачи, як моя рука ховає в кишеню паспорт. Зелена обкладинка тремтіла,— я не міг вгамувати дрож.

— Сподіваюсь, перевірку закінчено,— зауважив я, дивлячись Драгошеві в вічі.

— Це не перевірка. Це пошуки втраченого друга. В загоні його звали Мргудом, іншого його імені я не знаю. І він — це ти. Та сама людина, змінилися тільки обличчя й душа. Адже минуло сімнадцять років.

— Це мене аж ніяк не стосується,— гнівно урвав я його, міряючи кроками кімнату.

Я мовчки ходив із кутка в куток. Хотілося кудись втекти звідси, сховатися. Мені здавалося, що відтепер усе змінилося,

хтось щось у мене забрав і намагається позбавити мене моїх давніх звичок.

Я зупинився біля вікна, визирнув надвір. Рівнину вздовж Сави вкривала імла. З річки долинали хрипкі гудки пароплава. Все йшло своїм звичаєм. Тільки я стояв, притулившись до віконної рами, не в змозі нікуди податися.

Я відчував, як Драгош підвівся, обминув Майю і попрямував до мене. Ми стояли поруч, дивлячись на сірі дахи будинків.

— Мргуде!— покликав він мене.

Я не поворухнувся, дивився у вікно.

— Я нічим не заплямив нашої дружби. Чому ж ти заплямовуєш її своєю мовчанкою?— запитав він.

Тепер моє мовчання скидалося на виклик. Воно спонукало Драгоша діяти наполегливіше й рішучіше. Він намагався будь-що перемогти мою затятість і поновити ті близькі стосунки, що колись були між нами.

— Згадай ту зиму, сніг. Ми стояли вишикувані перед хатиною. Головою суду був Радан. Він оголосив вирок — тебе визнали винуватим. Згадай, як ти проходив перед строєм, похнюпивши голову. Згадай усе, Мргуде. Згадай, чортяко, скибку кукурудзяного хліба...

Мені перехопило подих. Я захлинався, безсилий щось вдіяти, впізнавав Драгошеву наполегливість, відчуваючи, що не зможу від неї нікуди втекти.

— Мргуде, невже ти кам'яний?

Судорога звела плечі, пронизала тіло. Біль забирав останні сили, повертав мене в загублену колону. Я обернувся до Драгоша, обхопив його руками й міцно притиснув до себе.

— Навіщо було воскрешати те, що вмерло?— шепотів я.

Тієї ночі я віднайшов своє минуле. Я допізна блукав по місту. Вулиці були освітлені електрикою, на небі мерехтіли зорі. Світляна заслона заступала мені очі, відмежовувала погляд від неба, не дозволяючи сягнути високо вгору, до зірок. Кудись поспішали поодинокі перехожі.

Все довкола було моє: похмурі будинки з дахами, що немовби розчинялися у небі, яскраві вітрини, повиті людськими мріями, темні парки, залиті зітханнями закоханих, двірники, що миють вулиці, автомобілі, що легко проносяться повз мене. Все це належало мені, самотньому воїнові, все це радувало мене. Багато будинків прикрашають вулиці тільки завдяки моїм рукам. Це я врятував їм життя і подарував ці будинки людям, які зараз мирно сплять у них.

Я зупинився біля високого будинку, мовби вкритого сивиною. Подивився на його вікна. Деякі — темні, непривітні, інші — відкриті, світлі. З одного вікна лунали веселі голоси, музика, сміх. Мені потеплішало на серці, людський сміх повнив незрозумілою радістю. Він свідчив про те, що люди щасливі. А колись тут панувала темрява, порожні вітрини були забиті дошками. Люди залишили будівлю, військові перекрили всі підходи до неї. В підвалі цього будинку відбулася моя перша битва із закладеною міною. Поруч зі мною був ще один чоловік — Альоша. Він нічого не казав — уважно стежив за кожним порухом моїх рук, за виразом мого обличчя.

Я працював спокійно, забувши про все, навіть про Альошу. В мене не було часу думати про страх. Уся увага була зосереджена на міні. Я складав іспит за нас двох. Оцінка могла бути одна: життя або смерть.

Коли я розібрав міну, Альоша виплюнув недопалок і сказав:

— Якщо завжди працюватимеш так — проживеш довго.

Ми вийшли на вулицю. Нас зустрів зимовий день. Під ногами лежала брудна талина, вітер запорошував снігом очі.

— Відзначимо?— запропонував Альоша.

Ми зайшли до найближчого ресторанчика. В залі сиділи військові в різному одязі — югославські партизани й радянські солдати. Ми вибрали собі місце біля бару.

— Півлітра,— кинув Альоша дівчині, яка подавала напої.

— А чи є у вас гаряча ракія?— запитав я.

— Так,— відповіла дівчина.

— То давайте півлітра.

Альоша здивовано зиркнув на мене.

— Це наше національне питво,— пояснив я.

Дівчина принесла ракію, яка зігріла нам пальці й горло, а заразом і думки. Тепер усе здавалося мені теплим і близьким. Я дивився на Альошу,— він щось співав,— на його шапку-вушанку набакир.

— Чому ти став мінером? — раптом запитав я його.

Альоша урвав спів, глянув на мене, і обличчя в нього зморщилося.

— Мій дід був підривником на шахті. Батько знешкоджував міни в роки революції. В сорок першому під Москвою йому одірвало ногу. Я замінив його.

Я уявив собі безкраї простори землі руської, запеклі битви, що гриміли там. Скільки довелося пройти з боями Червоній Армії!

— Довгий шлях від Москви до Бєлграда, — проказав я сам до себе.— І весь застелений мінами.

— До Берліна вже недалеко,— засміявся Альоша.

Того вечора ми довго пили. На стіл подавали гарячу ракію, ще і ще. До нас приєдналися інші військові, звідкись узялася гармонія, і полинула чудова, задушевна пісня, схожа на теплу літню ніч, що огортає землю...

Я поволі відходив од будинку, де здобув першу самостійну перемогу над міною. То був мій перший подарунок щойно визволеному місту.

А зараз я минав освітлені вітрини й нечисленних перехожих. Місто повивала тиша, яку вряди-годи порушував гуркіт самотнього автомобіля. Зникли останні перехожі. А ось і будинок, в якому працювала Майя, в якому я того дня зустрів Драгоша. Зупинився, дивився на його високий похмурий силует. Будинок був зовсім порожній, без людей і, можливо, без мін. Я дивився на його освітлені вітрини й темні вікна. Погляд мій знову затримався на виписаних білою фарбою на стіні словах: «Перевірено — мін немає».

«Як довго зберігаються ці написи»,— подумав я. Їх можна побачити на багатьох будівлях. Ніхто їх не стирав, крім дощу і вітру. Написи все витримали й збереглися на стінах, як слова, викарбовані на гранітному пам'ятнику.

«Варто було б поновити ці написи,— думав я.— Треба зберегти їх разом із будинками для нащадків. Нехай живуть разом із ними. Не було б оцих слів: «Перевірено — мін немає»,— то, можливо, не було б і цих будівель. Злетіли б у повітря разом із тими, хто в них мешкав.

У вухах мені відлунився голос директора Ристича:

«Ви гадаєте, що мін уже немає?»

«Цього ніхто не знає»,— відповів я йому.

В цих словах — сама суть підступної професії мінера. Ти ніколи не знаєш, що саме заміновано і коли вибухне міна. На будинку написано, що мін немає. Незважаючи на це, через багато років після війни в ньому знайдено міну.

«З цим будинком не все гаразд,— спало мені на думку.— Міна пролежала стільки років... у дерев'яному ящику... без замаскованого підривника... Слабенький мінер... Зовсім без хитрощів...» Погляд мій знову спинився на вибілених словах. «Чому ж стільки років не могли виявити цієї міни?— запитав я себе.— Решту мін, звичайно, знайшли. На тих будинках, де не було виявлено мін, червоноармійці не писали: «Перевірено, мін немає».

Я відчув, як на лобі у мене з'явилися зморшки, очі померхли, нерви напружились, наче перед демонтажем міни. Можливо, мінер був надто хитрий. Можливо, замість того, щоб встановлювати кілька підривників до однієї міни, він заклав кілька однакових мін. Німці часто робили так, щоб приховати свою підступність. Багато років мине, поки прокинеться це страховище й покаже свою страшну силу. Можливо, в цьому будинку сховано ще одну міну, яка причаїлася в підвалі, мов гадюка, чекаючи на свою жертву.

«І тут працює Майя,— майнула думка. Під горло підкотив клубок.— Треба ще раз усе перевірити. Запропоную Ристичу ретельно оглянути весь будинок, від підвалин до даху»,— вирішив я.

Я пішов собі далі блукати містом. З вулиці на вулицю, від будинку до будинку. Згадував місця колишніх засідок, думав про міни, які мені випало знешкодити, а найбільше — про Драгоша й Майю. Драгош, мов тінь, скрізь супроводив мене, нагадував про минуле, і мені чимдалі більше хотілося знову побачити його.

Довго чекати на зустріч не довелося. Ми побачились увечері наступного дня. Я стояв на порозі свого маленького будиночка, дивлячись, як до мене прямує Драгош.

— Насилу розшукав тебе,— сказав він замість привітання.

— Давніх друзів знаходять по сліду,— відказав я.

Він увійшов до передпокою, зняв пальто. Потім я провів його до кімнати.

Потріскувало в пічці. Надворі вже темно. Завіски щільно запнуто. На стінах — полиці з книгами, картини та інші витвори мистецтва. В кутку, в заскленій шафі, вишикувались мисливські рушниці й карабіни. На полицях — макети всіляких мін, мисливські трофеї: ікла диких кабанів і вовків. Під стінкою — зручна м'яка канапа, поруч неї низенький довгастий столик, торшер і під ним — три глибокі крісла. Ще столик з радіолою. Кімната дихала приємним теплом.

— Сідай,— запросив я Драгоша.— Сідай у крісло, тут зручніше, ніж на канапі. Можна сидіти годинами...

Драгош кинув погляд на підлогу: на товстому килимі лежало три вовчі шкури з набитими головами. На його обличчі з'явився вираз здивування.

Я відчинив сервант, дістав пляшку коньяку і дві чарки, потім приніс із кухні нарізаний лимон і велику миску ізюму.

— Чудова закуска до коньяку. Ти, як журналіст, звичайно не відмовишся випити зі мною?

Драгош обвів поглядом полиці з акуратно розставленими книжками, усміхнувся.

— Ти все це прочитав?— запитав він.

— Дещо навіть кілька разів. Але я ніколи не вважав, що цього досить. Чомусь завжди бракує часу на те, щоб подовше посидіти над книжкою. Кожна людина по-

винна багато читати, насамперед фахову літературу, а також політичну, з питань економіки, ну й художню, звичайно.

— Щоб перечитати ці книжки, потрібні роки,— сказав Драгош.

— Весь вільний час, що залишається у мене від мін і полювання на вовків та диких кабанів, я віддаю книжкам. Коли б у мене не було їх, не знаю, в чому б я ще знайшов забуття. Можливо, в алкоголі або просто збожеволів би...

— Втіху можна шукати і в іншому,— додав він, багатозначно всміхаючись.

— Я знаю, що ти маєш на увазі. Жінка може дати радість, але скороминучу. Людина — це самовбивця. Тільки кожний губить себе по-своєму! Один, наприклад, починає боротися з протилежним «я» в своїй особі, замислюється над тим одвічним «чому?» і заплутується в сумнівах і власній амбіції, перевершуючи в думках себе самого і свої можливості.

В будинку було тихо. Темрява вкривала землю, зазираючи у напівосвітлену кімнату. Я натиснув вимикач—і кімнату залило густочервоне світло торшера. Все навколо немов ожило. Книги й картини змінили колір. Скляні очі вбитих вовків запалали, їхні довгі ікла зловісно біліли.

— Поклади в коньяк більше лимона з цукром і добре розмішай,— радив я Драгошеві.— Так смачніше.

Драгош уважно роздивлявся кімнату. Він був у мене вперше. Його вразили полиці з книжками й вовчі шкури. Я стискав у долоні тонку чарку, глибоко вдихаючи аромат алкоголю.

— Моя професія не дозволяє мені багато пити,— виправдовувався я.— Однак цієї ночі я готовий випити все, що стоятиме на столі.

Ми цокнулись чарками, нічого не кажучи, нічого не бажаючи один одному. Це було зайвим.

Драгош дивився на мене. Його очі якось дивно блищали. Він немов хотів мене про щось запитати і вишукував способу, як це зробити. Його погляд зупинився на моїх ногах — я сидів, поставивши ноги на вовчу голову. Я перехопив його здивований погляд — він бачив, що шерсть на всіх вовчих головах витерта, і засміявся.

— Я їх щоразу міняю,— пояснив я.— Хочу, щоб усі вони побували у мене під ногами й стали однаково лисими!

— Навіщо це тобі? Лисина нікому не личить, навіть старим, злинялим вовкам.

— Мабуть, це дивацтво, Драгоше, але це вияв зненависті до цих тварюк, зненависті, що живе в мені роками. Це відплата за сльози, що котилися з моїх очей в їхні роззявлені пащі. Це помста за той страх, що його я пережив, спостерігаючи їхні стрибки, коли вони намагалися стягти мене з дерева.

— Я тебе не розумію,— кинув Драгош.

Я довго дивився йому в очі. Вони були теплі, приємні. Я ковтнув коньяку.

— Це пов'язано з вигнанництвом,— сказав я.— Відтоді в мене живе зненависть до війни і до вовків. Зненависть до війни породила в мені жагу безустанно ліквідовувати її залишки. Я опанував професію, яка стала сенсом мого життя: я рятую людей від мін, що зосталися після війни. Зненависть до вовків породила в мені мисливську пристрасть винищувати хижаків.

Я говорив, і мені здавалося, що я знову блукаю дорогами війни, іду безлюдним Ястребацем, полюю на вовків холодної зимової пори.

— Кожної зими я вирушаю в гори. Там зовсім інше життя. Коли немає вітру, здається, ніби потрапляєш у якийсь інший світ, де немає страху й сліз. Я живу там тижнями. Беру на мушку вовків, мовчки сміюсь з їх передсмертного хрипіння. Ти не можеш збагнути, що значить для мене вбити вовка. Мабуть, те саме, що знищити міну.

Я помовчав, втупивши очі у вовчу шкуру під ногами.

— Звичайно, це не зовсім те саме,— вів я далі.— Зустрівшись з вовком, я знаю, що сильніший за нього. А під час зустрічі з міною ніколи не знаєш, хто переможе.

— Я навіть не уявляв, що зараз є люди з такою професією, які й досі ризикують життям,— здивувався Драгош.

— Ця професія існуватиме ще довго, і не така вже вона страшна. Треба лише не квапитись, і пальці твої мають бути спокійні. Ті, що порушували це правило,— помилялися вперше і востаннє. Та годі про міни, — махнув я рукою.— Не люблю згадувати про них, коли зайнятий чимось іншим.

— Візьми колись мене з собою!— зненацька випалив Драгош.— Я хотів би побачити, як ти це робиш.

Я не відповів — дивився кудись повз нього й думав. Я не міг так одразу відмовити йому. Будь-кому іншому відмовив би, не вагаючись. А тут сподівався, що Драгош забуде про своє прохання. Та він був не з таких. Я знав, що він збагне, що означає моє мовчання.

— То візьмеш чи ні?— запитав він.

— Не знаю! Я згоден усе зробити для тебе, але не хочу бути твоїм убивцею.

— Не думай про це. Коли б кожна міна вбивала, то я б, напевне, тебе не зустрів.

— Я не люблю, щоб між мною і міною був іще хтось. Тоді б я мусив думати не про міну, а про чиєсь життя.

— За мене ти не хвилюйся. Старих вояків і блискавка обминає. Кожна людина колись порушує свій принцип. Зроби так і ти. Я хотів би написати репортаж про твою роботу, хотів би, Мргуде, хоч раз побачити. пережити те, що ти відчуваєш під час полювання на вовків і коли знешкоджуєш міну.

Я мовчав. Мені важко було погодитись на це.

— Ти все ще вагаєшся? Не розумію твоєї впертості. Це був би чудовий репортаж. Найкращий репортаж року.

— Візьму тебе на полювання на вовків, — відповів я.

— І те, і друге,— наполягав Драгош.— Кожний журналіст мріє про свій найкращий репортаж. Чому ти не хочеш допомогти мені написати його, Мргуде?! Це буде репортаж року.

Він схилився ближче до мене. З його очей струміло тепло.

— Ти ніколи не був егоїстом, Мргуде,— вів своє Драгош.— Допоможи людям пережити велике полювання, полювання на міни й на вовків.

— Гаразд,— сказав я.— Підемо полювати на міни і на вовків.

Ми ковтнули коньяку. Я придушив ногою вовчу голову, немов утверджуючи свою владу над убитим хижаком.

— Що ти відчуваєш, коли побачиш вовка?— запитав мене Драгош.

Я підвів голову, обома ногами топчучи вовчу шкуру.

— Радість! Відчуваю радість і зненависть водночас! І що цікаво — ця зненависть у мені не зменшується. Навпаки, збільшується з кожним новим убитим вовком. Під моїми ногами вже побувало безліч вовчих шкур. Коли з тім'я геть випадає шерсть, я їх викидаю. Залишаю собі тільки ікла.

Я повернувся й показав рукою на довгу низку вовчих іклів, що лежали на дерев'яних підставках уздовж стіни.

— Де ж причина цієї зненависті?— запитав він. В його очах світилася цікавість.

— У моїй першій ночі вигнанництва, — тихо відповів я. — То була моя перша ніч самотності, немочі й сліз. То була ніч болю, принижень і обману.

Я замовк, згадуючи пережите... Попереду на мене чекала тривала сповідь. Я мусив усе повідати своєму загонові. І все ж вагався.

— Досі я вважав, що моя таємниця належить тільки мені. А тепер бачу, що це не так. Я мушу поділитися нею з тобою і почути твою думку про себе. А мені хотілося ухилитися від суду,— казав я, дивлячись на Драгоша. Він сидів спокійно, навіть не поворухнувся.

— Відверто кажучи, я чекав суду зразу ж після війни, а потім відкинув думку про це, як дурну й нікому не потрібну. А тепер бачу, що людина не може уникнути суду, навіть якщо судді близькі її серцю або живуть у ній самій.

Я довго мовчав, наче збирався на силі, щоб вирушити вперед. Нелегко було повертатися назад, у минуле. І коли я заговорив, то ледве впізнав свій голос — так він змінився. В руках я стискав чарку, немовби намагаючись розгледіти в темній рідині своє минуле. Отже, я розповідав. Розповідав довго, мало не до світанку.

Нарешті я скінчив, і опустив очі на вовчу шкуру. Я почував себе якось невпевнено, немов мене роздягли й залишили голим. Те, що я роками беріг у собі, раптом випарувалося. Я звільнився від тягаря, сподіваючись, що мені полегшає, а воно, навпаки, стало ще важче.

«Мабуть, не треба було розповідати»,— подумав я.

— Тепер ти з'єднався з рештками загону,— урвав мої роздуми Драгош.— Можеш зайняти своє місце в строю.

Я підвів голову, відчувши раптом якийсь страх. Здавалося, що поруч мене вирує розбурхана річка, росте, поглинає береги, хоче підхопити мене, затягти на середину, а я будь-що намагаюся залишитись у своїй спокійній затоці.

— Ні!— рішуче заявив я.— Уже пізно. Колона далеко випередила мене. За ці роки вона пройшла довгий шлях, і мені ніколи не наздогнати вас. Тим-то я не кинувся в обійми до тебе — хотів уникнути зустрічі з колоною, хотів, аби все лишилося постарому. Забудь мою розповідь, вважай, що це витвір хворої фантазії. Так нам обом буде легше.

Драгош перехопив мій погляд.

— Сказати правду ніколи не пізно.

Знадвору долинув шум вітру. Старий годинник лічив час.

— Ти помиляєшся, Драгоше. Моя правда вкрита павутинням забуття. Вона нікого не цікавить — усе лишилося далеко позаду. І мені не хотілося нічого змінювати, не хотілося будити спогади про минуле.

Але Драгош не відступав.

— Головне — бажання. Я припускаю, ти зненавидів минуле, почуваєш себе чужинцем, і тому тікаєш від нього. То чому б нам знову не повернутися в минуле? Пригадай усе знову. Забуття поглинає минуле, і власне життя перетворюється на пам'ятник. Не треба забувати себе самих.

— Йдеться зовсім не про зненависть,— заперечував я.— Колись і тепер я — Мргуд з Ястребаца і Боян Агич з Бєлграда. Вони обидва живуть у мені, і кожен з них має

свою правду. Але вона прихована. Про неї ніхто не знає. Вона належить тільки мені. Голіруч правду не вибореш. Ніхто не повірить голим словам.

Драгош мовчав. Обмірковував плани, шукав доказів, щоб ними підтвердити мою правду.

— Мабуть, ти маєш рацію. Розповідь без доказів може здатися пустою балаканиною. Правда — це факти. А їх безліч. Я можу зібрати їх докупи. Почну з нашого загону. Нас лишилося небагато. Але всі радо допоможуть мені.

Я поглянув на Драгоша, не в силах стримати посмішку.

— Ти не зрозумів мене, Драгоше. Я не хочу, щоб ти писав і розповідав про мене. Подумай лише, як я почуватиму себе, коли буду змушений щоразу повторювати цю розповідь або вигадувати нову.

— Тобі не треба нічого вигадувати.

— Звідки ти знаєш? А може, все те, що я оце розповів — вигадки. Може, я пересидів усю війну в якійсь норі?

— Не верзи дурниць! Я цьому не вірю. Про дії невідомих борців з фашистами я чув куди більше, ніж ти розповів мені. Про це знають і інші. На честь цих невідомих героїв встановлено пам'ятники.

— Я не вірю, що зараз потрібно це робити,— захищався я.— Зокрема, що акції, які я здійснював, варті такої уваги.

— Акції — складова частина війни,— наполягав Драгош.—Вони визначали лице загону.

— Можливо! Але їх було надто багато. Я не можу пригадати кожну свою окрему операцію і довести, що її здійснив саме я. Хто може засвідчити, що це я підірвав ці вантажні машини? Що саме я підпалив ті скирди й склади? Що саме я вбив тих офіцерів і есесівців? Можливо, я колись помилився і відправив на той світ когось із тих, хто не заслуговував смерті. Але йшла війна, сувора, нещадна війна, і я був мов сам не свій. Забув про все на світі. Бачив перед собою тільки ворогів. Тепер їх немає, і я не можу й не хочу доводити, що знищував їх.

Драгош, здавалося, не слухав мене. Він поринув у свої думки, згадував окремі деталі, які могли б підтвердити живі свідки. Йому хотілося почути розповіді очевидців і зіставити їх з моїми. Він знайде в архівах документи, що засвідчать правду. Журналістським нюхом він уже відчував захоплюючу розповідь про людину, її прагнення й марні сподівання.

— Тобі не треба буде доводити людям свою правоту. Я сам зроблю це.

Я не зводив з нього очей.

— Ти лишився тим самим, колишнім Драгошем. Любиш пересувати забуті речі, перекопувати могили. Я вже казав тобі, що все сховано під тією меморіальною дошкою на мурі. Навіщо ж її зривати і встановлювати нову? Краще хай усе так і залишиться. Мені нічого не треба. Я люблю сучасне життя, а минуле ховаю в собі. Мені не потрібні вдячні усмішки людей. Я червонітиму, слухаючи похвалу собі. Найдорогоцінніша усмішка завжди живе в мені. Це усмішка впевненості. Я не боюся раптом почути погрозливе: «Хальт!» І слідом за ним: «Руки вгору!» Або чергу з автомата. Я спокійно сплю, спокійно ходжу вулицями. Я — вільна людина. Це найдорожче з усього, чого ми домоглися. Все інше — другорядне, його треба залишити в минулому.

Драгош уважно слухав мене. Він не погоджувався, лишався твердим, наполегливим.

— Найдорожче за все правда, Мргуде. Навіщо дозволяти злодіям привласнювати те, що зроблено тобою? Довести твою правду — це значить допомогти історії, хоч для нас із тобою історія не має значення. Вона матиме значення для наступних поколінь. Згадай про Спартака, про Корчагіна та інших! Скільки наших борців об'єднувалися під їхніми іменами! Озирнися назад, поглянь на шлях, що лишився за твоєю спиною. Хіба ти байдужий до нього?

— Я не знаю людей, які були б байдужими самі до себе,— відповів я.— Минуле — частка мого життя. Але ти забуваєш, про що я недавно казав тобі. На нашій землі живе безліч людей. Багатьох із них обкрадено так само, як і мене. Заперечуються їхні права. Забуто їхні подвиги, але ж ці люди живуть. Одні краще, інші гірше, але ж таки живуть і люблять свою батьківщину. Як бачиш, я теж живу собі спокійно. І задоволений собою, таким, який я є. Впевнений в собі і внутрішньо спокійний. А що то значить внутрішній спокій може зрозуміти тільки той, хто його має, в кого вистачило мужності вижити.

— Ти помиляєшся, Мргуде,— заперечував Драгош.— Сила спокою велика настільки, наскільки ми це усвідомлюємо. В ній відбито не лише твою мужність, а й мужність інших. Ти належиш істині, а вона — тобі. Ти — частина тієї правди, яка допомагає тобі вижити. То чому твоя правда не може бути правдою інших?

Я хитнув головою, впізнаючи його наполегливість. Драгош лишився вірний собі.

— Ти неодмінно напишеш про це, Драгоше, бо ти наполегливий, може, навіть, упертий. Але запам'ятай: правда без доказів — то не правда. Така правда образила б мої почуття, мою особу. Я не прагну ви-

знання заслуг будь-що і незаслуженої слави! Мені не потрібно це!

— А якщо я доведу твою правду?— запитав Драгош.— Підтверджу документами й фактами, засвідчу кожний твій крок, кожний твій вчинок,— невже й тоді ти казатимеш, що це тобі не потрібно?

— Правда — частка мого єства,— тихо відповів я.

В очах Драгоша спалахнули радісні вогники.

— Я по крихтах збиратиму факти і напишу великий репортаж про твою правду, розповім про неї всім людям,— запевняв він мене того вечора...

Спогади про Драгоша хвилюють мене. Я не можу не думати про нього. Він — частка мене. Він для мене ближчий, ніж брат. Я завжди відчував його плече, його підтримку. Ми з Драгошем жили один для одного, рятували один одному життя, були у взаємному боргу один перед одним.

...Осінь сорок першого року. Дощ, мряка. Ми штурмували якесь містечко на півдні Сербії. Драгош ішов попереду мене. Аж раптом звідкись узявся четник. Над Драгошем піднявся широкий приклад гвинтівки. Я з переляку завмер на місці — стріляти було вже пізно. І я зробив те, що найперше спало на думку,— стрибнув на четника, повалив його на землю. Куля, призначена Драгошеві, пробила мені ногу. Драгош убив четника, але винести мене з поля бою не встиг,— четники пішли в атаку. Він затяг мене в якийсь будинок і цілий день, аж до темряви, обороняв вхід до нього. Перед будинком лежали трупи ворогів. Ввечері партизани пішли у контрнаступ і врятували нас.

Таких випадків можна пригадати чимало. В той час ми зневажали смерть, не замислюючись, віддали б життя. Так між нами було заведено від самого початку, коли ми звільнили Драгоша з в'язниці. Гестапівці й четники вбили на очах у Драгоша його батьків. Змученого й побитого, вивели його на подвір'я. Під стінкою стояли батько й мати. Проти них — поліцаї з гвинтівками.

Гестапівець наблизився до Драгоша, пильно дивлячись йому в очі.

— Признавайся, інакше вони загинуть, — спокійно промовив він.

Драгош мовчав. Дивився на батька й матір — дорогих, найрідніших в житті людей. Він теж був для них єдиною втіхою. Гестапівець не жартував. Драгош мусив винести вирок своїм батькам — життя або смерть. Він міг їх урятувати, але тоді загинули б інші борці за нашу велику справу.

Драгош зціпив зуби й мовчав.

— Я не маю часу стояти тут, мерщій вирішуй, — знову заговорив гестапівець.

Драгош мовчки дивився на батька й матір, відчуваючи, як котяться сльози по щоках.

— Моєму синові нема чого вирішувати,— кинув Драгошів батько.

Гестапівець навіть не озирнувся на широкоплечого чоловіка з густими чорними бровами. Він дивився на Драгоша, тішачись з його сліз.

— Ну! — проказав він і потягнувся до кобури.

— Не хникай! — гримнув батько на Драгоша.

Драгош схаменувся, змахнув сльозу. Для нього більш не існувало ні батька, ні матері, ні власного життя. Існувала тільки непохитна затятість — не вимовити ані слова. І він не сказав нічого, не зронив більше жодної сльози. Ні тоді, коли гестапівець убивав батька, ні тоді, коли розстрілювали матір. Його тіло наче скам'яніло, сповнене невимовної зненависті до катів.

Він заговорив лише наступного ранку, коли ми визволили місто. Я прочинив двері його камери й зазирнув. Він не поворухнувся — лежав горілиць на кам'яній підлозі, дивлячись кудись невидющими очима. Тільки коли я схилився над ним, і він побачив у мене на шапці п'ятикутну зірку, в його очах пробудилося життя.

Ми забрали Драгоша з собою. Забрали з собою й архіви з протоколом його допиту. Там було записано його ім'я, прізвище й перше запитання: «Назвіть інших комуністів!»

Далі папір був чистий — жодного слова відповіді. Білість паперу означала мовчання в'язня. Відповіддю на все були довгі сині рубці, що вкривали його тіло, криваві набряки, посипані сіллю різані рани. Мертві батько й мати.

Я днями не відходив від Драгоша, чекаючи його одужання. А підвівшись на ноги, він не впав більше жодного разу. Пройшов усю війну навіть не поранений.

...А тепер я міг почути правду про своє минуле. Правду, що її записав Драгош. Те минуле хвилює мене — наче знову переживаєш давно забуті події.

Я бачу, що я така сама людина, як і всі інші. І мені хочеться почути про себе, хоч знаю, що це вже буде сухий переказ подій. Папір не в змозі відтворити пережитого. Найглибші почуття назавжди залишаються в нас. І немає таких слів, котрими можна було б відтворити їх. Всякий переказ буде блідим і неповним.

Тому я не хочу слухати про своє минуле. Я знаю його краще за інших і бажаю, щоб воно лишалося таким, яким я його знаю. Попрошу Драгоша прочитати мені лише розділи про те, чого я не знаю: про Анджу

й подальшу долю мого загону. Про те, як одні гинули, а на їхнє місце ставали інші. Про те, як вижила наша колона і як житиме вона вічно, мов світло зірок.

VI

Мене знову посідає неспокій. Він зринає з глибин тіла, несучи з собою невідомість і страх. Страх, що я назавжди залишуся в темряві...

Сліпий!

Я часто з жалем поглядав на людей, які невпевнено йдуть вулицею, обмацуючи ціпком дорогу. Вони не бачили мого жалю так само, як я не бачу виразу Анджиного обличчя. У них свій світ, своє життя. Що то за світ? Не знаю. Поки що все це для мене таємниця. Я хотів би й надалі жити у своєму світі, світі мін, вибухів і світла. В ньому я почуваю себе, як удома, де багато трофеїв і спогадів. Цей світ має свої принади. З ним пов'язано моє кохання і життя. Але ж я сліпий! Невже це означає відмову від усього, що становило зміст мого повоєнного життя? Чи може, моє життя серед мін перекреслено через те, що я в цій новій війні не вбивав, а, навпаки, рятував?

Тільки-но починаю думати про міни, переді мною постає образ Альоші, людини, яка навчила мене не боятися їх. Я знову переношусь у перші дні після визволення Бєлграда. Я блукав тоді містом, роздивляючись колони солдатів, ішов слідом за ними до Савського мосту чи аж до Калемегдану, вдихав запах солдатського поту, відчував подих своєї колони. Іноді я стояв на тротуарі і уважно дивився на військових, що проходили повз мене. Відділення, батальйони, бригади. Я вдивлявся в обличчя солдатів і старшин, шукаючи серед них Драгоша, Радана чи когось іншого зі свого загону. Мені неодмінно треба було побачити їх, розповісти про свою боротьбу з ворогом, почути слова прощення й дістати дозвіл повернутися в строй.

Але в тих колонах не було знайомих облич, не було моїх друзів. Мій загін десь загубився. А може, він десь на інших вулицях, на інших дорогах. І мене почали обсідати сумніви й страх. Замість того, щоб радіти з перемоги, я дедалі більше непокоївся, не знаходив собі місця.

Тиняючись вулицями, я сумно поглядав на югославських солдатів, на червоноармійців, що сиділи на танках і самохідних гарматах. Найбільше мене цікавили червоноармійці в навушниках, з круглими металевими кільцями, насадженими на довгі держаки. Я бачив, як ретельно оглядають вони кожну п'ядь землі. Виявивши щось, зупиняються і подовгу колупають землю тоненькими дротиками, а потім витягають із землі великі металеві тарілки. Я простоював годинами, спостерігаючи їхню роботу, незважаючи на незадоволення солдатів. Незвичайна робота, серйозні, зосереджені обличчя бійців, знешкоджені ними металеві тарілки... Усе це викликало цікавість, збуджувало мене. Коли я дивився на мінерів, мене обіймало якесь дивне почуття: я забував про загін, про Ястребац, про свої вчинки, про Анджу — про все на світі.

До мене наблизився лейтенант-червоноармієць.

— Може, хочеш нам допомогти? — жартома запитав він.

Я ошелешено вирячився на нього — надто несподіваним було запитання. Я глянув у вічі лейтенантові. Він сміявся. З-під кашкета виглядали русяві кучері. Кирпатий і круглолиций, він здавався спокійним, самовпевненим.

— Хочу, — відповів я.

Лейтенант засміявся, махнувши рукою.

— Я пожартував, — сказав він. — Ця робота не для тебе.

Він повернувся, щоб приєднатися до групи солдатів, що обслідували чагарник. Я ступив кілька кроків уперед і став перед ним.

— А я не жартую, — промовив я, підступаючи ще ближче до нього. — Я кажу цілком серйозно!

— Ні, ні. Це не так просто. Треба вчитись, — відповів лейтенант.

— То навчіть мене!

Лейтенант зупинився, довго й уважно розглядав мене. Щось обмірковував, вагався. Потім запитав:

— Як тебе звуть?

Я промовчав — не знав, що відповісти. Сказати, що мене звуть Мргуд, що це моє партизанське ім'я, що я воював, а зараз не можу розшукати свого загону?

— Як тебе звуть? — знову спитав молодий русявий лейтенант.

— Боян Агич! — спокійно відповів я.

Лейтенант повторив моє ім'я і записав його до блокнота.

— А мене звуть Альоша, — сказав він.

З тієї миті для мене почалося нове життя.

Лейтенант Альоша взяв у руки міну, що лежала край дороги.

— Дивись, — сказав він.—Перед тобою суміш металу й вибухівки. Або дерева й вибухівки. В ній є два найважливіші елементи: тіло й підривник. Завдання мінера — виявити міну й відокремити від неї підривник. У цьому й полягає суть демонтажу.

Я уважно слухав його.

— Та перш ніж доторкнутися до міни, — вчив мене Альоша, — треба повністю відключитися від світу, в якому ти живеш. Забудь про минуле, про кохану, про батьків. Забудь про себе. Напруж зір і думай тільки про міну. Якщо не відігнав думок про навколишній світ, якщо не можеш цілком зосередитися, — зачекай, нехай зачекає міна, бо інакше це буде твоя остання зустріч з нею.

Так, зовсім випадково, я потрапив до загону винищувачів мін. Цей загін відрізнявся від того, на Ястребаці. Тут люди не згадували про минуле, не говорили про прийдешнє. Вся їхня увага була прикута до сучасності. Працювали вони зосереджено, спокійно, очищаючи від мін шляхи й міста, щоб люди могли нормально жити. В цьому загоні я знайшов для себе новий сенс життя. Хвилини напруженої боротьби з мінами давали мені забуття. Я став розсудливіший, навіть наче порозумнішав. Мені на все вистачало часу. Партизанський загін потроху забувався, однак я не втрачав надії на те, що зустріну когось згодом, коли закінчиться війна...

Навіщо все це? Навіщо згадувати Альошу? Можливо, і він десь зустрів свою останню міну? Я про це нічого не знаю. Та, зрештою, кожний сапер повинен колись знайти свою останню міну. Але забути Альошу я не можу. Переді мною завжди стоїть його обличчя. Воно наче випливає з сутіні, таке яскраве, виразне. Альоша наближається до мене, як колись... Скільки років він живе в мені! Я бачу його щоразу, коли маю справу з міною. Мені нагадує про нього кожна міна, бо кожна з них могла бути для мене останньою. Вони нагадують мені ті перші уроки. Спомини...

В голові у мене все перемішалося, сплуталося. Уроки... Альоша... Міни. Безліч мін, висіяних на шляхах війни, полишених військом, що відступало. Ніколи їм не буде кінця-краю. І ми повинні невтомно знешкоджувати їх.

А я сліпий!

Намагаюсь пригадати, які бувають запальники, уявити собі різні типи мін. Обережно ворушу пальцями, немов відокремлюю підривник від міни. Намагаюсь розрядити його. Це триває довго. Від напруження обливаюсь потом. Але не можу впоратися з міною. Уявляю собі окремі елементи її складного механізму, на який лише глянути —і справі кінець. Та віднині ця мить для мене недосяжна.

Знов з'являється Альоша. Я стежу за його рухами, чую його слова, зрозумілі, переконливі. Вони дають тобі щось таке, чого нема в жодному підручнику з техніки безпеки. Теорії демонтажу мін і підривників мене вчили й інші. Та саме Альошині уроки, Альошині поради зберегли мені життя, допомогли знешкодити безліч мін у Бєлграді й Земуні, а згодом разом з іншими інженерами — на Сремському фронті, на всіх шляхах аж до західних кордонів. Від Альоші я почув, як поводитися з міною, як підступити до неї. Головне — ніколи не можна недооцінювати міни: кожна з них криє в собі загадку. Тільки йому я завдячую тим, що жодного разу не помилився, хоч доводилося мати справу з мінами незнайомих, підступних конструкцій.

Я відчуваю, що в мені живе та незбагненна інтуїція, що була в Альоші. Весь життєвий досвід ніби сконцентрувався в якомусь особливому фокусі. Але навіщо він мені тепер, той досвід? Сліпий не може працювати з мінами. Я тікаю від похмурих сумнівів, які роблять мене безпорадним перед мінами, мене, людину, яка серед них жила, для котрої боротьба з мінами стала сенсом життя. Багато їх залишилося в моїй квартирі. Міни завжди оточували мене. Я зберігаю їх, як згадку про їхній опір, про сміливість, з якою їх переміг.

Міни!

Скільки їхніх тіл пройшло через мої руки! Я їх убивав. І щоразу, дивлячись на демонтовану міну, десь глибоко в душі відчував задоволення. Знешкоджені міни були свідченням того, що я живу, існую. Вони були ворогом, проти якого я воював. Віч-на-віч з ними я забував те, про що хотів забути назавжди, від чого хотів сховатися, утекти туди, де не можна ніколи почути про війну. Де б ніхто не згадував про загін з Ястребаца, про ті дні в Бєлграді. Туди, де б мене ніхто ніколи не називав Мргудом.

Найбільше мене гнітило те ім'я. Я соромився його, тікав од нього. Через те ім'я я зазнав гіркого розчарування, кілька разів думав навіть про самогубство і, можливо, кінець кінцем збожеволів би. Хоч, по суті, то було звичайне непорозуміння. Саме тоді, коли мені здалося, що я нарешті здобув право носити своє партизанське ім'я, коли сподівався, що знову буду бійцем свого загону, — я раптом збагнув, що назавжди втратив і колону і Мргуда. Врятували мене міни. Вони допомогли мені потроху забути Мргуда, повернути мене до життя, утвердити в мені Бояна. Тілу треба мати якесь ім'я. Хтось повинен продовжувати справу, почату іншими. Міни підказали мені вихід із ще одної житейської кризи — ще тяжчої і болючішої, аніж на Ястребаці.

...Кінця війни я дочекався у Словенії, серед зелених долин і засніжених вершин. Навкруги все дихало життям, що пробуджувалося після зимового сну. Пробудження сві-

тилося і в очах людей. В них уже не було страху.

У військовій частині було свято. Люди співали й танцювали. Ні на хвилину не вмовкали гармонії. Я не міг узяти участі в цьому святі. Сумував за своїм загоном, хотів якнайшвидше розпрощатися з воєнними дорогами й повернутися в Бєлград. Щось мене вабило туди.

В перші ж дні після закінчення війни я приїхав у Бєлград. Там вирувало свято. Місто видалося мені зовсім незнайомим. Замість того, щоб славити перемогу, я подався до свіжої могилки на Новому кладовищі.

Вмерла тітка Анна!

З листів, що вона залишила мені, я дізнався також про загибель моїх батьків і її сина.

Так я зостався один-однісінький, без рідних і близьких, без тітки Анни. Та в мені ще жила надія на те, що я зустріну когось із партизанського загону. З думкою про це я вийшов на вулицю.

Люди мало не божеволіли з радощів. Всіх виповнювало щастя перемоги, звільнення від повсякденного страху. Нікому не було діла до мене. Ніхто не знав, що непокоїть мене. Я ішов вулицею, дивлячись, як святкують перемогу, бачив сяючі очі, ордени й медалі на грудях бійців. На майданах гриміла музика. Люди ставали в коло й танцювали до знесилення. Я йшов і йшов, зупиняючись лише біля юрб, що мітингували. Скрізь майоріли прапори й гасла, лунали промови. Біля кожного місця, де відбувалися сутички з ворогом, юрмилися люди, промовці розповідали про славні подвиги партизанів. Я теж згадав свою діяльність в роки окупації, і мені стало радісно. Спогади були єдиною втіхою для мене, невидимими друзями часів війни. Інших друзів у мене не було, крім тих, що з'явилися вже згодом, під час нашої спільної боротьби з мінами. Якась внутрішня сила підбивала мене відвідати місця своїх операцій і в такий спосіб відзначити завершення війни. Мені здавалося, що саме там я знайду те, чого мені бракувало в ці святкові хвилини.

І я попрямував туди, де наприкінці війни підпалив німецький гараж. Ось і знайома вулиця...

Варта тоді стояла далі, з протилежного боку. Я непомітно переліз через мур, увійшов до гаража й відкрив бочку з бензином. Відлив трохи в бляшанку, решту вихлюпнув на підлогу і повернувся назад тим самим шляхом, яким прийшов. Відступаючи до муру, я цідив з бляшанки бензин, залишаючи за собою масну світлу смужку. Потім сховався за мур від очей вартових, запалив сірника й кинув його на смужку бензину. Вогонь блискавою метнувся до гаража і перетворився на велетенське полум'я...

На місці гаража тепер чорніло згарище. Біля нього стояли люди. Я підійшов ближче і побачив робітників, що розбирали руїни. Їхні обличчя й одежа були вимазані сажею, запорошені попелом, а очі — світлі, радісні. Я дивився на них, згадуючи те, що тут колись діялося, пишаючись тим, що це зробив саме я.

Аж раптом я почув розмову двох молодиків — вони дивилися на третього, з довгим волоссям, який стояв осторонь.

— Це він підпалив гараж, — сказав перший, кивнувши головою на третього. Той тримав руки в кишенях штанів, в зубах — сигарета, через плече недбало висів автомат, за поясом стриміли револьвер і кілька ручних гранат.

Я здригнувся, не вірячи власним вухам, і враз відчув себе самотнім, мовби ізольованим від усіх. Хотілося переконатися, що я не помилився, що ці слова мені не причулися.

— Ви сказали, що це він підпалив гараж? — запитав я, наближаючись до юнаків.

— Атож! — сухо відповів перший з них.

Вони байдуже дивилися на мене.

— Ви впевнені в цьому? — перепитав я, заїкаючись від хвилювання.

Молодики здивувалися. Їх, мабуть, образило моє нахабство.

— Чи ми впевнені в цьому? Звичайно, впевнені, — глузливо відказав один з них.

— А я не вірю, — кинув я.

— Я переконаний у тому, що кажу, — підвищив голос юнак. — А ви, якщо не вірите, запитайте в нього, — і він захоплено глянув на довговолосого.

В очах мені потемніло. Мене ніби пограбували, забрали найдорожче в житті, а я був не в змозі опиратись, захищатися. Я не міг дивитися на людей, — вони перетворилися на злодіїв, що хотіли обікрасти мене. Краще втекти від них, побігти аби-куди, сховатися.

Я підвів очі на небо — воно було похмуре, як тієї ночі, коли я підпалював гараж. Стрибнути в небо не можна — моє місце тут, на землі. І я подався навмання. Побачив колонку, з якої солдати брали воду. Вони бризкалися, гучно сміючись, немов глузували з мене. Я підставив голову під кран. Вода змочила волосся, лице й шию, і мені враз полегшало.

«Де ж правда? Хто з нас підпалив гараж?» — питав я сам себе. Забути я не міг, це було зовсім недавно, я добре пам'ятав усі свої дії. «Мабуть, той молодик пожартував», — майнула думка, і я вхопився за неї, як за рятівну вервечку.

«Звичайно, пожартував», — заспокоював я себе.

Я стишив ходу й озирнувся. Біля згарища ще й досі стояла юрба людей. І я пішов назад, до того самозванця, боячись, щоб він десь не зник.

Молодики стояли на тому ж місці. Довговолосий узяв руки в боки й задер голову.

— То правда, що ти підпалив оцей гараж? — запитав я, дивлячись йому прямо у вічі, намагаючись примусити його почервоніти.

Молодик зверхньо зиркнув на мене і спокійно проказав:

— Правда!

Він не ховав очей, нахабно витримуючи мій погляд.

— Отже, ти...

Він таки почервонів, опустив очі і знову глянув на мене.

— Так! Це зробив я, — відповів він.

Я не знав, про що ще спитати його. Хвилювався, ладен був вихопити револьвер і пристрелити злодія.

«Може, це не той гараж?» — подумав я, оглядаючись навколо.

Та сама вулиця, той самий будинок, парк, дерева. Ні, помилки бути не може. Цей гараж підпалив саме я.

— А які в тебе є докази?

Молодик зміряв мене презирливим поглядом, навіть не вийняв з рота сигарети — тримав її кінчиками губів, випускаючи дим.

— Докази?! — іронічно перепитав він. — Докази — я сам!

Люди слухали нашу розмову, всміхаючись. Їхні симпатії були на боці самовпевненого молодика.

Тепер почервонів я. Люди глузливо дивилися на мене, в їхніх очах був докір. Вони немов роздягали мене. Я лишився перед ними голий, безпорадний, і не мав чим захищатися. Вони кепкують з моїх сумнівів, з моєї наготи. Навкруг мене гримить регіт. Гуготить полум'я, що вихоплюється з гаража. Вибухають бочки з бензином. Вгору здіймаються вогненні стовпи. А я чую тільки сміх, який притискує мене до землі, зводить з розуму.

Я відвернувся і пішов геть. У вухах мені ще довго відлунювались слова молодика: «Докази?! Це я сам!» Переді мною лежала порожнеча. Все було втрачено. Ці слова переслідували мене, я не міг нікуди втекти від них. Бредучи вулицею, я згадував усі свої акції — знищення ворожих солдатів і офіцерів, підпалені автомобілі, підірвані ешелони. «Докази! Докази!» — кричали мені з усіх боків.

«Які в мене докази?» — думав я, неспроможний нічого відповісти на це несподіване запитання. Раніше я ніколи не замислювався над цим, тим-то й не збирав доказів. Бився собі з ворогом — і край.

Хіба мені потрібні докази? Я зробив усе те і лишився живий, переконував я сам себе. Та на серці було тоскно. «Які в мене докази? Хто знає про мої вчинки? — не міг я заспокоїтись. — Одна лише тітка Анна».

Та її вже не було серед живих. Єдиним свідком лишився я сам, але не мав права ні щось засвідчити, ні щось довести. Виконавець і свідок втілились в одній особі.

Поза спиною в мене повзли крижані мурашки — я стояв серед вулиці, роздумуючи. Шукав виходу з прикрого становища, в якому опинився, намагаючись довести людям і свою участь у боротьбі з ворогом. Я не знав, що далі діяти. Все навколо мене наче померкло. Я нічого не чув, нічого не бачив — ні людей, що співали з радості, ні святкових колон, що прямували до центру міста, ні музики, що звучала на вулицях. Мене з усіх боків обступала темрява, густий морок, я немов опинився у глибокому проваллі, з якого було важко вибратись. У цій темряві я збагнув тільки одне: я боровся за себе, і плоди своєї боротьби маю також зберегти тільки для себе.

— Відступися з дороги, товаришу. Ти заважаєш, — кинув мені юнак з колони, що саме проходила.

Так, я мушу поступитися перед ними і перед іншими, мені й надалі доведеться поступатися перед багатьма. Я був наче п'яний. Земля під ногами хиталася, кидаючи мене назад, у дні війни. Перед очима, як на кіноекрані, миготіли сцени моїх сутичок з гітлерівцями. Я знав, що все це зробив я. В мені вже давно ожив Мргуд. Про Бояна я навіть не згадував. А тепер знов загинули всі мої надії. Мргуд відступав, тікав од мене, і я був безсилий затримати його. Тієї миті я сповна відчув поразку, що її приносить самотність, порожнечу, яку залишає життя, прожите без свідків. Людини ніби не існує. Вона зовсім не та, якою є насправді.

Я рушив слідом за демонстрантами, ішов за ними, аби тільки кудись іти. Намагався переконати себе, що все на світі минає, і лише я сам можу бути для себе доказом того, що я зробив.

Та водночас я відчував безсилля. Колишня самотність оберталася до мене нинішньою самотністю. В роки війни мені бракувало сміливості зв'язатися з людьми, які також воювали з ворогом і могли б стати свідками моєї боротьби. І ось — відплата.

Цю і наступні ночі я провів на ногах, нестямний і самотній. Знову і знову повертався на місця, де мстився гітлерівцям, і подовгу простоював там. Утверджував минуле, оберігаючи його від сучасності. В ті хвилини я жив минулим, радів з того, що мені

вдалося зробити, відчував себе колишнім Мргудом, для котрого не існує нічого іншого, крім боротьби. Але радість була короткочасною. Скрізь мені ввижалися самозванці, які привласнюють мої вчинки, викрадають моє минуле, мого Мргуда. Хвороблива уява побачила їх і на тому місці, де колись загинули два есесівці в чорних мундирах. Стоячи біля живоплоту й оглядаючи самотній будинок, я немов почув жіночий сміх і слова:

— Потім я натиснув на курок і кількома пострілами повалив їх.

— Кого? — запитав я зухвалого молодика з довгим волоссям і зухвалим поглядом. Того самого, що був біля гаража. Він повернувся до мене.

— Повалив їх на землю. Есесівських офіцерів! — Молодик нахабно дивився мені у вічі.

— Отих двох, у чорних мундирах? — ущипливо перепитав я.

— Вночі усе чорне, — невпевнено озвався він, і повів далі: — Вони впали. Жінки заверещали, а я війнув в отой провулок. — Молодик показав на кривий вузенький провулок, яким я колись утік звідси.

— А чи є у вас якісь докази? — запитав я.

Молодик глузливо глянув на мене.

— Докази? — нахабно перепитав він. — Докази — я сам.

Я отямився. «Докази — я сам». Озирнувся навколо. Я стояв один. Поруч не було нікого. Не було й молодика. З будинку не чути голосів. У вікнах темно. Я протер очі, і переді мною постала картина тієї операції...

Була ніч. Блимали ліхтарі. Біля будинку стояло два автомобілі. Я причаївся під кущем. З вікон линув нахабний сміх. За фіранками вирували п'яні оргії. Мені кортіло увійти до будинку і припинити цей сміх, але це було б надто ризиковано. Тому я чекав тут, під кущем, дивлячись на людей, що квапливо, похнюпивши голови, проходили вулицею. Коли-не-коли проїздила автомашина або мотоцикл.

Нарешті моєму чеканню настав край. З будинку вийшло двоє офіцерів у чорних мундирах. Обоє напідпитку. З кімнати долинав жіночий вереск. Я стежив за офіцерами з-за куща, стискаючи в руці револьвер. Вони стояли на дверях, цілувалися з жінками. На їхніх кашкетах блищали кокарди з черепами. Один з них попрямував до автомобілів. Другий барився. Аж ось пішов і він. Їх супроводжували дві молодиці.

Вони вийшли за ворота й зупинилися на тротуарі біля автомашин. Перший офіцер обмацував кишені, шукаючи ключі Вони стояли поряд, за кілька метрів од мене.

Я висунувся з-під куща, натиснув на курок — ще і ще. Постріли злилися в один. Есесівці захиталися, скоцюрбились. Жінки зойкнули й побігли в будинок. Сам не свій я кинув їм услід:

— Суки!

...Навколо було безлюдно. Цю акцію ніхто в мене не викрадав...

Я не знав, що робити, куди податися. Перебіг вулицю, звернув у парк і поплентався далі. Я тікав од того місця, де літнього вечора пристрелив двох фашистів. І мені здавалося, що я тікаю від своїх вчинків, від почуття сорому, що посіло мене.

Побачив лавочку під крислатим деревом. Сів на неї. Це місце теж видалося мені знайомим. Озирнувся навколо. Позаду ріс великий кущ. І спогади знову повернули мене до воєнних часів. Колись я тут переховувався. То була моя третя ніч спостережень. Навкруги темрява. Десь далеко внизу лишилося місто з гомінкими вулицями. На землю спала густа мла. Я стежив за рухом людей і транспорту на довгій широкій вулиці, що піднімалася до мене, звертаючи вгорі праворуч. Вулиця була спокійна, лише зрідка траплялися перехожі. Вряди-годи проходили німецькі патрулі, пролітали вгору чи поволі сповзали вниз автомашини. Людей на вулиці майже не було.

Я вже хотів був залишити свій спостережний пункт, коли почув рівномірний стукіт чобіт — наближалося двоє німецьких солдатів. На грудях у них висіли металеві бляхи й автомати, на ременях — револьвери. Довелося чекати, поки вони минуть.

Та солдати сіли на лавочку переді мною, зняли автомати й поклали їх поруч себе. Я укляк під кущем, стискаючи в руці заряджений пістолет. Кортіло вистрілити в німців — адже була така чудова мішень. Проте я вагався: чи встигну втекти? Взятися до зброї мене примусив головатий солдат. Він раптом підвівся й попрямував до куща...

«Цього не буде», — подумав я, наставляючи на нього пістолет. Тричі натиснув на курок. Пролунали постріли. Поки падав перший німець, я встиг вистрілити в другого, котрий сидів на лавочці. Він сіпнувся, перехилився за спинку і завмер. Я підскочив до них, забрав автомати, патрони, револьвери і, мов тінь, зник у темному завулку. Позад мене лишилася сполохана тиша і темні будинки.

«Якого дідька я зрікаюся своїх вчинків?— думав я, сидячи на лавочці. Мої руки механічно обмацували її, шукаючи слідів від куль. — Хіба той дурень вартий цього?»

Відповідь крилася десь у темряві, в мені самому. Мені не вдавалося знайти її, і я блукав, знов і знов повертався до пам'ятних мені місць, відновлюючи в собі пере-

житі хвилини. Іноді я опинявся на місцях тих подій в такий самий час, як тоді, коли вони відбувалися. Інколи мені доводилося розмовляти з людьми, які чули про ці події. Кожний з них розповідав по-своєму, у кожного був свій герой, якому він приписував цей вчинок. Під час тих блукань, смутку й принижень, в мені сталися зміни. Бажання почути про себе, про мої героїчні вчинки заступила байдужість до того, що було. Я поступово зрозумів, що існує щось величніше й могутніше за моє дрібне честолюбство. Нарешті усвідомив, що на вулицях більше не чути стукоту ворожих чобіт, не видно зелених мундирів, не звучить мова чужинців. Зникли напруженість і підозрілість, я можу спокійно спати ночами. Нема тут людей, проти яких я воював, а отже, не варто зберігати в пам'яті те, що було.

Можливо, я прийшов до такого висновку через те, що втомився переживати минуле, а може, через те, що побачив навколо себе безліч людей, які взагалі нічого не зробили і, незважаючи на це, спокійно собі живуть, дихають, ходять вулицями.

Я немовби відходив від усього, що колись було. Пристосовувався до навколишнього життя, одужував. Що моїм ваганням і мукам настав край, я зрозумів на тому місці, де розстріляв загін есесівців.

...Була неділя першої повоєнної осені. Я робив черговий обхід місць своїх колишніх зустрічей з ворогом. Ішов собі, не думаючи про ту ніч, коли чекав тут на есесівців. Я добре пам'ятав усі деталі тієї сутички, отже, не було потреби напружувати пам'ять, згадувати. Я думав про красу осені, яка тільки починалася, грівся в теплих променях сонця, що висіло високо в небі. Падало пожовкле листя. Природа готувалася до зимового сну. А я все ще блукав, чогось шукаючи. Лише тепер мені зрозуміло, що я шукав тоді себе самого, шукав шляхів, якими доведеться ходити. На місці свого бою з есесівцями я ще здалеку помітив натовп людей і поспішив до них, міркуючи, що вони можуть там робити. Люди стояли, повернувшись до муру, попід яким проходили есесівці тієї ночі, коли я в них стріляв. З трибуни, що стояла поруч муру, виступав промовець. Я підійшов ближче.

— Один з перших партизанів нашого міста, — долинув до мене його гучний голос, — другого липня знищив тут групу есесівських головорізів, що поверталися після розстрілу невинних людей з Баницького табору...

Ці слова наче пробудили мене зі сну.

«Один з перших партизанів... Один... Один з перших...» — відлунювало у вухах. Я закляк на місці, здивований і схвильований, не розуміючи, що відбувається.

«Це розповідають про мене, — зринула думка. — Тим невідомим партизаном був я. Або: «одним з перших партизанів». Дивно! Хтось невідомий! Хтось, а не я. Промовець не називав імені. Я здригнувся, оглядаючись навкруги. «Я ж маю ім'я! — подумав я. — Хіба вони не знають, що я отут, серед них? Якщо треба, я можу розповісти, звідки йшли есесівці, де був я, коли почав стріляти. Там, у чагарнику, мабуть, ще й досі лишилися гільзи від патронів. Я можу показати і сліди поранення на руці».

Чоловік говорив далі, та я вже не слухав його. Мені не давали спокою слова, що їх я почув на початку промови:

«Один з перших партизанів...»

Все навколо мене хиталося. Хотілося на повен голос заволати, що ім'я того невідомого партизана Боян Агич, або Мргуд. Мені було однаково, як його назвуть. Головне, щоб усі почули це ім'я, дізналися, що немає невідомого героя, є конкретна жива людина. Та замість гукнути, щоб почули всі, я ледве чутно проказав:

— Я знаю, хто застрелив есесівців!

Кілька чоловік здивовано глянули на мене. Хтось, глузливо посміхаючись, запитав:

— Чи, бува, не ти?

Я зціпив зуби. Груди пік нестерпний сором. Мені бракувало мужності сказати правду. Я відчував на собі насмішкуваті погляди людей, не міг підвести на них очі.

«Один з перших партизанів... Той невідомий партизан... Чи, бува, не ти?» — дзвеніло в голові.

Я був безсилий і нікчемний, неспроможний щось зробити. Здавалося, коли б я крикнув промовцеві, що той «один з перших партизанів» — це я, довкола вибухнув би сміх. Так людям було легше. Чому хтось має бути вищий від них?

Розштовхуючи ліктями людей, я вибирався з натовпу. Я відступив, а точніше, перейшов у наступ. Залишив одне поле битви й почав шукати нове, де зможу знову віднайти себе.

До мене долинали слова промовця:

— Таких безіменних героїв було багато... Їм треба спорудити пам'ятники...

Далі я нічого не чув. В мені щось ламалося, розривалося. З мене щось спадало, і я лишався самотній, з руками, серцем і свідомістю, але полегшений, збайдужілий до себе й до свого егоїзму.

Я видерся з натовпу й сів під тим самим кущем, звідки колись стріляв по есесівцях. Сховав обличчя в долоні й мовчав, мовчав, аж доки не скінчилася промова, не вщухли вигуки й гомін, доки все навколо не стихло. В цій тиші мене зморив сон. Я випростався на траві й заснув. Коли прокинувся, сонце вже сідало. Навкруги було тихо. Лише десь

далеко дзвеніли дитячі голоси. Я підвів голову, розплющив очі. Ані душі. Люди розійшлися. Вулиця спорожніла. Подивився на мур — там біліла квадратна меморіальна дошка. Насилу підвівся на ноги й підійшов до неї. Ми були віч-на-віч: дошка і я. Перед очима стрибали слова, викарбовані на білому камені.

«Один з перших партизанів нашого міста...»

Далі читати я не міг — слова злилися в одну лискучу лінію, що заходила ходором.

Мені здалося, наче мене оце тільки поховали. Не стало минулого. Все зникло під безіменною плитою, перетворилося на якусь частку тих людей, які щойно слухали промовця. Мені здавалося, ніби я бачу їх веселі обличчя, чую захоплені вигуки. Вони більше не обкрадали мене, не привласнювали того, що їм не належить.

«А хіба ж я не частка отих людей? — зненацька осяяла мене думка. — Хіба я не належу до великого загону борців? А перемоги загону — це перемоги всіх, так само як здобутки людей — це здобутки окремих індивідів! Промовець зарахував мене до загону невідомих героїв. Це великий, незліченний загін. Його заслуги неоціненні. Те, що я додав до його слави, — лише мізерна частка його подвигів».

Внутрішньо я погоджувався з цим. Нехай про мої заслуги знатиму я, і цього досить. Зрештою, навіщо воно мені, те визнання?— говорив я сам собі.

Мені не хотілося вже міркувати над усім цим. Та зринувши раз, думка знову і знову свердлила мозок.

«Хіба не однаково: жити в славі чи мати чисту совість?! — запитував я себе. — Головне, що я чесний сам перед собою. Я власними руками змив ганьбу зі свого імені. Ніхто не може заперечити цього, бо я в цьому твердо переконаний. Тож навіщо мені дифірамби?»

Я відчув полегкість, немов звільнився від якогось тягаря. Повагом одійшов від меморіальної дошки. Її білість засліплювала очі. Глянув на мур. Здалося, наче довкола знову запала темрява. Крокують есесівці, а я стріляю, дивлюсь, як вони падають на землю. Мене сповнили радість і водночас — байдужість.

В мені стався різкий злам. Я заспокоювався. Мене вже не мучили думки про ті бойові подвиги. Так, все те було справою моїх рук, а належало не мені.

Я віддалявся від муру, від пам'ятної дошки, від тих часів, коли все це трапилось. Прощався із справедливою оцінкою моїх вчинків і реабілітацією мого імені. Вирішив жити спокійно, не терзати себе тими думками. Я розумів, що людське визнання — це ще не головне. Найвища нагорода для солдата — післявоєнний мир, мир у серці, спокійна совість. Урівноваженість між духом і тілом, задоволеність, що породжує впевненість у собі.

«Нічого не міняється, — шепотів я. — Залишуся собі й надалі Бояном Агичем. Мргуда виправдано. Відтепер ми можемо жити разом».

Все мені здавалося дуже простим. Я нарешті звільнився від тягаря брехні й заздрощів. Минуле заховано глибоко в душі. У мене навіть зникло бажання побачити когось із свого партизанського загону. Мені ставало моторошно від самої думки про те, що я буду змушений щось комусь доводити. Краще нехай усе лишається по-старому. Не треба Ястребацького загону. Я сам собі знаю ціну. У мене чиста совість і спокій в душі.

І я не помилився. З тієї миті, коли я відмовився від минулого, в мені прокинулася зовсім інша людина. Так, я знедолений. Кожного чимось образили, чогось не додали, що, на його думку, належало йому. Через це багато людей вважають себе нещасними. Я був не такий. Я не був нещасний, бо збагнув, що то неминучість.

Від того муру з пам'ятною дошкою я ішов, звільнившись від тягаря, що місяцями гнітив і мучив мене. Спустився на Авальське шосе і потім через автомайстерні пішов у місто.

І тут виникло нове запитання: як бути далі? Йти вчитися? Чи влаштовуватися на роботу і жити собі, як інші люди?

Я йшов, роздумуючи. Шукав відповіді на запитання, від якого не можна було нікуди подітися. Тиняючись містом, я побачив будівлю, де колись під наглядом лейтенанта Альоші демонтував свою першу міну. Знову пригадалися важкі, тривалі мандри. Альошине обличчя. Перші години віч-на-віч з міною. Перша міна, яку я знешкодив. А за нею — ціла низка інших. Їх безліч. Вони вишикувалися на довгому шляху від Бєлграда до Марибора. Деякі з них наче граються зі мною — то з'являться, то зникають. І кожна викликає спогад про хвилину скам'янілості й страху. Нагадує про хвилину, коли йшлося про життя і смерть.

Вечоріло. Я простував вулицями, думаючи тільки про міни. Ноги пересувалися механічно, несучи мене невідомо куди, аж поки я не опинився перед загорожею з табличкою. «Обережно: міни!»

Зупинився. На подвір'ї височіла купа різних мін. Вони лежали одна на одній, вже демонтовані, безпечні. Люди повиймали з них підривники. Я дивився на цю купу, мов зачарований. Ніби бачив у ній і свої міни, і весь свій шлях, пройдений у саперському

загоні. Міни були для нас бур'янами, висіяними війною по всій землі. Кожна з них — то небезпечна засідка. Бо кожна з них загрожувала смертю.

У мене наче виросли крила. Я нарешті знайшов те, що шукав. Знайшов шлях, яким ітиму далі.

— Міни! Я воюватиму проти них!

VII

Біля мене сидів Драгош і щось бурмотів, важко дихаючи. В коридорах лікарні залягла тиша. У хворих пообідній відпочинок. Анджа вийшла з палати. А шкода. Їй, напевно, було б цікаво почути розповідь про жінку, яка примусила мене ставитися до всіх жінок з недовір'ям, з презирством.

Драгош кашляє. Мабуть, застудився. Чутно, як у нього в руках шарудить папір. Він перегортає сторінки, шукає розділ про Анджу.

Я нетерпляче чекаю, коли він почне читати цю частину свого твору. З його розповіді переді мною знову постане кароока чорнява жінка, я побачу її кругле лице і довгі темні брови.

Анджа!

У Драгоша хрипкуватий голос. В ньому стільки тепла і спокою. Він починає повільно, як актор, котрий читає зі сцени чужий текст:

«Ми знайшли її, напівзамерзлу, зовсім випадково. Скоцюрбившись, вона сиділа під деревом. Обличчя й руки їй посиніли від холоду. Ми заходилися розтирати її снігом. Розплющивши очі після ковтка ракії, вона довго дивилася на п'ятикутну зірку на шапці санітара. Потім ледве чутно прошепотіла:

— Він не винний!

Ніхто нічого не зрозумів. Ніхто не міг второпати, що вона хоче сказати. Сили поступово поверталися до неї. Обличчя червоніло, голос дужчав.

— Він не винний! — вигукнула вона.

Ми збентежено дивилися на неї. Я впізнав її. Підійшов, узяв за руку. Вона посміхнулася.

— Він не винний! — тихо проказала, дивлячись на мене.

Я підхопився на ноги.

— Він не винний! — закричав я. — Мргуд не винний! Вона каже, що він не винний! Жінка, з якою він спав!

В кімнаті знявся гомін. Люди оточили нас. Дивилися на її розпухлі губи, на посинілі руки.

— Він не гвалтував мене, — казала вона. — Я сама покликала його.

Я уважно слухав її.

— Як тебе звати?

— Анджа! — відповіла вона. — Треба його знайти, — шепотіли її губи. — Цілу ніч я слухала виття вовків... Стара... Він... Треба його знайти...»

Я боявся поворушитись. Уважно слухав Драгоша. В його голосі бриніли нотки давнього смутку. Той смуток передавався і мені, в думках я був там, де все це почалося.

А Драгош читав далі:

«Минали дні. Дозорці йшли в гори й поверталися назад ні з чим. Пошуки були марні. Мргуд зник. А в загоні поселився сум. Найсумніше було Анджі й мені. Ми воювали з нею в одному відділенні, і в кожному нашому слові, в кожному подиху жив Мргуд. Він всюди був з нами, наче якесь прокляття. Та завдяки йому ми з Анджею стали найкращими друзями: розповідали одне одному своє минуле, звіряли таємниці.

У Анджі було суворе життя. Її з примусу віддали заміж за вдівця. В батьківській хаті не було хліба, а майбутній чоловік мав багато землі й худоби. Не допомогли ні сльози, ні погрози. Батько був невблаганний.

В новому домі її зустріли вороже. Мати й син немов змагалися, хто більше принизить її. Бувало, чоловік бив молоду дружину. Тільки в ліжку заспокоювався, не лаявся, лише хрипів, як собака в літню спеку.

Все це пригадалося Анджі в першу ніч після вигнання Мргуда із загону і злилося з безпросвітною темрявою, що оточувала її в свекрушиній хаті. Єдиним променем світла була поява Мргуда. Його обличчя весь час стояло перед нею, сповнюючи її незнаною досі радістю. Анджа мовчала. Сиділа понуро біля печі й гірко плакала. Оплакувала свою молодість, своє рабство. Сумувала за тією ніччю, коли вперше відчула життя і сама ж загубила його. Журилася за тим чоловіком, який хоч на мить зробив її щасливою.

Так вона просиділа цілу ніч, здригаючись від виття вовків, що долинало з лісу, змішуючись із свистом вітру. Страх, каяття, вболівання за долю того чоловіка спонукали Анджу піти слідом за загоном і розповісти правду про Мргуда...»

— Драгоше, ти кохав Анджу? — зненацька запитав я.

Запала довга мовчанка.

— Так, кохав! — почувся нарешті Драгошів хрипкий голос. — Кохав, бо в ній було щось таке, що примушувало кожного з нас кохати її. Мені здається, що в неї була закохана вся наша десятка.

— А як вона?

— Цього ніхто не знав. Вона жила, хова-

ючись у тіні. З усіма однакова, піклувалася про всіх, як сестра... Ти не знаєш: у ній було щось наївно дитяче і водночас пристрасно жіноче. Бувало, її очі жагуче спалахували й відразу ж гасли, погляд ставав спокійний і сумний, як у черниці.

В кімнаті знову запала тиша.

Я мовчав. У цій тиші оживало минуле. По тілу мені розливалося приємне тепло. Розливалися, мов рідина на скляному столі, почуття, розхлюпані на дорогах минулого. Все було розкидано десь на білих кручах Ястребаца, в його долинах і на гострих вершинах. Стрімкі верховини й положисті перевали нагадували мені підйоми й западини, що ними позначені суворі дороги людського життя.

— А може, вона все-таки кохала когось?

— Можливо, — відповів Драгош. — Навіть напевно: вона кохала тебе. Це, по-моєму, підтвердила і її смерть. Ось послухай!

Знову зашарудів папір. Драгош перегортав сторінки. І ось забринів його м'який, хрипкуватий голос:

«Вночі загін оточили німці й четники. Ранок видався похмурий, туманний. На хати впала злива ворожого вогню. Люди вискакували надвір, наражалися на кулі, пробивалися до збірного пункту. Там на них чекав вогонь з гвинтівок і кулеметів. Загін згуртувався і перейшов у наступ. Першу атаку було відбито. Ми знов зібралися на силі й прорвали оточення. Шлях, що ним відходив загін, був устелений трупами. Солдати в зелених мундирах і партизани лежали лице в лице. Здавалося, цією вузькою смугою промчав ураган, залишивши після себе повалені дерева. Коли ми проривалися крізь вороже кільце, було поранено Анджу. Ті, що лишилися живими, винесли її з того пекла...

Анджа була смертельно бліда. В очах застиг переляк, на скронях виступили краплинки поту. Я мовчки дивився на неї. Намагався думати про щось інше, аби тільки полегшити біль, що пік мені душу. Та все марно. Я дивився, як біліє її обличчя, витирав холодний піт з її чола. Цілував їй холодні руки. А Анджа мовчала. Лише коли-не-коли сумно всміхалася. В цій усмішці була туга за всім тим, що вона залишала.

І враз тіло її стенулося, обличчя скривилося. Вона підвелася на ліктях, міцно стиснула мені руку й благально глянула на мене широко розплющеними очима. Потиск її руки слабшав. Вона знову здригнулася, ще раз глянула на мене і проказала:

— Він!

Голова її безсило впала на груди...»

Драгош глибоко зітхнув і замовк.

До горла мені підкотив клубок.

— Драгоше! — тихо покликав я.

Замість відповіді він стиснув мені руку. Мабуть, такий був останній Анджин потиск.

— Кажучи «Він», вона мала на увазі тебе, — кволо мовив Драгош. — Вона ніколи не називала тебе на ймення. Ти завжди був для неї — Він.

Драгош, звичайно, помилявся. У нас з Анджею була тільки коротка зустріч, а не кохання. У нас була одна ніч, наша ніч. Ніхто з нас не знав, що сталося б потім.

— Послухай, Драгоше. Її мучило моє вигнання, моя доля, а не кохання. Кохання — то щось інше. Я роками роздумував про неї і ніколи не осуджував її.

— Анджа була незвичайна жінка, — схвильовано почав Драгош. — Ми з нею часто говорили про тебе. Скільки б я не розповідав, вона завжди плакала. А коли дивилася на мене, я відчував, що вона думає про тебе. Анджа знала, що ми були нерозлучні друзі.

— Все це через вигнання, — сказав я.

— Всі ми були вигнанці. Прийшли дужчі й вигнали нас з рідних домівок. Наш загін теж був, як і ти, вигнанцем, аж поки не виборов права на повернення.

— Але ж то зовсім інше, Драгоше. Наш загін гнала зненависть. Мене ж ви любили, хоч і вигнали. Я знав, що ви не вірите мені, але був певний, що не зневажаєте мене. Це давало мені силу.

— Але й ми не вбивали просто із ненависті. Ми вбивали, щоб перемогла справедливість.

Я збирався з думками, намагався з'єднати обірвані нитки, знайти виправдання смерті, що буває викликана любов'ю.

— Найтяжчим для мене було те, що ви не вірили мені.

Драгош глибоко зітхнув.

— Ми хотіли бути зовсім чистими. Так вимагала революція.

Надворі вже, мабуть, стемніло. Я цього не бачив. За вікном раз у раз свистів вітер, нагадуючи людям про минуле, про люті бурі й примхи гірських вітрів. Ми сиділи непорушно й мовчали, немов прислухалися до важких кроків і глибокого дихання нашого загону. Він жив у наших серцях, незважаючи на те, що його вже давно не існувало.

— Важко жити без свого загону, — порушив я тишу. — Ти наче приречений бігти слідом за ним, іти все далі й далі, сподіваючись, що загін десь попереду.

— Добре, що загони живуть у нашій уяві. Без них ми почували б себе загубленими. Ти теж був нашим загоном, принаймні часткою його. Ми хотіли, щоб ти знову став частиною цілого, та не встигли розшукати тебе. Так тривало аж до останнього пострілу. Коли визволяли Бєлград, нашого загону вже не існувало. Його майже повністю знищили,

а рештки влилися у новостворені загони й бригади. З твого колишнього відділення вижили тільки троє. Один вмер уже після війни. Отже, тепер лишилося двоє і ти, третій. Час від часу ми зустрічаємось. Згадуємо всіх і з сумом розстаємося.

— Значить, смерть принесла забуття, — тихо проказав я.

— Смерть і час завжди притупляють пам'ять, — вів далі Драгош. — Ніхто не знав, де ти, і ніхто не міг повернути тебе. Цьому заважала й трагічна загибель твоїх батьків. Спочатку у Прокупле розстріляли батька й матір. Мати не схотіла покидати старого. Сказала німецькому офіцерові, що дружини робітників завжди були поруч із своїми чоловіками. Німець цинічно відповів: «Ми радо виконаємо ваше прохання». Їх розстріляли разом. Невдовзі загинув і твій брат. На нього влаштувала засідку група четників із села поблизу Добрича. Четники оточили його, та він, тяжко поранений, встиг підірвати гранату і вбити трьох із них. Решту четників ми незабаром спіймали й розстріляли. Після його смерті ми втратили останню надію розшукати тебе. Правду кажучи, наші надії розвіялися із смертю твоєї матері. Лише вона знала, де ти, але нікому не казала про це, навіть твоєму батькові.

Я мовчав. Мені було тяжко. Згадав матір. І немов знову відчув на своєму обличчі дотик її пальців. Я любив материні пестощі. І вона була щедра на них. Надто для мене, наймолодшого сина.

Я глибоко зітхнув.

— Тобі тяжко, — сказав Драгош.

— Людині завжди тяжко. То велике мистецтво — вміти забувати життєві скрути, тікати від них. Особливо шкода батька. Він був трошки дивак. Такий же суворий, як і його життя.

— Ми намагалися розшукати тебе, хотіли виправити мимовільну помилку, — виправдовувався Драгош від імені загону.

Надворі шумів вітер. Скрипіли дерева, стукаючи гіллям у вікна лікарні.

— Я розумію тебе, все це дуже боляче, — вів далі Драгош. — Та зрештою, все наше життя схоже на дорогу, що пролягла між муками й радощами.

— Зрозумій мене правильно, — сказав я. — Тобі здається, що все це мене тривожить і мучить. Ні! Воно мене ніколи не мучило. Те, що я зробив, виправдало моє існування. Тягарем для мене було інше: все, що я зробив, я зробив так, що не міг нікому довести, що це справа моїх рук. Якщо не брати до уваги тітки Анни, ти — перша людина, яку я зустрів і якій повідав правду.

— Твоя правда стане нашою спільною правдою, — переконано промовив Драгош.

Голос його звучав спокійно і твердо.

— Уже завтра люди дізнаються про те, що ти знайшов свій загін. Почують правду про тебе, про твою боротьбу. Завтра всі прочитають про тебе. Оживе ще одна правда.

— Чому саме завтра? Хіба завтра має щось вирішитися?

Драгош не знав, що завтра з мене знімуть бинти. Можливо, я зможу власними очима прочитати розповідь про себе.

— Нічого надзвичайного завтра не станеться, — відповів Драгош. — Просто вийде з друку моя книжка. Я принесу і прочитаю тобі її перший примірник.

Я мовчки слухав його, ні в чому не заперечуючи. Навпаки, це тішило мене. Здавалося, ніби я піднімаюся з якогось темного глибокого провалля. І бачу перед собою світло, що розпанахує морок пов'язки на очах.

«Ось іще один доказ того, що треба жити, — думав я. — Ще один доказ, що правда завжди перемагає. Який би довгий не був її шлях, вона все одно переможе».

Драгош зібрався йти. Він простяг мені руку.

— Вибач за те, що не вийшов репортаж, — сказав я. — Може, іншим разом тобі пощастить написати про вовків і про міни. Все може бути.

Я відчув міцний потиск його руки.

— А ти все такий же, — відповів він.

І я знову залишився сам.

VIII

Не знаю, коли я заснув і скільки спав. А прокинувшись, відчув, що поруч мене хтось сидить, чиїсь очі з цікавістю дивляться на мене. Я навіть не поворухнувся. Удавав, що сплю. Прислухався до чийогось легкого дихання. Кімнату сповнював до болю знайомий запах.

Поруч мене Майя!

Не треба ворушитися. Краще отак, як зараз. Уявляю собі, яка вона: темні очі блищать, ніздрі розширені, вуста напіврозкриті. Чорне волосся впало на лице. Її простодушний вигляд — маска, під якою криється тверда воля, що керує всіма її почуттями. Майїне обличчя — завжди таємниця для мене.

— Руки!

Вона ще не простягла їх до мене. Мої руки під ковдрою. Майя не хоче мене будити. Отак чекатиме годинами, аж поки я не поворухнуся. Лише тоді потисне мені правицю. Можливо, зараз вона намагається стри-

мати сльози. Я не відчуваю їх на своїй руці. Майя приходить до мене щодня. Сидить, прислухається, дивиться на мене. Не знаю, що в неї на думці. Ми мало розмовляємо. Я повинен підготувати її до найгіршого. Я тверезо оцінюю становище і ладен уявляти собі майбутнє чорним, навіть якщо воно згодом посвітлішає.

Ніяк не можу простити собі, що того ранку дав Майї ключі від своєї квартири. Тим самим я примусив її виконувати обов'язок, до якого в неї, можливо, не лежить душа. Треба звільнити її від цього тягаря. Зробити це слід ще до того, як з мене знімуть бинти. Я не хочу нічийого співчуття, навіть Майїного. Це для мене образливо. Людина не повинна принижуватись. У такому разі я став би чиїмось полоненим.

А може, Майя стане моєю полонянкою? Раніше я про це ніколи не думав. Корені наших стосунків криються у попередніх зустрічах.

Ми сиділи в будиночку на Дедині. В кімнаті було тепло. Майя щойно звідкись повернулася і дивилася на мене з такою цікавістю, наче бачила перед собою Ястребац. Вишикуваний загін. Бачила сніг і мої поневіряння. Чула виття вовків у безлюдних горах. Тікала від четників, що переслідували мене.

— Ти ніколи більше не був на Ястребаці? — тихо запитала вона.

— Ні. Не люблю повертатися на місця своїх поразок.

— То було звичайне непорозуміння, а не поразка. Коли все з'ясувалося, всі дуже шкодували, що так сталося.

— Для мене байдуже: непорозуміння чи поразка. Головне — наслідки й почуття. Я тепер не згадую навіть ті місця, де здобував перемоги. Поступово забуваю їх чи, правду кажучи, намагаюсь забути.

— Чим же ти живеш? Всякій людині треба щось відчувати, чимось жити.

Я на мить замислився. І справді: що саме допомогло мені забути минуле й жити? Я пригадав будівлю, де зустрівся з Майєю, пригадав ту міну.

— Міни, — рішуче відповів я. — Відійшовши від тієї пам'ятної дошки, я запитав себе: «А куди ж далі?» Минуле було перекреслено. Лишилися тільки міни. Згадка про них схвилювала мене. Тоді я вирішив продовжувати війну з ними. Адже зненависть до війни породжує прагнення миру. І я не помилився. Я ще й досі воюю. Живу так само, як і всі люди, але воюю. Воюю з мінами.

Я помовчав. А через кілька хвилин, наче переконуючи себе, повторив:

— Так, я не помилився!

Майя підвела на мене чорні очі. В них проступав біль самотності. Наче вона досі ніколи не лежала поруч мене, наче прийшла сюди з якогось невідомого краю. В її очах світився біль. Тоді я ще не знав, що породжувало його. Про це я довідався згодом. Я простяг до неї руку. Вона наблизилась до мене, сіла на канапу, байдуже дивлячись, мов зовсім чужа.

— Я ненавиджу міни, — раптом промовила Майя. — Ненавиджу їх усією душею.

Вона гостро глянула на мене й насупилася.

— Тим-то я і знищую їх. Отже, наші погляди збігаються: ми обоє ненавидимо міни.

— І обоє боїмося їх. Я більше, ніж ти, — додала Майя.

— Страх — регулятор хоробрості.

Майя повернула до мене голову. Я дивився на її обличчя, на її темне волосся. Я відчував безмірну ніжність до цього чарівного створіння.

— Не думай про міни, Майю. Не воруши минуле. Наприклад, Ястребац — це далеке минуле. Тож навіщо думати про нього? Краще давай мріяти про майбутнє.

— У тебе якесь дивне життя, Бояне. Я не бачу в ньому земних радощів, — маю на увазі нормальні людські почуття.

— Не розумію: які саме радощі? Може, ти натякаєш на кохання? — запитав я.

— Може! — відповіла вона, ховаючи від мене погляд.

Я мимоволі збентежився. Пригадалися зустрічі з різними жінками. Я не можу твердити, що котрусь із них кохав. Я сприймав їх, як тимчасові зустрічі, під час яких щось втрачаєш і щось здобуваєш. Серйозних почуттів до жінок я намагався уникати.

Майя пильно дивилася на мене. Мабуть, здогадувалась, про що я думаю. Намагалася приглушити ревнощі, які зринали десь із глибин її серця.

— Хіба кохання таке страшне?

— Його можна розуміти по-різному.

В грудях у мене защеміло.

— Майю, — покликав я.

Вона підвела очі.

— Майю, — повторив я. — Я тебе дуже кохаю.

Більше я нічого не казав, тільки пригорнув її до себе. В кімнаті була напівтемрява, а мене ніби виповнювало якесь тепле світло. Тепер я все сприймав інакше: і минуле, і сучасне, і майбутнє. Я відчув у собі ніжність, якої мені так бракувало. Вірив, що Майя належить мені, буде завжди моєю. Знав, що я теж належу тільки їй, що життя без неї позбавлене будь-якого змісту.

— Віднині ми з тобою будемо завжди разом, — шепотів я. — Завжди житимемо

в цьому будиночку... Навіки разом. У нас будуть діти...

У Майї затремтіли плечі.

— Будемо разом, — вів я далі. — Матимемо діток.

Нараз Майя рвучко визволилася з моїх обіймів.

— Ні! — вигукнула вона. — Я не хочу бути твоєю дружиною.

Я здивувався.

— Не розумію тебе, Майю. Ти ж мрієш про кохання, про дітей.

— Ні, Бояне. Тобі не можна мати дітей. Ти не маєш права надовго прив'язуватися до людей. Діти і міни — різні речі. Діти — це мир, а не війна.

— Не розумію тебе, — повторив я.

— Є люди, які не мають права мати дітей. І ти належиш до них. Життя з тобою було б мукою для твоєї дружини і для твоїх дітей. Жити і знати, що ти кожної години можеш загинути від міни... Сімейне життя— не для тебе. Не можна мріяти про дітей людям, які стоять однією ногою в могилі. Дітям потрібна батьківська ласка. Без батька — то не дитинство...

Майя говорила, важко дихаючи, заламуючи руки.

— Може, ти й маєш рацію, — сказав я. — Але ж на світі так багато дітей без батьків, і вони якось живуть, інші люди заступають їм батьків.

— Я не вірю в це, так само як не вірю, що всі батьки й матері — справжні батьки, в повному розумінні цього слова. Діти були б тягарем для твоїх пальців. Ти щоразу згадував би про них, і твої пальці тремтіли б, аж поки не настала б фатальна мить...

Вона замовкла. Роздивлялась мої руки. Нарешті підвела голову й сумно глянула на мене.

— Бояне, мені страшно. Невже ти цього не розумієш? Я хочу піти від тебе назавжди, щоб більше ніколи не бачитись.

Я дивився їй у вічі. Вона здавалася мені такою близькою, немов була часткою мене самого. Я не міг примиритися з тим, що вона може піти з цього будинку, назавжди покинути мене.

Я пригорнув її до себе. Вона схилила голівку мені на плече. Мене п'янив запах її волосся. Я відчував, як вона вся тремтить.

— Тобі не холодно? — запитав я.

— Ні! Мені страшно, Бояне, — повторила вона.

— Страшно? Чому?

— Невідомість завжди викликає страх. Я оце сиділа й думала про Анджу. Що вона відчувала під час війни, тими суворими ночами, чекаючи твого повернення? Ти колинебудь замислювався над цим?

— Ні! — щиро признався я.

— Їй, мабуть, щоночі вчувалися постріли і шум твоїх кроків. Вона чекала на тебе, сповнена тривоги й страху. Вмирала разом з тобою.

— Яке відношення має до нас її страх?

Майя відсахнулася, гостро глянувши на мене.

— Сьогодні все те саме. Твоє життя не змінилося. Ти воюєш. Тільки колись ти виходив серед ночі, із зброєю в руках, а тепер ідеш удень, без зброї, з інструментами. Виходиш з дому й повертаєшся назад. Поки тебе немає, в цьому будиночку панують тиша, невідомість і страх. Сьогодні ввечері цей страх посилився, коли я сиділа в кімнаті, де більше слідів твоєї професії і твого минулого, аніж тебе самого.

— Майю, — стиха промовив я. — Якщо ти мене любиш, забудь про міни. Думай, що в мене така ж звичайна професія, як і в інших. Не думай про міни. Спробуй забути про випадкові вибухи. Їх ніколи не буде. Все залишиться, як і досі.

— Кохання не сліпе, Бояне. Воно прагне життя й щастя. Воно боїться смерті й поразок. Я ніколи не забуду страху моєї матері. В неї було не життя, а суцільні муки, Часто я запитую себе: за віщо я маю страждати? Чому я кожного разу повинна з тривогою чекати на тебе, боятись, що не дочекаюся? Чому ти не можеш послати до дідька ті трикляті міни і почати жити як мільйони інших людей? У тебе технічна освіта, ти можеш будь-де влаштуватися на роботу.

— Всі професії однакові. Люди гинуть на кожному кроці, навіть там, де, здавалося б, немає ніякої небезпеки. А я житиму ще довго.

Я знову обійняв Майю.

— Помиляєшся, Бояне. Кохання прагне життя. Воно вимагає жертв. Забудь про свою професію, живи, як усі люди.

Я мовчав. Від мене вимагали неможливого. Хотіли відрубати частину мого тіла, переробити моє єство. Я все своє життя віддавав мінам. Зжився з ними. Постійно думав про них. Бачив їх уві сні довгими зимовими ночами. І ось тепер якась жінка примушує мене зректися їх. Заради чого? Заради кохання? «А що воно таке, кохання?» — запитував я себе.

Я обійняв Майю за плечі. Вона пригорнулася до мене. «Невже оце ніжне створіння вище за покликання мого життя? Хіба не можна об'єднати дві любові? Хіба в мене не вистачило б на це сил?» Я не знав, як мені бути. Я кохав Майю, але не міг зректися мін. Не хотів знагла спустошити себе.

— Я люблю тебе, — долинав до мене її шепіт. — Люблю всім своїм єством і не хочу ні з ким ділити тебе. Надто з тими стра-

ховищами. Зрозумій мене, Бояне: мені страшно!

Я почував себе безпорадним. Не міг збагнути причин її відмови, її страху й зненависті до мін. Усе це я зрозумів згодом, коли ми з Майєю полетіли в Дубровник. Під стінами цього стародавнього міста заворушилося отруйне жало міни, що роками чигала на жертву. І я поспішав знешкодити її. Майя, звичайно, не знала про небезпеку, що загрожувала місту. Вона мріяла про сонце й море. Вона забула про листопадову імлу, що огортала Бєлград. Попереду в нас було чотири святкових дні. Нас чекало кохання і... міна. Міну я приховав для себе.

Літак піднявся високо в повітря. Я сидів ліворуч від Майї і, поклавши голову на спинку крісла, прислухався до рівномірного гудіння мотора. Крізь прочинені дверцята кабіни я бачив плечі пілота і частину його обличчя. Я був спокійний. Намагався ні про що не думати. Раз у раз позирав на Майю. Вона дивилася у вікно — на скелясті верховини, на темні гірські долини, де виблискували річки. Майю хвилювала навколишня краса, яскраві барви сонця й землі.

— Поглянь-но, — тихо проказала вона, схиляючись до мене. — Під нами самі лише гострі верхів'я. Немов хтось повстромляв їх у землю. Кожна вершина сама по собі, а всі разом вони з'єднані в якесь хаотичне ціле.

Я повернувся праворуч. Глянув униз. Далеко внизу лежала земля, над якою ми пролітали. Я відчував Майїне дихання. Її кучері лоскотали мені щоки.

— Яка височінь! — дивувалась Майя.

«Висоти на землі й висоти над землею, — роздумував я. — Вони лишаються за спиною у людини, як оці вершини під крилом літака».

— Самообман інколи теж потрібний. Він створює у людини ілюзію зростання, — жартувала Майя.

Гули мотори літака. Щоб краще чути, ми присунулися одне до одного.

— Ні, це не самообман. Наша висота — звичайна висота для людини. Це реальність. Два-три кілометри над землею — не дуже високо, але досить для того, щоб людина краще роздивилася землю, що під нею. А висота, яка справді підносить людину над землею, — це глибина наших почуттів і переживань, що лежать у безкрайньому просторі наших сердець. Все інше може бути спуском, здебільшого падінням або звичайною буденністю.

Майя вже не дивилася у вікно. Вона уважно слухала мене.

— А ще гірше падати на ці гори й долини. Мені страшно, Бояне. Таке почуття, наче я зовсім безпорадна. Цілком залежна від цієї примхливої машини.

— Не бійся. За статистикою, більше людей гине випадково, десь на сходах, у ванні чи на вулиці, аніж в авіаційних катастрофах. Але про сходи в пресі ніколи не згадують, а про авіаційні катастрофи пишуть завжди. Така смерть здається людям незвичайною, мало не героїчною. Хоч на ділі всі смерті однакові.

— Не згадуй про смерть. Я не люблю слухати про неї, — сказала Майя, відвертаючись до вікна. Вона дивилася на глибокі провалля, на звивисту річку, що блищала на кам'янистому дні глибокого міжгір'я. З долини до верховин і перевалів вели вузенькі стежки. Окремі стрімкі схили й вершини були вкриті густим лісом.

— Де це ми? — запитав я стюардесу, яка саме проходила повз нас.

— Летимо над Сутеском, — відповіла дівдина у блакитній формі. — Ліворуч, ближче до нас, Волуяк і Маглич. Трохи далі — гори Тара й Пива. Праворуч — Зеленгора. Тут билися наші партизани під час п'ятого наступу.

Слухаючи ці пояснення, Майя нахилилася ближче до вікна, немов хотіла назавжди запам'ятати ці місця, кожний плай, кожну верховину.

— Дякую, — кинула Майя стюардесі, не відриваючи погляду од вікна. Час від часу під нами пропливало якесь кам'янисте верхів'я чи самітня хмаринка. Я не звертав уваги на Майю. Заплющив очі й думав про ліси й луки. Про річки й сонце, що блищить над цими горами в літні дні... То були важкі часи. Серед такої краси смерть збирала тоді свій найбагатший воєнний врожай. Мені здалося, що я чую зойки тисяч людей, які назавжди лишилися в цьому камінні. Я відчув, як мене охопило хвилювання, що чимдуж посилювалось. Розплющив очі й озирнувся. Ридання не стихало. Я обернувся до Майї. Вона тихо плакала, плечі її трусилися.

Я схопив її за плечі й повернув до себе.

— Що з тобою? — запитав напівголосно.

Вона мовчала. Дивилася на мене заплаканими очима ображеної дитини, сумна й безпорадна. Майя поклала голову мені на плече.

— З тобою щось діється? — спитав я.

— У житті завжди щось діється. Раніше чи пізніше з людиною неодмінно має щось статися. Тут, унизу під нами, десь між Сутеском і Зеленгорою, лежить мій батько. Він загинув під час п'ятого наступу...

Перед очима в мене постав загін солдатів. Вони дерлися стрімким схилом гори. Одні падали, інші йшли далі. На війні завжди так буває. З очей умираючих текли сльози. Я відчував їх на своєму обличчі. Я

був схвильований, бо вперше почув про смерть Майїного батька. Пригорнув її до себе, поцілував у чоло.

— Не плач, — заспокоював я її. — Усім, хто загинув там, на верхів'ях, ми завдячуємо тим, що можемо тепер літати високо над ними і ходити по мирній землі.

Я відчував у себе на шиї її теплий подих. Мовчав, роздумуючи про людей, яким ще й досі болять рани війни. Повертався в минуле, туди, де колись воював. Минуле поставало далеке, невиразне, повите туманною імлою часу. Чітко вимальовувались тільки кам'яні верхів'я, над якими ми летіли. Іноді мені здавалося, що я міг би порухом руки скинути з них самітні сосни або набрати в жменю свіжого снігу, що білів на верховинах і в улоговинах.

Майя припала до мене, її голова лежала на моєму плечі. Незважаючи на гуркіт моторів, я чув кожне її слово. Вона говорила повільно, навіть монотонно:

— Він загинув на плаї десь тут під нами. Кажуть, підірвався на міні під час атаки. Коли батько пішов з дому, мені було вісім років. Уже після війни мати повідала мені всю правду про його життя і смерть...

Я мовчав. Не хотів перебивати її мову. Картав себе за те, що раніше ніколи не цікавився Майїним минулим. Цього разу я зробив так само, як завжди: підійшов до людини з відкритим серцем, не розпитуючи про її минуле, про батьків, про помилки, успіхи й прорахунки...

І раптом — її батько... міна... Він загинув на одній з незліченних доріг війни.

Я слухав її сповідь. Думав про Майю і про міни. І починав її розуміти. Зрозумів її зненависть, її страх, її вагання між коханням і страхом. Не всі люди однакові. Не кожний може відповісти на зненависть зненавистю. У Майї зненависть викликала страх. Вона тікала від мін.

— Ніколи не забуду його ніжних очей, його рук, що підкидали мене аж під стелю й підхоплювали знову. Я ніколи не боялася, що вони не втримають мене. Була впевнена в його руках. А найбільше запам'ятався мені його гучний, здоровий сміх. Від нього тремтіла вся кімната. Батько дозволяв мені все. Цілувати його, вилазити йому на плечі, сидіти в нього на колінах, коли він читав мені казки, зазирати, як у дзеркало, в його очі. Поруч з ним я почувала себе щасливою. В мене було все...

У літаку панувала тиша. Ніхто не розмовляв. Чувся лише гуркіт моторів і легеньке шипіння — то повітря струмувало з маленьких дірочок під сидінням. Я намагався не думати про минуле. Краще спробувати уявити собі майбутнє. Воно видавалося мені безхмарним і осяйним. Темрява лишилася позаду, в проваллях.

Майя заспокоювалась. Її плечі вже не тремтіли. Вона мовчала, стуливши повіки. Наче зовсім забула про земну красу, гори й долини. Губи її раз по раз ворушилися. Я тримав її за руку. Рука була тепла і час від часу здригалася.

— Міна! — раптом голосно проказала Майя, розплющивши очі. Вони були ще вологі й тривожні. Я почував себе якось невпевнено під її поглядом. Ховав від Майї свої очі, немов злочинець, уникав її погляду.

— Чуєш, Бояне, він загинув од міни!

Я не відповідав. Мої думки повернулися до будинку, де працює Майя, до міни, яку я саме демонтував, коли вперше побачив Майю. І думав про фахівців, які у ці святкові дні, поки ми в Дубровнику, ще раз уважно оглянуть весь будинок.

Майя відсунулась од мене. Нахилилася вперед. Дивилася мені у вічі. Розглядала моє обличчя й волосся. Намагалася перехопити мій погляд, та марно. Я тікав од неї у світ своїх думок.

— Скільки мін пройшло через твої руки? — раптом запитала вона.

Я здригнувся з несподіванки. Спробував підрахувати, скільки було тих мін. Але зробити це було неможливо. Перед моїми очима, як на екрані, промайнули місця, де я демонтував міни, та про те, щоб підрахувати їх кількість, годі було й думати. Вони злилися в одне велетенське ціле, одну велетенську міну.

Я підвів голову. Наші погляди зустрілися. В Майїних очах, блискучих від сліз, я бачив тугу й благання.

— Не знаю, — тихо відказав я. — Я їх ніколи не лічив. Тих мін було страх як багато. І раз у раз їх кількість зростає. Та в мене таке враження, наче це тільки початок. Безліч їх ще пройде через мої руки. Колись я пробував лічити знешкоджені міни, як це робили інші мої товариші, та, дійшовши до п'ятдесяти, несподівано запитав себе: «А коли ж настане твоя черга?» Це запитання злякало мене. Відтоді я перестав лічити їх і думати про них.

— Мені іноді здається, що ти належиш до категорії людей, які не відчувають ні страху, ні болю.

Ніжне благання в її голосі й нотки докору збентежили мене. Дивувало, як спокійно зіставляє вона минуле й сучасне: її батько — і я, міни колись — і тепер.

— Ти помиляєшся, Майю. Страх живе в кожній нормальній людині. Живе він і в мені. Та його переборює сила, дужча за боязнь смерті.

Її чоло перерізала тоненька зморшка.

— Я боюся мін, Бояне. Як ти не розумієш цього! Я боюся за тебе. Невже після нашої розмови ти навіть не подумав про те, щоб розстатися з мінами?! На світі є стільки чудових, захоплюючих справ, якими ти міг би займатися. Можна бути щасливим і без мін, без небезпеки.

Я посміхнувся. Ми повернулися до давнішньої розмови. Я був затиснутий між двома коханнями. І не хотів відмовлятися від жодного з них.

— Знов за рибу гроші, — докірливо сказав я. — Не знаю, може, й подумав, та мені здається, що я ніколи не зможу розстатися з мінами. Вони — складова частина мого життя: водночас і радість, і зненависть. Коли б я відмовився від них, життя стало б для мене порожнім, як пустеля.

«Так, я не можу відмовитися від цього,— думав я. — Закінчивши демонтаж міни, відчуваю в собі таку радість, що про неї іншим людям годі й мріяти. Кожну міну я сприймаю, як живого ворога. І хоч більшість із них зроблено на один кшталт, у кожній міні я відкриваю щось нове, і це дає мені невимовне задоволення. Чим складніша міна, тим більше задоволення. Ти, Майю, не можеш збагнути, що то значить — перемогти підлість і підступність. А міни саме такі. Вони — залишки війни. Отже, я ще й досі воюю. Воюю там, де інші закінчили війну ще в сорок п'ятому році. Мщуся за смерть тих, хто загинув, й оберігаю від смерті тих, що живуть.

Ти мусиш зрозуміти мене. Йдеться не про якусь розвагу. Можна демонтувати будь-які прилади. Справа тут зовсім в іншому. Йдеться про щось глибше. Я знаю, що саме в такий спосіб можу принести людям найбільше користі».

Майя немов читала мої думки. Вона сказала, ніби сама до себе:

— Ти міркуєш, як романтик, а не як людина, котра щодня бере участь у суворій боротьбі за життя.

— Можливо, ти маєш рацію. Заради любові до інших людина іноді мусить зректися власних почуттів. Я ніколи не думав про інші професії, отже, не знаю, чи дають вони людям задоволення.

— Таке саме, а часом навіть триваліше за те, що дає тобі демонтаж міни.

— Час тут не має значення. Передусім важлива сила почуття. Дехто за все своє життя не відчує того, що інші зазнають протягом кількох хвилин. А життя і є, власне, миттю найзахоплюючої пристрасті. Та, зрештою, люди міняються. Можливо, я також змінюся і одного чудового дня зречуся мін.

На дверях кабіни пілота спалахнуло червоне світло. Внизу під нами голубіло море, а на недалекому березі я побачив посадочні знаки. Літак почав кружляти, спускаючись чимраз нижче й нижче.

Автобус привіз нас до невеличкої вілли на околиці міста. Десь на обрії море зливалося з небом. А погляд сягав ще далі, намагаючись пробитися аж у безкраю далечінь, слідом за сонцем, червоні промені якого віддзеркалювала морська блакить.

— Тут ми житимемо три дні, — сказав я.

Майя замріяно дивилася на море, вдихаючи на повні груди свіже повітря. Для неї все це було таким незвичайним. Подорож літаком. Чудові краєвиди, що вражають своєю неповторною красою. Спогади про батька. Наша розмова в літаку. Твердий грунт під ногами, на якому людина почуває себе куди впевненіше, ніж у повітрі.

— А на четвертий день повернемося назад, — задумливо відповіла Майя.

— Ти не хочеш повертатися до Бєлграда?

— Хочу! Бєлград — чудесне місто. Але коли я тут, мені здається, що на світі не існує нічого, крім моря і мене. Перед морем блякнуть усі принади міста. Усе це схоже на сон.

— Отак і в житті. В ньому немає межі між щастям і мріями. Існує лише обмеженість життя в часі.

— Ти любиш узагальнювати поняття.

— Їх узагальнює сама природа життя.

Ми зайшли в дім. На стінах висіли картини й малюнки. Здавалося, мешканці дому тільки вчора виїхали звідси.

— Твій друг добре умеблював цей будиночок, — сказала Майя, роздивляючись навколо.

— Це він навчив мене робити життя кращим і приємнішим. Він вміє відключитися від праці, забути про все на світі й віддатися іншим, приємним почуттям.

— Коли б усі вміли так робити, люди були б щасливі. Я ніколи не можу абстрагуватися від того, що мене непокоїть. Ось і зараз мені здається, ніби нас переслідує якась похмура тінь, що хоче зруйнувати цей будиночок, відняти у нас три сонячні дні.

— Не думай про хмари, Майю. Забудь про тінь,— заспокоював я її. — Думай тільки про сонце й море.

Сонце повільно сідало в море. Воно вже наполовину потонуло. По воді розлилася червона заграва, що високо вгорі з'єднувалася з блідими хмаринками. Довгі, майже нерухомі вітрильники з напнутими вітрилами скидалися на казкові істоти з велетенськими крилами, що пливли по морських хвилях в променях призахідного сонця.

— Завтра сонце зійде знову, — сказала Майя. — Я б хотіла побачити, як виглядає море, коли сонце світить з протилежного боку, з-за гори.

За спиною в нас прямовисно здіймалася гора. На вершині стояла фортеця, а над нею майорів прапор.

— За три дні ми все побачимо. Старе місто, його вузенькі вулички, чудові таємничі ночі Дубровника. В ці ночі здається, ніби ти став свідком загибелі давноминулої доби.

Сонце зовсім потонуло в морі, червоною загравою палали хмари. Вони піднімалися з моря, розливаючись віялом по небу. Барви чимдалі блідли, розчиняючись у воді. Море темнішало. Все навкруги поступово мінялося, аж поки темрява не поглинула землю й море. В місті спалахнуло світло, і перед нами постав зовсім інший Дубровник, схожий на казковий замок. Стіни захищали його від темних тіней. Десь унизу завмерло море. Я поглянув на Майю. Поруч мене стояла зовсім інша жінка. Її щоки розрум'янилися, зіниці розширились. Нічого спільного з тією жінкою, з літака. Вона наче забула про все. Перед нею було життя, якому вона щиро раділа. Очі її сяяли. Ми не виявляли зовні своїх почуттів. Вони кипіли в наших серцях. Нас п'янило щедре життя. Ми дивилися одне на одного, цілуючись поглядами. Я відчував, що ми належимо один одному. Життя без Майї видавалося мені суцільною темрявою, де немає жодної опори. Воно немислиме без її очей, її усмішки й дотику її м'яких пальців.

Ми повернулися спиною до заходу. Втекли від нічних снів. Залишили сонцю землю й море. А самі квапилися поринути у звичайні життєві почуття. Ми віддавалися їм усі три дні. Жили своїм власним життям, відкинувши все, що нам заважало.

І ось настав четвертий день!

Він приніс мені перші симптоми страху й вагання. Він показав мені, як дуже люблю я Майю.

Залишившись сам на сам з іржавою міною, я раптом відчув себе якось невпевнено. Міна шкірилась із стіни, як зла старість.

Я запалив сигарету. Глибоко затягся, дивлячись на міну. Треба було забути про все, що зв'язувало мене із зовнішнім світом, спрямувати свою увагу в одну маленьку точку. Я поступово заспокоювався, хоч ніяк не міг зосередитись, думав не про міну, а про сонце, життя, місто, в якому зараз перебував, людей, які мешкають у ньому. Я намагався відігнати від себе ці думки, забути про все, що за межами цього підвалу. Міна. Підривник, що стирчить у її тілі. Я мусив відокремити його від міни. Підривник якийсь дивний, незнайомий. Але ж я не раз уже демонтував всякі міни! Час минав. Сигарета догоряла. Я опанував себе. Нарешті я цілком виключився з навколишнього життя, став зовсім іншою людиною, спокійною і рішучою. Людиною, котра нічого не чує і не бачить, окрім міни.

В руці у мене був гайковий ключ. Я поволі підступав до міни. Простяг руку вперед. Обхопив губками металевого ключа ріжки підривника. Натиснув на ключ. Щось хруснуло. Іржа заважала викручувати підривник. Я взяв бляшанку, змастив іржавий метал і знову затиснув підривник щелепами ключа. Легенько натиснув. Метал не піддавався. Я натиснув дужче. Підривник повільно повернувся. Це був початок успіху. Міліметр за міліметром обертався ключ. Нарешті він завершив коло й перейшов на друге. Раптом мені почулося зловісне шипіння. Я сховався за колону, чекаючи, що буде далі. В підвалі панувала тиша. Міна залишалася на своєму місці. Я знову повернувся до неї. Дістав з валізки стетоскоп, приклав його до тіла міни й прислухався. Нічого. Я відклав стетоскоп і знову обережно затис ключем підривник. Він викручувався дедалі легше. Я кинув на підлогу ключ. Тепер можна пальцями.

І раптом я завмер.

Зі мною щось діялося. Мене щось непокоїло. Рухи пальців враз стали нервові, тривожні. В них не було звичайної впевненості і спокою. Не було тієї безтурботності, з якою я завжди обмацував підривники. Десь із темних глибин свідомості зринула думка: а що, коли вибухне? Уявив собі, як я зникну разом з велетенськими блоками будинків, разом з іншими людьми, що перебувають зараз поблизу.

Я присів на ящик і закурив. Уперше в житті, демонтуючи міну, я викурив дві сигарети. Курив і розмірковував. Надворі було так чудово, а тут, у напівтемному вологому підвалі, причаїлася смерть. Я відчував, як щось порушує мій спокій. Нагадує мені, що я вже не той, колишній безтурботний винищувач забутих мін. Хтось забирав мій спокій. Хтось робив мої пальці невпевненими і тремтливими. Я не міг збагнути, що зі мною. Чому я раптом злякався цього нікчемного запальника.

В моїй душі народжувалось якесь незбагненне, не знайоме мені почуття. Боязнь за власне життя. Вже не було зневаги до смерті. Над усіма цими ваганнями й сумнівами, над раптовим страхом, що обійняв мене, зненацька постало Майїне лице. Воно кликало мене до себе. Я дивився на нього, мов зачарований, прагнучи приблизити його до себе.

— Що за дурниці! — голосно проказав я, глибоко затягнувшись димом.

Я намагався забути Майю, зосередити всю свою увагу на маленькому запальнику. Сигарета згасла. Майїне обличчя зникло. Залишилася тільки міна і мої холодні пальці. Я простяг їх до запальника. Спокійно викрутив його і вийняв з корпусу міни. Роботу завершено. Купа мертвого металу й вибухівки лежала переді мною, як труп.

Виходячи з підвалу, я радісно зітхнув. Мене радував успіх, радувало життя. Весь світ радів разом зі мною. І я поспішив вийти на вулицю, розчинитися в юрмі людей. Навкруги вирувало життя, а в протилежному кінці міста була Майя.

IX

Здалеку долинають звуки музики. Вони відвертають мою увагу від Майїного дихання і її ледве чутних кроків. У мелодію вплітається барабанний дроб, і все це, як відлуння недавнього минулого, звучить в моїй лікарняній палаті. Я намагаюся втекти від тих нестерпних, жалісних звуків музики, намагаюся втекти від усього того, що нагадує мені непривітний підвал, білі бинти, спалах вибуху, що, мов червона заграва сонця на сході, миготить переді мною. Мені хочеться покликати Майю, простягти до неї руку. Вона затисне її в своїй долоні, і я відчую, як її кине в дрож. Відчую в її руці ласку чи холод. Майя присяде на ліжко. Дихатиме схвильовано. Щось розповідатиме, і її пальці лоскотатимуть мені руку. Це заспокоїть мене. Можливо, навіть принесе забуття. Але так не може тривати без кінця. Як би Майя не ставилася до мене, все це данина минулому. Так буде завжди. А минуле починається і закінчується червоним спалахом вибуху. Від цього нікуди не втечеш. Тим-то я не подаю їй руки. Удаю, що сплю. Краще поринути в музику й спогади про останню зустріч з міною. З тією, що залишила мені на очах бинти і, як тінь, всюди переслідує мене.

Мої руки спокійно лежать під ковдрою. В думках знову постає той сірий грудневий ранок...

Задзвонив телефон. Він дзеленчав настирливо, повертаючи мене із світу снів у світ дійсності. Я, звичайно, не дуже радів з того, що мене так рано розбудили. Цього дня хотілося подовше поспати. І я не квапився знімати трубку. Сподівався, що незабаром різке дзеленчання дзвоника вщухне, хоч воно вже геть прогнало мій сон. Телефон не вгамовувався. Я зняв трубку.

— Хто вам потрібен? — невдоволено запитав я.

— Покличте товариша Бояна, — відповіли мені.

Тривога, що звучала в голосі, передалася мені. Я підвівся.

— Боян слухає, — сказав я. — Що це ще за дзвінки серед ночі? — Я намагався говорити спокійно, наче не вбачав нічого незвичайного в тому несподіваному дзвінку.

— Бояне, це Ристич. Ви нам конче потрібні. У нас знову все догори ногами. Ми зараз покидаємо будинок, — збуджено говорив мій співрозмовник.

— Напевно ж, не горить, — спробував я пожартувати, передчуваючи, що саме сталося. Недавно фахівці ще раз уважно обстежили будинок, де міститься підприємство Ристича. Вони працювали там і минулої ночі, коли я спокійно собі спав, і, очевидно, натрапили на міну.

— Вас викликають ваші знайомі. Вони щойно виявили ще одну міну. Просимо вас негайно приїхати. Зволікати не можна.

Цей виклик стривожив мене. Як правило, люди залишали будинок тільки після мого наказу, коли вже все підготовлено до розмінування. А того ранку щось скоїлося з міною і з людьми, які працювали в підвалі.

— Міну не чіпали? — запитав я.

— Не знаю, але можу запитати. Мені лише сказали, що треба якнайшвидше всім покинути приміщення і негайно викликати вас.

Я вже думав про людей, які виходили з будинку і йшли вулицею. В цьому натовпі я бачив і Майю. Вона була теж у тому будинку, де причаїлася міна. Я уявив собі її стурбоване обличчя, перелякані очі, як тоді, коли я вперше зустрів її в замінованому підвалі.

— Скажіть їм, нехай залишать усе, як було. Я зараз же виїжджаю.

— Чекатиму на вас біля входу, — долинув до мене голос Ристича, і я поклав трубку.

Укладаючи до валізки інструменти, я раптом згадав про Драгоша. Уявив собі, як спалахнуть цікавістю його сині очі, його задоволену усмішку. Майбутня зустріч з міною була для мене звичайною, повсякденною справою, в успіхові я був певний.

— Слушна нагода виконати свою обіцянку, — тихо промовив я.

Підійшов до телефону й набрав номер.

— Покличте Драгоша.

— Хто його просить? — спитав писклявий жіночий голосок.

— Скажіть, що його просить Боян.

Я чекав, приклавши до вуха трубку.

— Що новенького, Бояне? — відповів нарешті Драгош.

— Сподіваюсь, у тебе ще не зникло бажання написати репортаж? — запитав я.

— Я готовий у будь-який час дня і ночі! — відказав він.

— В такому разі приходь зараз до будинку, де працює Майя. Чекай на мене біля входу.

— Що треба взяти з собою?

— Трошки хоробрості і чим писати, — пожартував я. У відповідь задзвенів сміх.

— Гаразд, чекатиму на тебе біля входу.

Я поклав трубку і обвів поглядом кімнату. Все було спокійно. Вовчі шкури на підлозі. Стіни прикрашені мисливськими трофеями. На полицях — книги. Картини й знімки. Серед них — фотографія усміхненого офіцера у військовій сорочці. Скуйовджене волосся. Довгасте обличчя.

«Де ти тепер, Альошо?» Я завжди згадував його, вирушаючи полювати на міни.

Стоячи біля дверей, я розглядав речі в цій невеличкій кімнаті, де прожив стільки років. Щось затримувало мене тут, примушувало ще раз озирнутися навкруги. Все мені здавалося таким близьким, рідним. Деякі речі я бачив немовби уперше. Кожна з них зв'язувала мене з минулим. Погляд мій спинився на валізці з інструментом. Я здригнувся. Ця валізка поєднувала в собі і минуле і сучасне. Вона нагадала про людей, які чекають на мене.

Я підхопив валізку і прожогом вискочив надвір. Мене зустрів похмурий осінній день. Сонце ховалося за густими хмарами. Землю огортала сіра, схожа на дим імла. Над Авальським шосе звисав туман. Все було непривітне, похмуре. Мене знову охопило якесь дивне почуття. Я не знав, що це почуття ще повернеться до мене. Пригадалися слова Ристича: «У нас знову все догори ногами. Ми саме залишаємо будинок». Далеко в осінньому небі я бачив Майїне обличчя. Воно кликало мене. Я сів у машину, включив мотор і, не чекаючи, поки він нагріється, поїхав у місто. Здавалося, наче вже минули всі строки, і я гнав машину на повну швидкість. Минув Мостар, вулицю Мілоша, «Лондон». На Теразії, поблизу будинку, де виявили міну, зупинився. Тиша. На вулиці майже нікого. Люди квапливо ховалися. Підходи до будинку перекриті. Я замкнув машину й попрямував до будівлі.

Біля вхідних дверей стояли Драгош і Ристич. У міцному потиску Драгошевої руки відчувався неспокій. Очі йому світилися цікавістю. Люди, як і минулого разу, хапливо залишали будинок.

Ристич був схвильований. Він позирав то на мене, то на Драгоша.

— Дім знову в небезпеці, — звернувся я до нього.

— Не знаю, що за напасть, — Ристич стурбовано оглядався навкруги.

Я звів очі вгору. Над будинком звисали сірі хмари.

Повз нас проходили останні службовці. Обличчя напружені. Вони поспішали, сполошено оглядаючись на будинок, який міг стати для них домовиною. Жінки вели за руки дітей. Ланцюжок людей розчинявся у вуличці, що губилася вдалині.

— Сьогодні у вас помічник, — кивнув Ристич на Драгоша.

— Мушу ж я готувати собі наступника, — пожартував я.

— Навряд чи вам знадобиться наступник. Ваші руки ніколи не помиляються.

На мить мені стало страшно. Я не вірив у забобони, але не любив розмови про надійність і непохибність своїх рук, принаймні в такий момент. Маючи справу з мінами, треба бути готовим до всього. Навіть тому, хто закладає їх. Кожна міна — це загадка.

— Так, Ристичу, мої руки справді поки що не помилялися, та колись вони можуть помилитися. Сподіваюсь, що в вашому будинку цього не станеться.

Нарешті людський потік припинився. Спорожніли будівлі й по той бік вулиці. Все заспокоїлось. Ліворуч і праворуч од нас, аж у кінці вулиці, міліція перекрила весь рух. Десь під нами, на Саві чи Дунаї, вили сирени пароплавів. Вони нагадували мені той час, коли завивання сирен попереджало людей про смерть, що ширяє в небесах. Тоді теж у будинках і на вулицях завмирало життя. Всі тікали в похмурі підвали й глибокі сховища. То була війна. А тепер мирний час! Люди не бігли в сховища — вони з'юрмилися навколо нас, утворивши круг, схожий на арену, на якій нічого не відбувалося.

— Вже нікого немає, — почув я голос міліціонера і ще раз оглянувся навколо. «Завжди та сама картина, — подумав я. — Будинок порожній. Перекрито всі ходи й виходи. Тиша і довге, нестерпне очікування».

Директор мовчав. Його теж гнітила ця тиша. Він, мабуть, дивувався, що я досі не спускаюся в підвал. А я роздумував. Не було Майї. Її відсутність непокоїла мене. Я намагався переконати себе, що вона не вийшла на роботу або її кудись зранку послали. Знову озирнувся навкруги. Нікого.

— Можна починати? — звернувся я до міліціонера.

— Так, — коротко відповів він.

Директор подав мені руку.

— Щасливо!

HOTEL
Beograd

— Дякую, — відповів я. — За дві-три години все буде зроблено, і ви зможете працювати далі.

Майя! Вона поспішала до мене. Підійшла зовсім близько й зупинилася. Підвела на мене широко розплющені очі. Її блідість приголомшила мене. Досі я не бачив її такою.

— Навіщо тебе покликали сюди? — тихо запитала вона.

Її голос тремтів. Це тішило мене: адже вона боялася за мене, вона справді любить мене!

— То викликали б когось іншого, — посміхнувся я. — Мусить же хтось ліквідувати небезпеку.

Її злякані очі прикипіли до мене. Руки нервово стискали сумочку. Вона ще ближче підступила до мене, не звертаючи уваги ні на Драгоша, ні на Ристича.

— Я боюсь, — прошепотіли її губи.

Треба було заспокоїти, підбадьорити її. Я повинен був щось сказати. Мовчання посилювало страх.

— Я теж боюсь, але приховую свій страх, — мовив я, не знаючи, звідки в мене з'явилися такі думки. — Я вже звик до нього, і тепер страх видається мені хоробрістю.

— Я кажу про свій страх, Бояне.

Вона знала, що таке війна, що таке смерть, яка чатувала на мене на кожному кроці. А війна була тут, зовсім поруч, хоч надворі стояв мирний осінній день.

— Не думай про страх, Майю, — заспокоював я її. — Думай про щось інше. Ну, наприклад, про наступне полювання. Думай про сніг, про лижви. Яка чудова місцинка біля мисливської хатини! Який стрімкий схил, які карколомні повороти! І зовсім не страшно спускатися на лижвах. Там лише вітер і сніг.

— І вовки, — ущипливо додала Майя.

— Так! І вовки, — підтвердив я. — Вони є скрізь. Навіть отут, у підвалі будинку, де ти спокійно провела стільки років.

Майя з тривогою стежила за кожним моїм рухом. Здавалося, вона хоче зупинити мене. Я ніжно взяв її під руку і відчув, що вона вся тремтить.

— Бояне, дозволь мені бути з тобою, — благала вона. — Я буду впевнена в твоїх руках, якщо спостерігатиму за ними.

Я заперечливо хитнув головою.

— Це неможливо, Майю.

Вона дивилася на мене широко розплющеними очима. В куточках їх тремтіли сльози. Я боявся, що Майя розридається. Краще б вона була сувора і вперта, як під час нашої першої зустрічі, коли я майже силоміць вивів її з будинку. Та відтоді сталися зміни і в ній, і в мені. Хотілося міцно обійняти її, зазирнути у вічі, назавжди залишитися в її погляді, потонути в її страху, щоб відчути його глибину, виміряти силу кохання, яке вона ховає в собі. А страх цей викликаний тільки коханням. Це я твердо знав. Тієї миті я був упевнений, що на моє кохання мені відповіли таким самим щирим почуттям. І тому був щасливий. Не думав про міну — думав тільки про Майїн страх, що діяв на мене, як вияв кохання.

— А Драгош? Він може бути з тобою!

— Драгош — це виняток із загального правила, — пояснив я.

— За Драгошем не буде кому плакати, — додав він.

— За мною теж ніхто не плакатиме, — сказала Майя.

— Найбільше жалкують за дітьми матері. Більше, ніж діти за батьками. Хтось повинен плакати й за нами. Ти не думай про сльози, Майю. Пополудні ми всі троє зустрінемося й підемо разом обідати.

— Бояне, ти не знаєш, який невимовний страх полонив мою душу. Нехай хтось інший візьметься за цю міну. Покинь її, чи відклади цю справу до завтра.

Драгош і Ристич дивилися на нас. Не звертаючи на них уваги, я ніжно обійняв Майю.

— Не думай про міну, люба. Не думай про мене. Перебори страх. Зараз так добре надворі — думай про осінь, про сніг, про кохання. Забудь про все, що скорочує людям кохання. Обіцяй мені, що ти не думатимеш про міну, — і я буду спокійний, мої пальці не тремтітимуть, і я легше впораюся із завданням.

Я говорив напівголоса і, як мені здавалося, досить переконливо. Дивився Майї у вічі, ніжно всміхаючись. Намагався хоч якось вплинути на неї.

— Я швидко закінчу це, і все буде гаразд, — вів далі я. — А якщо відкласти на завтра, — настане неспокійний вечір, над нами кружлятиме тінь завтрашнього ранку. До того ж завтра вже може бути пізно. Я не знаю, що там, внизу. Одне слово, все буде гаразд.

Ми рушили до виходу. Я подав знак директору Ристичу й Драгошеві. Вони пішли слідом.

— Поглянь, яка краса надворі, — тихо говорив я. — Зараз ти потихеньку вийдеш за ворота і підеш собі вулицею.

І тут я згадав про тиху вуличку на Дедині, де стоїть маленький будиночок, куди мені так хочеться повернутися. Ця згадка здалася мені рятівною. Я вийняв з кишені ключі.

— Ось тобі ключі від квартири, — сказав я. — Іди додому, запали піч і чекай на мене. Я повернусь, як тільки закінчу роботу.

Обідати будемо втрьох. Як на свято. Збереться весь наш загін.

— Я не можу, — відповіла вона по паузі. — Я не можу туди йти. Там мені буде ще тяжче.

— Все одно візьми ключі, — наполягав я. — Можеш не йти додому. Чекай на мене, де хочеш, можеш навіть біля червоного світлофора, що на перехресті. Але неодмінно чекай. Ключі означають, що наше кохання замкнуте. Ніхто не може забрати його.

Ми вийшли на вулицю. Позад нас зяяли прочинені двері й порожні сходи.

— А тепер іди й чекай. Я обов'язково повернуся і завжди буду з тобою. Ніколи не покину тебе. Можливо, це буде моя остання міна.

Майя посміхнулася. Мені здалося, що вона не вірить моїм словам. І я відразу ж пошкодував, що так сказав. Я ніколи не думав про свою останню міну. Та мене заспокоювала непевність моєї обіцянки, оте «можливо».

Я поклав Майї в долоню ключі. Вона дивилася на мене невидющим поглядом. Губи їй тремтіли.

— Ходімо, Майю. Вони швидко впораються, — тихо промовив Ристич, беручи її під руку.

Вони пішли вулицею вниз, до червоного ліхтаря, що перекривав рух на магістралі.

Я дивився їм услід. Почував себе покинутим, самотнім. Немов від мене щось одірвали, і я лишився безпорадним, оточений голими, холодними стінами й спорожнілими вулицями, сам на сам з підступним часом. Я не міг діяти так, як мені хотілося. Мене ніби прикували до кам'яних сходинок.

«Іди і не оглядайся, — думав я. — Іди й чекай на мене... Я обов'язково повернусь... Обов'язково... І завжди буду з тобою...»

Майя і Ристич були вже далеко. Я відвернувся од них. Драгош підвів на мене очі.

— Ходімо! — коротко сказав я.

Десь позаду лишився похмурий день. Нас обступила тиша. Глухо відлунювали кроки. Ми спустилися в підвал. Нас зустрів довголиций сивий чоловік.

— Ось, — сказав він, показуючи на дірку в стіні.

Я обмацав поглядом отвір. Він не сподобався мені — наче якесь страховище вишкірилося на нас.

— Не треба було копати!

— Інакше ми не могли виявити її, — відповів чоловік. — А вже почавши, не хотіли зупинятися. Так буде легше демонтувати її.

Я не любив, щоб міни торкалися інші. Якщо працювати, то лише самому. Тоді відчуваєш більше впевненості в руках.

— Можете йти, — сказав я чоловікові, котрий не зводив з мене очей. Той квапливо вийшов. Я розкрив валізку, дістав інструмент. У підвалі було досить світла. Але з темних кутків тягло вологою і холодом. У мене було якесь дивне почуття: немов з тих темних закутків за мною стежать чиїсь невидимі очі. Може, то ворожий мінер залишив свою тінь стерегти міну?

Я засвітив велику лампу і спрямував промінь на отвір у стіні, де ховалася важка й незграбна міна. Сапери, які працювали переді мною, трохи зсунули її з місця. Я нагнувся і побачив, що з протилежного боку міна прикріплена до стіни. Це насторожило мене.

Навіщо її прикріпили? Таких випадків у моїй практиці ще не було.

Мені знову здалося, ніби на мене хтось дивиться. Я поглянув ліворуч, потім праворуч. Нікого. Драгош не зводив очей з міни. Але почуття того, що за мною стежать, не минало. Я згадав про людей, які лишилися надворі, оточивши будинок широким колом. Це їхні погляди. А можливо, десь з-за рогу і Майя стежить за будинком, чекаючи нашого повернення. А може, вона таки пішла в маленький будиночок на Дедині. Тієї хвилини мене тішила ота моя вигадка з ключами. Я ще не знав, що згодом жалкуватиму про це.

За давньою звичкою, я засунув руку в кишеню й витяг пачку сигарет. Простяг Драгошеві. Блимаючий вогник запальнички освітив його зморщене обличчя. Я не помітив на ньому слідів страху чи тривоги. Переді мною був колишній Драгош.

— Ти спостерігай і ні про що не розпитуй, — сказав я. — Коли закінчу, я тобі все поясню.

— Не звертай на мене уваги, — відповів Драгош. — Працюй собі, наче мене тут немає.

Я присів на дерев'яний ящик і поволі затягнувся тютюновим димом. Перевів погляд на металеве страховище. Роздивлявся гвинти і западинку, де підривник з'єднувався з вибухівкою. Я забув про людей. Забув про Майю. Не помічав Драгоша. Поринув в інший, тільки мені відомий світ. Перевтілювався в неземну істоту, що знає лише міни й вибухи. Я намагався розгадати, навіщо міну прикували ланцюгом до стіни. Може, це був жарт німецького мінера, а може, в цьому крилася якась хитрість. Поки що це було для мене таємницею. А я мусив її розгадати.

Сигарета догоряла. Дим виповнював мені легені. В моєму серці і в пальцях знову панував спокій. Я ніби відчув у собі зовсім іншого Бояна, того, котрий жив тільки мінами. Все, крім них, здавалося чужим, далеким.

Драгош не ворушився. Дихав спокійно. Певно, в ту мить він забув і про свої блокноти. Якась ритуальна тиша зависла над нами, все було таємниче і незвичайне.

Я кинув на підлогу недокурок і підвівся. Наблизився до стіни, просунув в отвір руку й обмацав міну. Мене щось непокоїло. Міна немов тремтіла під моїми пальцями, кудись відсувалася, тікала. Я ненавидів і зневажав її. Сторожко прислухався, але нічого не почув. Притулив до холодного металу всі десять пальців. Кінчики їх тремтіли. Нерви були напружені, як струни.

«Вона жива!» — обпекла мене здогадка.

Я не ховав рук. Тремтіння дужчало, розливаючись по тілу. Зростав неспокій. Я нахилився ще ближче до міни. Не чути нічого. Тільки гуде у вухах і стукотить у скронях.

Я пошукав у валізці — хотів узяти стетоскоп. В цю мить мої очі зустрілися з поглядом Драгоша. «Хіба я маю право ризикувати його життям?» — нараз запитав я себе.

Я порпався у валізці, ховаючи на дно трубку стетоскопа.

— Забув, — проказав я, наче сам до себе, і глянув на Драгоша.

— Що? — запитав Драгош.

Я підвівся.

— Ходімо зі мною, — кинув я і швидко попрямував до виходу, не озираючись, поспішаючи вперед, аби уникнути пояснень. За спиною в мене чулися Драгошеві кроки. Біля виходу ми зупинилися. Драгош схвильовано дивився на мене.

— Ось тобі ключі від машини. Мерщій лети до мене. Я не взяв з собою стетоскоп. Ти його легко знайдеш. Він лишився на канапі. Я поклав його туди, коли складав до валізки інструменти, і забув.

Драгош хотів був щось запитати, та я урвав його.

— Треба поспішати. Мені конче потрібен стетоскоп.

Я подав йому ключі.

Драгош вийшов на вулицю й квапливо попрямував до автомашини. Я подивився йому вслід, потім звернувся до міліціонера:

— В будинок його більше не пускати. Самі теж сховайтесь подалі, десь аж там, на перехресті.

Міліціонер здивовано глянув на мене. Я повернувся в підвал.

Я знову стояв перед міною. Тепер уже зовсім один, без Драгоша, без свідків. Віч-на-віч з міною, в якій працював годинниковий механізм і яка щомиті могла вибухнути.

Встромив у вуха трубки стетоскопа, приклав його до міни і затамував подих. Хотілося, щоб усе було тихо й спокійно, щоб клацання годинникового механізму мені тільки почулося. Я уважно прислухався, і тоненький стукіт годинника видався мені перекатами грому. Кожної миті міг пролунати вибух. Кожної миті могла настати смерть. Я відчував її подих.

— Ожила, — голосно проказав я.

І раптом мене заполонили зненависть і лють. Творцеві цієї міни й не сниться, що в цю мить ожило дітище його рук. Можливо, він зараз веде із школи своїх дітей або сідає обідати в оточенні сім'ї. Я ненавидів ту незнайому людину, яка вже стільки років не носить військового мундира, а може, навіть лежить уже в землі, але все ще воює. Ненавидів її тінь, яку відчував у себе за плечима. Ненавидів її сміх, що змішувався з цоканням годинникового механізму й відлунював у підвалі, як похоронний марш.

Якийсь час я напружено дивився на міну, немов чекав її присуду: життя або смерть. І життя і смерть були поруч, супроводжували мене на кожному кроці, жили в мені.

Аж раптом переді мною постало питання, яке виникало завжди, коли я зустрічався віч-на-віч з небезпекою. А що тепер? Залишитись біля міни і, отже, біля смерті? Чи втекти?

«Тікай! — кольнула мозок думка. — Кидай усе — рятуй своє життя! Чого вартий якийсь там будинок у порівнянні з людським життям! Замість зруйнованого будинку можна звести інший. А життя не повернеш».

Я побачив перед собою довгі сходи і світло біля дверей. Порожню вулицю. Вдалині — червоний ліхтар і людей, котрі чекають, що я вийду звідси як переможець, а не як дезертир.

Мовчазний погляд тих людей лякав мене. Я відігнав геть підлу думку про втечу.

— Не будь негідником, — голосно проказав я. — Ти ще ніколи не зраджував себе. Борися! На тебе дивляться Боян і Мргуд. На тебе дивляться люди. Чим закінчиться боротьба, ще невідомо.

Невідомість — це найстрашніше!

Я знешкодив безліч мін, але всі вони були сонні. А ця пробудилася. Годинниковий механізм відлічує хвилини її життя. Мине якийсь час — і станеться вибух. Міна знищить будинок і мене.

— Я не втечу, — проговорив я сам до себе. — Не буду з вулиці споглядати її тріумф.

Я твердо поклав собі вистояти. Мене страшенно дратувало, що ті люди зсунули її з місця. Очевидно, вони тоді ж зачепили й годинниковий механізм. Тим-то міну й прив'язано до стіни. Погано, що я не знаю, коли почав працювати механізм. А ще гір-

ше, що невідомо, скільки він іще працюватиме.

Я жбурнув геть стетоскоп, підклав під міну металевий важіль. Її не можна пересувати, але інакше ніяк не підступишся до її внутрішньої стінки, де встановлено запальник.

Розбити стіну?

Вже пізно. Мінер це передбачив. Доки я доберуся до міни з другого боку, вона вибухне. Я не встигну. Погляд мій зупинився на гайках, загвинчених у міну з цього боку. Я вже знав, що мені робити. Замість того, щоб відокремлювати від міни підривник, спробую відокремити вибухівку. Можливо, встигну зменшити силу вибуху.

Я заходився розгвинчувати міну гайковим ключем. Час вкрив гайки іржею, і вони не піддавалися. Я змастив їх, діло пішло веселіше. Я покладався тільки на свої руки. Вони змагалися зі смертю. А смерть уже стояла переді мною, біла, прозора, гидка. Я не звертав на неї уваги. Всі мої думки були прикуті до рук і гайок. Я поспішав за часом, що не хотів спинятися. Думав про Драгоша і тих людей, котрі чекали мого повернення.

Згадав про Майю. «Де вона зараз? — подумав. — Мабуть, пішла в будиночок або жде на вулиці». Я зазирав у її темні очі, механічно викручуючи гайки.

Майя була поруч мене.

«Може, вона й має рацію, — думав я. — Скільки можна воювати? Так, вона, звичайно, має рацію. Та годі зараз про це. Я мушу знищити міну, а вже потім роздумувати про все інше».

Життя або смерть. Тепер це залежить тільки від того, як швидко я працюватиму. Гайки риплять, пручаються. На чолі і на шиї в мене проступає піт. Він застеляє очі, заважає дивитися. А витертися ніколи.

— Спинись, — наказую собі. — Якщо доведеться вмерти, умри не мокрий од поту.

Витираю носовичком лице, шию, руки. Війнуло прохолодою підземелля. Знову беруся до роботи, викручую гайки, відокремлюю їх від іржавого тіла міни. Вони падають на підлогу, губляться у мене під ногами. Їх дедалі менше і, нарешті, зовсім не лишається на корпусі міни. Я беру викрутку і встромляю її між кришкою і тілом міни. Кришка не піддається. Треба діяти повільно й обережно. Трохи піднявши кришку, я зазирнув під неї. Так, вибухівка.

— Сволота! — проговорив я, маючи на увазі людину, яка закладала цю міну. Кришка була з'єднана з вибухівкою тоненьким дротиком.

— Сволота! — повторив я. — Гадав, що я смикну.

Я ненавидів людину, яка завдала мені стільки мук. «Може, це головна пастка, — заспокоював я себе. — А годинниковий механізм, хоч і цокає, не криє в собі небезпеки. Ось справжній підривник».

Я навіть розсміявся, подумавши це. Вперше за сьогоднішній день. Здалося, що смерть відійшла від мене.

Я вийняв з валізки довгі тонкі ножиці і просунув їх між вибухівкою та піднятою кришкою міни. Тишу порушило дзвінке клацання ножиць. Дротик перерізано. Міна не вибухнула.

А годинник цокає!

Я на мить завмер. Дивився на освітлений отвір, прислухаючись до тихого цокання. Все це мене дедалі більше переконувало в тому, що мінер не був дурнем. Я розумів, що підривник на кришці міни — не єдиний. Важко сказати, скільки їх усіх і де вони. Це дратувало мене. Я підняв тонку металеву кришку, відокремив її від міни й кинув на підлогу. Переді мною оголилися нутрощі міни, заповнені вибухівкою. Я простяг руку. Здавалося, що в кожній грудці вибухівки вмонтовано підривник. Та іншого виходу в мене не було. Я мусив іти вперед, як солдат під час атаки. І я почав обережно виймати грудки сірої маси. Я шматував тіло міни, зменшуючи її силу. Набирав вибухівку в долоні і виносив її з підвалу. Потім прожогом повертався назад. Працював швидко. Вибухівки ставало чимраз менше. Підбираючи грудки за грудкою, я не зводив очей з дротика, що його перерізав ножицями. Нарешті намацав запальник. Викрутив його. Це був ударний запальник. Якби трохи дужче смикнув кришку, міна б підірвалася. Я поклав його подалі від вибухівки.

Знов підступив до міни. Цокання не вщухало. Механізм працював.

В корпусі міни було ще багато вибухівки. Я знову завагався. «Ось і другий запальник, — міркував я. — А їх може бути ще кілька. Він розмістив їх хитро, на дні міни. Досить одного необережного поруху пальців — і кінець».

Один з цих запальників міг спрацювати кожної миті. Мене знову охопило бажання тікати. Кинути ці рештки міни і втекти до Майї.

— Вона таки має рацію, — шепотів я. — Ось покінчу з цією міною і обмізкую Майїну пропозицію. Але не зараз! Треба довести до кінця справу.

І я не втік. Я все хуткіше носив вибухівку, зменшуючи руйнівну силу міни. І все більше радів життю. Навколо мене немов світлішало. Я вже будував плани, як зробити кращим своє життя. Решту років присвячу Майї. Буду тільки з нею, далі від мін і небезпеки. З дитиною, яка матиме батька.

Я поспішав. Набирав у жмені вибухівку і виносив її. Ось уже залишилася невеличка купка вибухівки, двадцята частина від того, що було. Вона лежала на дні металевого корпусу. Я поспішав закінчити, нарешті, змагання між життям і смертю. Кваплячись перенести ці залишки, я саме прямував до отвору в стіні, де лежала міна. Був у десяти метрах від нього.

І в цей час пролунав вибух!

Перед очима спалахнуло тремтливе червоне полум'я. Здригнулася під ногами земля. Дзвеніли шибки, падали стіни. Потім луна вибуху завмерла в глибинах підвалу. Все стихло, тільки я все ще летів у якесь провалля. А перед очима мерехтіла червона заграва сонця, що сходить.

X

Повільно звільняю з-під ковдри руку — і враз відчуваю дотик м'яких, теплих Майїних пальців. Вони гладять мою долоню, сягають аж до ліктя і повертаються назад, потискаючи мені пальці.

— Майю, — ледве чутно покликав я.

Вона не відповіла. Мовчала. Притулила мою долоню до своєї щоки, потім поклала її собі на шию і нарешті притиснула її до грудей. Дихає вона швидко, напружено. Мовчить. Руки палають і тремтять. Це напруження передається й мені. Мене охоплює приємне збудження. Перевертаюся на правий бік і простягаю до Майї обидві руки. Наші двадцять пальців сплітаються в один гарячий клубок. Майя дихає мені на шию. Я відчуваю її ніжне обличчя, м'які вологі губи.

На сходах чути кроки. Мені здається, що вони наближаються до наших дверей.

— Можуть зайти, — шепочу я.

— Ні, — тихо відповідає Майя. — Вже північ.

Я здригаюся. Не віриться, що вже так пізно.

— Північ? — повторюю я, дивуючись, що так довго спав. Я ж не думав спати. Мабуть, Анджа підсипала мені в чай снотворне.

Кроків уже не чути. Навколо знову тиша. Я намацую Майїну руку. Вона знову поруч мене. Її голівка лежить у мене на грудях. О, які ніжні у неї пальці. Дивно: я вже не відчуваю того збудження, що сповнило мене в перші хвилини. Між нами немов розливається холоднеча завтрашнього дня. Сувора, похмура невідомість. Я згадую про морок, що оточує мене, і думаю, як почуватиме себе Майя в цій щоденній темряві. Уявляю собі вираз нестерпного болю на її обличчі. Це лякає мене. Хочеться звільнити її від цього болю, повернути її обличчю ласкавий усміх. Майя не знає, про що я думаю. Вона шепоче:

— Скажи, ти мене дуже любиш?

Чи дуже я її люблю? Безмежно! Немає слів, якими можна було б передати силу мого почуття. Однак я мовчу. Я хочу виправити свою помилку з ключами. Замість відповіді кажу їй:

— Майю, вже пізно. Час іти. Адже тобі завтра на роботу.

Вона навіть не поворухнулася. Її губи шепочуть мені на вухо:

— Без тебе я додому не повернуся. Завтра підемо разом до професора.

Я ніжно відстороняю її. Так відстороняють жінку, щоб зблизька зазирнути їй у вічі.

— Звідки тобі відомо про це?

— Анджа сказала. Завтра з тебе знімуть пов'язку.

— Будь спокійна, Майю. Нічого зі мною не станеться, — впевнено сказав я. — Усе буде гаразд. Тому можеш спокійно йти собі додому.

— Ні, Бояне, — схвильовано відповіла вона. — Дома мені буде тяжко. Цієї ночі я хочу бути тут, поруч тебе.

— А я хотів би залишитися сам, — не дуже ввічливо відказав я.

— Не кажи так, Бояне! Я знаю, що тобі хочеться побути самому. Але я хочу бути поруч тебе. Так буде легше нам обом. Швидше пролетить ніч. Уяви собі, як би я почувала себе там, удома, чекаючи завтрашнього ранку. Мені було б тяжче, ніж тоді, коли я чекала на тебе біля червоного світлофора...

Я знову повернувся в думках до того похмурого ранку. Бачив, як вона з Ристичем ішла до перехрестя, де світився червоний ліхтар.

— Хіба ти тоді не пішла додому? — запитав я.

— Ні, Бояне. Я не зводила очей з будівлі і червоного світла, що горіло на стіні нашого будинку. Дивилася й чекала, а потім усе зрозуміла. Того чекання я ніколи не забуду. Мені здавалося, ніби я чекаю вироку: помилування або смерть.

— Краще було піти додому.

— Не знаю. Я не могла ні на мить відійти від будинку. Здається, якби я була поруч тебе, цього не сталося б...

— Невже ти й зараз боїшся?

— Ні! Зараз не боюся. Але бути в твоїй квартирі не можу. Я почувала б себе там, як того першого дня. Тоді мені було най-

тяжче. Ти тут, у лікарні, перед невідомістю. А я в твоїй кімнаті, у твоєму житті, але без тебе. Перші дні були сповнені невідомості.

Я слухав Майю, згадуючи наше прощання напередодні вибуху.

За хвилину думки перенесли мене в будиночок, де я жив.

Затишна кімната. Піч випромінює приємне тепло. А надворі зимно. Похмура, непривітна погода. Над землею звисли темні хмари, віщуючи сніг...

Я курив сигарету, сидячи під вікном. Майя вдягалася, наспівуючи якусь пісеньку.

— Бояне, — покликала вона.

Я повернувся до неї. Вона спокійно дивилася на мене. В її погляді було стільки ніжності!

— Про що ти думаєш? — всміхнулася вона.

— Я знову залишаюся сам, — сказав я.— Ти зникнеш непомітно, як туман. І я не бачитиму тебе аж до завтра. Ночами тут така нудьга...

Вона помовчала. Потім сіла на широку канапу.

— Ти помиляєшся. Я завжди з тобою, навіть якщо не поруч.

— Це утіха для школярів, а не для нас з тобою. Я хочу, щоб ти весь час була біля мене, Майю.

Вона замислено дивилася на мене.

— Ти забуваєш про мій страх. Я не можу звільнитися від нього, поки я тут. Я почуваю себе, як твоя тітка Анна: мені самотньо серед трофеїв, які нагадують про твоїх ворогів.

— То заховай їх, — порадив я.

— Мовчи! Трофеї — це частка тебе самого, а ти не маєш підстав зрікатися свого минулого. Вони не заважатимуть мені, якщо я буду впевнена, що ти поруч зі мною, якщо ти забудеш про міни. Чи, може, краще так: сьогодні я піду, а завтра повернуся знову. Під час розлуки я думатиму про зустріч, що настане. Уявлятиму, як ти перегортаєш сторінки книг, читаєш чи відпочиваєш. Хочу вірити, що тобі не загрожує небезпека.

— Стара пісня! — урвав я її.

— Для мене вона завжди нова. Я боюсь за тебе, я не хочу ні з ким ділити тебе, в тому числі і з твоїми мінами, хоч ти не раз намагався довести мені, що ти дужчий за них.

— Сьогодні було так само. Я там, у будинку, а ти тут, у лікарні. Краще я буду біля тебе. Ніч не здаватиметься такою нескінченною, як та, перша ніч у твоїй кімнаті. Нарешті розвиднилося, і настав перший після вибуху день, сонячний, гарний, і все довкола набуло зовсім іншого вигляду. Я розчинила вікна й двері, підняла штори,— і раптом опинилася серед твоїх трофеїв. Вони виблискували на сонці. Я, мов зачарована, переходила від одного експоната до другого. Розглядала демонтовані підривники, осколки мін. Обмацувала білі ікла вовків і диких кабанів. Роздивлялася зброю. Так непомітно минув день...

Я слухав Майю, згадуючи нашу розмову напередодні вибуху.

— Коли ти вимагаєш, щоб я порвав з мінами, мені здається, наче хтось умовляє мене втекти з поля бою, пересидіти, поки за мене воюватимуть інші.

— Не треба бути таким вимогливим до себе. Так можуть міркувати зелені юнаки. А ти вже ветеран. Досить з тебе.

— А якщо це стало змістом мого життя? — запитав я.

— Тоді твоє життя не має права на кохання.

Я сів на канапі поруч Майї. Вона припала до мене, поклала мені на плече голівку. Я відчув, що кохаю її безмежно. В ній немов жила частка мого минулого. Хотілося залишитись отак біля неї на все життя. Та я не міг. Я не міг відмовитись од війни з мінами. Щоправда, я міг би воювати з мінами й любити Майю.

Я цілував її запашне волосся.

— ...Наступного дня я почала все спочатку. Витирала пил з демонтованих підривників, довго затримуючись біля кожного з них, вигадуючи про них цікаві історії. Вичистила мисливські трофеї, витрусила вовчі шкури, змастила зброю. Так минуло кілька днів. І знаєш — мене наче підмінили. Ледве дочекавшись кінця робочого дня, я прожогом летіла в твою квартиру. Про матір наче забула. Навіть не сказала їй, де я пропадаю. Хотілося побути одній, ні з ким не ділити тишу того будиночка. Він немов створений для закоханих...

Майя цілувала мене, прислухалася до стукоту мого серця. А я вагався: розпочинати нове життя чи жити по-старому: вранці — з мінами, пополудні — з Майєю, а вночі — з книгами.

Я поглянув на столик. Там лежав лист. Не встиг розкрити конверт, як Майя схвильовано запитала:

— Від кого це? Невже виклик з якогось міста?

Я підніс листа до лампи.

— Від лісника Вучета, мого давнього доброго приятеля. Нас здружили вовки.

Вона полегшено зітхнула.

— Не розумію, як це вовки можуть зблизити людей, навіть зробити їх друзями!

— Небезпека завжди єднає людей, а спокійне життя роз'єднує їх.

Я розгорнув лист.

«Снігу багато... В Лозовій долині буде аж до метра... Вовки люті... Два тижні тому зарізали в Йові десяток овець... Вже збудовано мисливську хату... Приїжджай... Не забудь прихопити амуніцію...»

— Ти цієї зими поїдеш теж? — поцікавилась Майя.

— Ми їздитимемо кожної зими, — відповів я.

Майя з цікавістю глянула на мене.

— Ти візьмеш і мене з собою?

— І тебе, і Драгоша. Я ділитиму з вами свою мисливську пристрасть. Ви теж зненавидите вовків.

— Я вже тепер ненавиджу їх. Мені заважають їхні шкури.

На кухні цокав старий настінний годинник. Майя підвелася.

— Я вже мушу йти, — сказала вона.

— Ти кудись поспішаєш?

— Сьогодні ввечері у нас партійні збори. Я не хочу спізнюватись.

Я нічого не відповів. Знав, що як тільки вона піде, мені стане сумно, і я теж кудись подамся. Залишатися без неї я не міг.

— Я проведу тебе, — сказав я. — А потім провідаю Драгоша.

— У нього теж збори. Сьогодні в усіх установах відбуваються партійні збори. Хіба у вас їх немає?

Я відвернувся до вікна. Вона вперше запитала мене про це. Досі ми ніколи не говорили про партійність. І я не знав, що їй відповісти. Кожна нова зустріч з минулим заставала мене зненацька.

— Можливо, і є. Та в мене немає партквитка.

Майя здивовано дивилась на мене. Навіть перестала взуватися. Не могла повірити.

— Хіба ти не...

— Ні, — глухо проказав я.

— Значить, ти зрікся партії, вибув із неї? — ошелешено запитала вона.

— Це неправильне формулювання. Я відмовився від форми, а не від змісту.

— Не розумію!

— Я вважаю так: якщо людина сприймає певні принципи, вона стає їхнім рабом. Так сталося й зі мною.

Запала тиша. Я важко дихав.

— Які ж у тебе стосунки з партією? — запитала вона.

— А такі! Партія живе в мені так само, як і раніше. Вона була й залишилася для мене святинею. Не знаю, чи зрозуміють мене нинішні члени партії, але я живу ідеями партії, як і раніше. Я роблю те саме, що й інші члени партії, вважаю її своєю кровною партією, хоч не перебуваю в її лавах. Кілька разів мені пропонували вступити до неї, але я відмовлявся. Не тому, що я не люблю її чи не хочу стати її членом. Я не хотів обманювати партію! Я не міг вводити її в оману, порушувати її найсвятіший принцип — відвертість. Вступаючи до партії, я мусив би написати автобіографію, тобто розповісти про себе правду, все те, що я повідав Драгошеві й тобі. Мусив би розповісти про те, як мене вигнали із загону, як блукав я лісами, як прийшов у Бєлград і боровся там... Але треба довести, що я кажу правду. Інакше мене вважали б брехуном. А я не міг нічого довести. В руках у мене не було ніяких доказів. Всі мої докази вмерли. Залишився тільки я. Ніхто не схоче вірити на слово. Замовчувати ж своє минуле я не хотів. А партія — це я добре запам'ятав — не терпить брехні. Ось на цьому я й спинився. Формально я безпартійний, але прагну бути комуністом душею і своїми вчинками. Не знаю, чи правий я.

— І це тебе не гнітить?

— Не знаю! Головне — совість у мене спокійна.

Майя мовчки вдягалася. День у день вона відкривала в мені щось нове, незвичайне. Їй, мабуть, хотілося законсервувати мене для майбутніх поколінь, бо вона не знала, чи надовго я залишусь таким, чи не змінюся, як інші люди, як змінюється саме життя.

— Не виключено, Бояне, що ти одного дня повернешся до лав нашого загону, — тихо проговорила вона.

— Можливо, що й так. Усе залежить від людей, — відповів я. — Життя дуже складне, часом просто незбагненне. Таке життя випало й на мою долю. В тому, що я вистояв, заслуга організації, яка виховала мене. Вона дала зброю, щоб врятувати мене, і відтоді я назавжди залишився тим, ким я є. Правда — над усе.

— А я іноді не можу встановити, де правда.

— Це тобі тільки так здається, Майю. Правда — в почуттях, у спокійній совісті. Правда — це те, у що ми безмежно віримо. Від неї залежить і моє повернення.

Майя пішла. Я залишився сам. У квартирі стало тихо, порожньо. Мене оточували вовчі шкури і трофейні міни. Я підійшов до шафи, дістав мисливський карабін. Довго крутив його в руках. Цей карабін був моєю гордістю. «Візьму з собою ще й потужний рефлектор, — думав я. — Ним у темряві можна буде освітлювати ціль і стріляти». Зброя повертала мені впевненість. Але над

усім цим поставала Майїна вимога забути про міни й зайнятися чимось іншим.

Страх!

Я не хотів розуміти її страху, а про свій давно забув. Я не боявся. Дубровник залишився позаду. Коли я дивився на свої міни, Майя вже не могла бути для мене цілим світом. Зроблю так, щоб і Майя і міни лишились зі мною, — вирішив я.

А наступного ранку стався вибух!

Майїна присутність починає дратувати мене. Здається, наче вона, цілуючи мені руки, проникає в мої думки.

— У тебе є сигарети? — запитую її.

— Вони тут, на столі.

Майя встромляє мені в руку сигарету. Я підношу її до губів. Чую шипіння сірника. Відчуваю на губах тепло вогню. Жадібно ковтаю дим. Мені відразу ж легшає. Курю, потроху заспокоюючись, немов переношусь зовсім в інший світ. Я ніби стою перед міною, хочу її демонтувати. Але замість неї бачу темряву й невідомість. Ще глибше затягуюсь. Намагаюсь зусиллям волі вирватись із цього мороку, проникнути за межі пов'язки, що затуляє мені очі. Наче в тумані, спливають картини знайомих місць і подій. Вони стають дедалі виразнішими, чіткішими. З темряви все видно краще, яскравіше. Все видається зовсім іншим, не таким, як було.

Аж ось на тлі цих картин вимальовується суворе запитання: «Що ти робитимеш, коли назавжди залишишся в темряві?» Усе враз вкривається туманом, стає далеким і чужим. Я відчуваю, що мені чогось бракує. Ага! Догоріла сигарета...

— Дай мені ще одну сигарету, — кажу до Майї.

Знову затягуюсь димом. Думки яснішають. З темряви зринають нові картини. Я бачу перед собою міни. Дивлюсь на них з презирством і гордістю. Вони — як могили, розкидані по всій землі. Лежать обіч шосе й стежок, причаїлися серед жита в полі. Ховаються під стінами будинків і під биками мостів. Вони є скрізь. А люди проходять мимо, не помічаючи їх, не відчуваючи їхньої присутності. Якщо до них хтось доторкнеться, станеться вибух. Перед очима в мене розливається густо-червона заграва. У вухах відлунює вибух. Я провалююсь у якусь прірву.

— Ні, не впаду, — голосно кажу я.

Мене знов торкається Майїна рука. Майя стоїть, схилившись наді мною, я відчуваю тепло її дихання.

— Тобі важко, — ледве чутно каже вона.

— Коли вагаєшся, завжди важко, — відповідаю я і намагаюсь забути про міни. Але не можу нікуди подітися від них. Вони стрибають у мене перед очима, наче іскри після вибуху. Це дратує мене, викликає гнів і зненависть до них. Коли б я міг, я знищив би всі міни. Та це неможливо. Кожна міна, як людина, має свою індивідуальність. Вона ховає в собі підступність конструктора, а також мінера, який її закладав.

Від кого я чув це? З темряви виринає Альошине обличчя. Так, це його слова. Він сказав їх на першому уроці, і я запам'ятав їх на все життя. Альоша стоїть переді мною без рук і без ніг. Усе кудись поділося. Я бачу тільки його голову, його спокійний погляд.

— Професоре, — шепочу я. — Майстерність...

Майя заважає мені. Мабуть, силкується почути, що я кажу. Я повертаюся до своїх думок. Не хочу, щоб Альоша тікав від мене. Адже тільки він може сказати мені, що мене чекає попереду. Навколо Альошиної голови кружляють міни. Безліч мін. Але в нього немає рук. Серед тих мін і моя голова, в темних окулярах, а також багато інших людей. Діти і юнаки. Вони можуть зачепити запальник. Треба гукнути, попередити їх. Я насилу стримуюсь. Знаю, що це тільки сон, витвір хворобливої уяви. Але не можу звільнитися від нього. Я тепер знаю, як треба поводитися в темряві. Мені навіть здається, що в темряві я бачу міни краще, ніж люди, які мають нормальний зір.

— Я вже знаю, що мені робити, — шепочу я. — Знаю...

Я стою в чорних окулярах, а навколо мене — люди. Перед ними учбові міни. У мене в руках мін немає. Я розповідаю їм про щось, чого немає в жодному підручнику, чого їм ніхто не може показати. Викладаю свій досвід, вмістивши його в кілька речень. Так, мій досвід придасться у вивченні найскладніших конструкцій мін, техніки їх демонтування. Адже ці процеси взаємозв'язані. Відчуваю, як мені враз полегшало, серце виповнилось радістю. Життя знову набуло змісту. Переді мною простелився прямий, вільний шлях. Я вже не ламатиму собі голови над тим, чи варто жити далі.

— Отак і житиму! — кажу я.

— Не розумію, — чую Майїн голос. — Як ти житимеш?

Я засміявся. Навколо мене все аж дзвеніло, так я реготав. Я не знав, чому мені так смішно, мабуть, з радості, що я живий, що знову знайшов мету життя.

Цей сміх стурбував Майю. Вона ще нижче схилилася до мене.

— Заспокойся, — шепотіла вона.

...Я поступово призвичаювався до нового життя. Про світло намагався не думати. Як-

що завтра побачу світло, житиму в ньому. Так, звичайно, буде легше боротися з мінами і вчити цього інших. Я радів ще й з іншої причини: нарешті, було подолано вагання, що його породила в мені любов. Я довго стояв між Майєю і мінами. А тепер повністю перейшов на бік мін. Віднині ніщо не зможе розлучити мене з ними.

Майя!

Що з нею? Вона тут, поруч мене. Живе в тій самій кімнаті, де колись жив я. Їй невтямки, що я знайшов спосіб, як вижити в темряві. Вона не здогадується, чому я так радісно сміявся. Треба відкрити їй причину своєї радості. Вона повинна знати моє рішення, що дало мені таку полегкість. А щоб позбутися її послуг, скористаюся з її впертості і зненависті до мін. Майя багато разів заявляла, що не хоче ні з ким ділити мене, найпаче з мінами. Вона додержить свого слова. Хай не погоджується ділити мене ні з ким, а я не хочу мучитись, думаючи, що обманув її. Вона не знає, що я почуваю себе винним перед нею за те, що в хвилину слабості намагався спокусити її ключами від квартири, посилав її додому чекати мене. Я був надто самовпевнений. На якусь мить забув, що кожна міна несе смерть, що замість Бояна, з веселим, життєрадісним поглядом, може повернутися людина з мороком в очах. Я боюсь, що Майя може не відмовитись від мене, незважаючи на морок у моїх очах. Це буде найстрашніше. Я не хочу милості. Надто від неї. Єдиний порятунок для мене — міни. Зіткнуться Майїна любов і зненависть. Я сподіваюсь, що переможе зненависть. Майя не погодиться, щоб я знову повертався до мін, навіть якщо я тільки навчатиму інших цієї небезпечної професії.

Час уже поставити все на свої місця. Я хочу розлучитися з жінкою, яку так безмежно кохаю. Хочу залишитися сам, жити своїм життям. Але не знаю, як почати з нею розмову, що їй сказати. Її не можна ображати, не можна завдавати їй болю. Але треба сказати правду.

Я беру Майїні руки й цілую їх. Вони теплі, м'які. Я спокійний. Мене ніщо не хвилює. Міни більше не переслідують мене. Їх присутність мені не заважає. Ніщо вже не може порушити мого спокою.

— Тобі легше? — запитує Майя.

— Коли щось твердо вирішуєш, завжди легшає на душі. Найтяжчі хвилини переживаєш до цього. Якщо ж знайдено правильне рішення, враз заспокоюєшся. Так бувало на війні і в хвилини двобою з мінами. А тепер усе гаразд. Я знайшов вихід із становища.

— Я тебе не розумію, — схвильовано каже Майя.

Відчуваю, як тремтять кінчики її пальців.

— Я поклав собі вижити і виживу, чого б це мені не коштувало. Буду боротися до останнього подиху.

Майя глибоко зітхнула. Мабуть, вгадувала моє рішення, і тому непокоїлася.

— Щодо цього я не маю ніяких сумнівів, — промовила вона. — Ти житимеш своїм життям. Іншого життя для тебе не може бути. Тим більше, що йдеться про кохання.

Мабуть, Майя мене не зрозуміла. Вона думає тільки про кохання. Забула про свою ненависть. Забула про своє рішення не одружуватися зі мною, поки мої руки торкатимуться мін. Я поспішав їй усе пояснити.

— Ніщо не зміниться від того, побачу я світло чи залишусь у пітьмі. Головне, що я житиму, — сказав я і раптом запитав її: — І знаєш із ким?

— Людям, які тебе кохають, не ставлять таких запитань, — образилася Майя. Вона подумала про себе. Про міни наче забула. Не вірила, що після всього, що сталося, можна знову боротися з тими підступними механізмами. Вірила тільки в себе і в своє кохання.

А я вів далі:

— Я житиму серед мін. Якщо сам не зможу нищити їх, буду навчати цього інших. Ніколи не зречуся їх. Мене, крім них, нічого не цікавить.

Я приготувався вислухати Майїні заперечення, що все це — дурниці, що я повинен відмовитися від професії, через яку мало не наклав голову.

Та замість цього відчув на своєму обличчі її теплі, ласкаві руки. Її пальці вже не тремтіли. Спокійний був і її голос:

— Ти маєш рацію, Бояне. Іншого життя в тебе не може бути. Я зробила б так само. Людина завжди залишається собою. Вона не може зректися свого покликання...

Я нічого не міг збагнути. Не розумів, що вона каже. Майя погоджувалась зі мною! Більше того: схвалювала моє рішення. Наче досі ніколи не повставала проти мін, не влаштовувала мені скандалів. І нічого не каже про свою зненависть до мін. Але щось та скаже. Адже кохання і міни — речі несумісні. Якщо Майя згодна, щоб я присвятив себе мінам, значить, вона не може залишитися зі мною. Це стане приводом для того, щоб ми назавжди розійшлися. Кому приємно доглядати інваліда!

Через якийсь час мені стало соромно за те, що я міг подумати таке про Майю.

— Я знала, що ти прийдеш саме до такого висновку. Я згодна з тобою. Я залишуся поруч тебе, допомагатиму тобі боротися з мінами. За час, що ти в лікарні, сталося багато змін. Змінилася і я. Цьому

значною мірою сприяло самотнє життя у твоїй квартирі, де я багато думала про все...

— Не розумію,— схвильовано бурмотів я.— Невже ти погоджуєшся зі мною! Берешся мені допомагати, не знаючи, що на мене чекає. Довічна темрява — це жахливо. Ти правильно мене зрозуміла? Морок — з мінами, і світло — теж з мінами. Якщо до мене повернеться зір, я працюватиму, як і раніше. Якщо залишуся сліпим, навчатиму своєї справи інших.

— Я все це знаю. Що б з тобою не сталося, ти не зречешся мін. Я зрозуміла, що відняти їх у тебе неможливо. Так само неможливо роз'єднати людей, які кохають одне одного. Досі я ніколи не кохала. А тепер знаю, що таке любов. Життя без неї втрачає зміст. Я нарешті збагнула, що в житті, крім страху і втечі від небезпеки, існує й щось інше...

— Але ж, Майю...— спробував був заперечити я.

— Прошу, не перебивай мене. Мабуть, ти до кінця і не зрозумів моєї розповіді про життя в твоїй квартирі. Не зрозумів, як я примирилася з дійсністю...

Я мовчки слухав її.

— В будиночок на Дедині я прийшла вже після негоди. Раніше не наважувалась іти туди. Відчинивши, зразу ж відчула себе чужою серед твоїх речей. Першу ніч просиділа на канапі, зовсім не спала. Потім ходила по квартирі, роздивлялася твої трофеї — демонтовані міни, вовчі шкури, зброю,— і відчула, як поступово змінююся. У мене було враження, ніби я перебуваю в якомусь дивному світі, що живе своїм окремим життям. І дивно: я дедалі глибше поринала в цей світ, зливалася з ним і з тобою. Я немов ставала свідком кожного твого вчинку. Бачила, як ти знешкоджуєш міни, усуваючи небезпеку для людей. Кожний трофей, якого я торкалася, додавав мені хоробрості. Я згадала свого батька. Він також загинув заради життя інших. Якби він лишився живий, то, можливо, робив би те саме, що й ти, і я б не заважала йому. Тебе я відмовляла тільки тому, що люблю тебе й боюся за тебе. Але страх поступово зникав. Я почала розуміти значення твоїх вчинків. І мені ставало соромно за себе, що я намагалася позбавити тебе того, на що не мала ніякого права.

Я мовчки слухав її. Я ніяк не міг примиритися з думкою про те, що я помилився. В мені чимдалі посилювалось переконання, що слід якось позбавитися цих взаємних обов'язків. У голові народжувалось безліч планів. Я хвилювався, не знаючи, з чого почати, як усе це пояснити Майї. Я ніби поглянув збоку на своє життя у пітьмі і побачив поруч себе молоду жінку, яка водить мене під руку. Це сковувало мене, бо я не хотів милостині. Осьде я прорахувався: Майя інакше не могла. Вона пішла в мій будинок уже після негоди, щоб підбадьорити мене. Все це дуже добре. А що ж далі? Майбутнє принесе їй розчарування. Для мене це буде страшний удар. Ні! Краще покінчити з цим зараз, поки ми стоїмо на порозі невідомості.

Я відчув на своєму обличчі Майїне волосся. Вона цілувала мене, а я залишався байдужим, не відповідав на її поцілунки.

— Чому ти мовчиш? Скажи, ти мене дуже любиш? — запитала Майя.

Я взяв її за руку. Відчув, як її очі вп'ялися в білу пов'язку на моєму обличчі.

— Давай говорити відверто, Майю, — спокійно промовив я.— Що між нами було? Звичайна собі зустріч. Хіба це кохання?! Кохання — то щось зовсім інше. Можливо, я не здатний на нього.

Я сподівався почути у відповідь бурхливий потік слів, зітхання і сльози. Натомість Майя тихо спитала:

— У тебе все?

— Хіба цього не досить?

— Ні!— твердо сказала вона.— Ти кажеш неправду. Все це непереконливо. Та й твої руки свідчать про інше. Я знаю, що тривожить тебе. Але це не має ніякого значення. Віднині твоє життя буде й моїм.

— Ти не зрозуміла мене,— урвав я Майю.— Мені не треба милостині. Все це самообман: і ті твої роздуми у будиночку на Дедині, і зміна твоїх почуттів. Єдина правда — це темрява, в якій я хочу бути сам один.

— Бояне!— тихо промовила вона.— Ти помиляєшся, Бояне. Милостиня ця — взаємна. Вона зветься коханням, Бояне.

Вона поклала голову мені на шию. Я відчув на своєму обличчі сльози. Майя плакала.

— Бояне,— шепотіла вона.— Будь вірний собі, вірний до кінця. Вірний коханню і своїй справі. Будь такий завжди.

З Майїних грудей вихопилося ридання. Мені було жаль її. Я заходився цілувати її волосся, шию, витирати рукою сльози з її обличчя і зі своїх щік. Мене поступово поглинав світ мрій, поглинав вогонь, що охопив моє тіло, і ніжність, що пашіла від Майї. Я потопав у світлі, яке сподівався побачити завтра вранці.

Ми довго лежали так, пригорнувшись одне до одного, сповнені однакових почуттів і прагнень. Потім Майя підвелася, підняла на вікні штору й вимкнула світло.

— Що там надворі?— запитав я.

— Сходить сонце. Буде чудовий день.

З сербо-хорватської переклав
Юрко ЧИКИРИСОВ

Фото:
М. Горного,
Й. Пірога,
В. Махачека.
А. Сіеда,
Й. Топтала,
А. Геллера.

РОЗКІШНА ВЕСНА

«Кохання має свої закони, свій вік, як і квіти, як життя людське, — писав В. Бєлінський. — В нього є своя розкішна весна, своє жарке літо, нарешті осінь, яка для одних буває теплою, світлою й родючою, для інших — холодною, гнилою й безплідною».

Не було, мабуть, на світі поета, що не намагався б сказати своє — свіже, піднесене, золоте слово про любов, та й досі не вичерпано цієї вічної теми, і доки існує земля людей, незбагненним, таємничо прекрасним залишиться це високе почуття. Фотографія теж, наче живе, схвильоване слово поета, розкриває своє бачення чудового людського почуття, що народжує в нас натхнення, високість думок, невичерпну енергію, готовність до подвигу; почуття, яке, на жаль, часом робить нас і сліпими. Та не варт згадувати про розчарування, вади і помилки, коли мова йде про справжню любов. Про таку, заради якої герой стародавньої грецької легенди Леандр, закохавшись у Геро — жрицю храму Афродіти, — щоночі перепливав протоку, що зветься нині Дарданельською, аби побачитися зі своєю коханою.

Тепер чомусь вважають, що Леандри XX сторіччя раціональніші й розсудливіші; вони не кинуться притьмом у розбурхане море заради побачення з прекрасними Геро. То, може, дівчата не змінилися? Може, їхні серця, як і в міфологічні часи, сповнені нерозважливої любові, й вони ладні стрімголов мчати за своїми Леандрами?

Хтозна, чи змінилися сучасні Геро. Час змінює все, проте кохання продовжує чарівною симфонією сповнювати серця людські, даруючи безмежну радість, нові сили, нові надії, сміливі прагнення і почуття.

Може, в цю хвилину навколишній світ став для них нереальним, і вони не помічають вже нікого, бо цілком зайняті собою, своєю раптово народженою радістю і певністю: ми маємо бути разом, ми створені одне для одного. Хай щастить їм, хай високе почуття дружби і любові не буде короткочасним, хай назавжди ввійде в їх єство і дасть їм сили жити й працювати, творити й діяти для щастя людей; це й є щастя кохання. Адже, як писав М. Горький, «від кохання до жінки народилося все прекрасне на землі».

ДОТИК

ДОЛОНІ

Не тільки людські обличчя, людські очі, а й руки людські можуть розповісти багато цікавого про минулі роки, про характер і вдачу, про сумні й радісні сторінки біографії, про тяжкі роздуми роботящої людини, яка добре знає, що зерно, вирощене своїми руками, набагато дорожче, ніж багатство, нажите кимось кривдою і безчестям.

Кажуть, щоб пізнати людину, треба з нею з'їсти пуд солі. Чому ж, поглянувши на цю почорнілу від часу й роботи бабусину руку, мимоволі уявляєш собі її приязне обличчя з добрими очима, розумієш її невідмовну готовність взяти на себе тягар нових турбот, аби полегшити наші дні. А вночі хіба шукає вона для себе спокою і відпочинку, хіба кидає бодай на хвилинку люльку хворої дитини, оберігаючи сон маляти.

Часом сама хвора, втомлена від праці й прожитих років, від хвилювань, що ми несемо їй з щедрістю, неначе гроші в ощадкасу, вона безмовно і гордо приймає всі радощі й прикрощі життя, лишаючись яскравим прикладом безкорисливості й щиросердості. Хіба бабуся задумується над тим, що, можливо, онук, який оце зараз довірливо поклав своє рученятко на її долоню, ставши юнаком, не схоче чатувати біля її ліжка, поділити з нею сум останніх днів, бо десь ганятиме м'яча або блукатиме з дівчиною? Люди з такими руками не думають про повернення боргу людяності, доброзичливості, сердечності, вони іноді навіть не усвідомлюють до кінця свого бажання і мріють лише про те, аби їх діти і діти їхніх дітей встигли зробити те, чого не встигли вони.

Тим часом діти, як це буває в житті, іноді з запізненням картають себе за недостатню увагу, за скупість на ласку.

Може, колискову пісню варто починати словами про те, що сором людині, яка може, але не хоче зробити добро тому, хто його конче потребує?

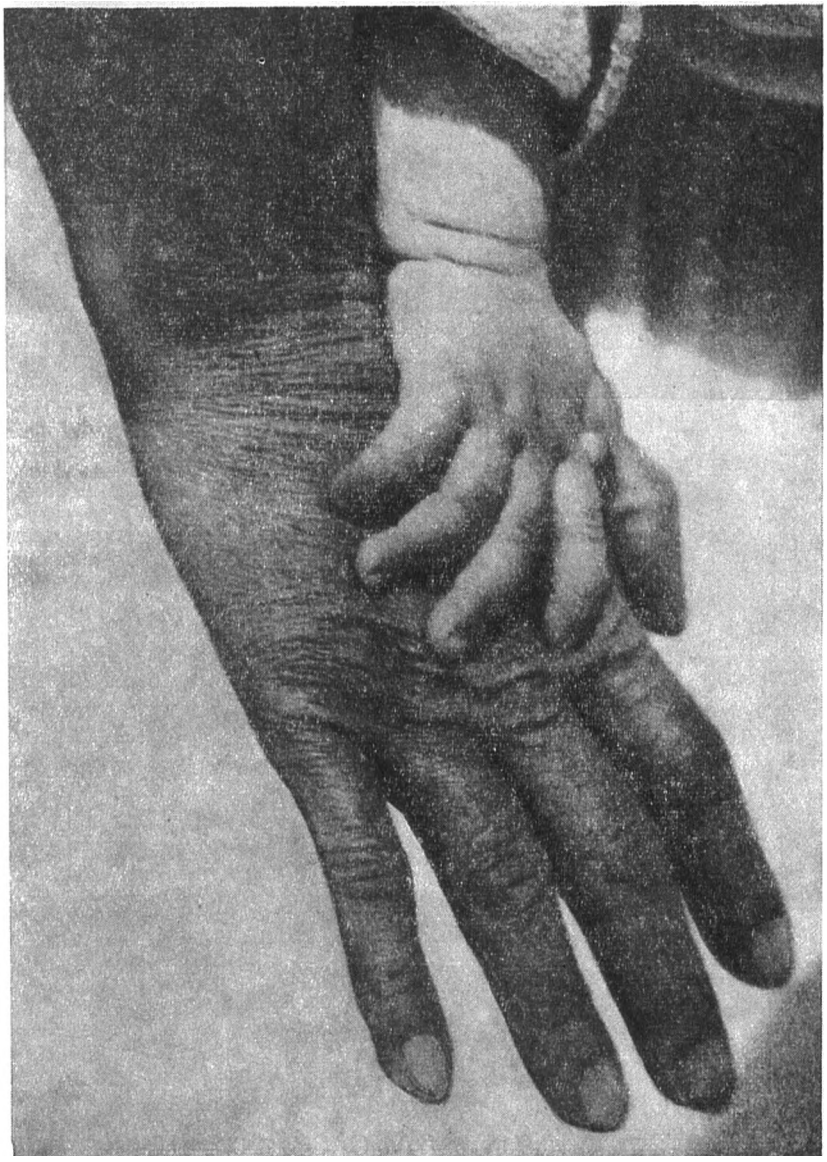

ВІК

МУДРОСТІ

«Відшукай всьому початок, і ти багато чого зрозумієш», — радив Кузьма Прутков. Та не кожен спроможний це зробити. Можна прожити довге життя і до кінця не осмислити причин тих невдач і перемог, гіркот і радощів, що чатували на тебе на життєвому шляху; все сприймати, як дарунки або штурхани долі, так і не осягнувши суті й справжнього змісту людського буття.

«Сріблястий вік» — таку назву дав своїй роботі фотоаматор. Так само закономірно було б назвати це фото «Вік споглядання» або «Вік мудрості». Бо, як відомо, мудрість є дочкою досвіду. Обличчя жінки немов розповідає ще одну людську повість, де було все: і сонцеясні, благословенні дні, й місячні ночі, й грози з штормовими вітрами й хуртовинами.

Хто вона, героїня цієї повісті, що зробила у своєму житті? Чи була пустункою, чи мрійницею, чи, може, не шкодувала енергії і зусиль для блага людей? Чи володіла вона найдорожчим скарбом — вмінням працювати?

Ні, негоже говорити про людину в минулому часі. Неначе старість у всіх пасивна і бездіяльна. Цілком можливо, що ця жінка з білосніжним волос-

сям одведе зараз погляд, повільно встане, розітре заніміле долоню і почне поратися по господарству, в неї багато ще всіляких турбот, адже старість це не обов'язково самотність...

Розум людський ніколи не прагне спокою, втечі від світу, від життя. Він завжди дивиться в майбутнє і намагається розпізнати невідоме. В тому є відмінність мудрих людей.

Нагадаємо лаконічний Сократів діалог:

«...мудрі знанням? Хіба може людина бути мудрою у чомусь іншому, крім знань?.. Виходить, мудрість є знання?

— Я гадаю.

— Та чи гадаєш ти, що людина у силі знати всі речі?

— Ні, вона не в силі знати і дрібнішої частки їх.

— Отже, людині неможливо бути мудрою у всьому?

— Певна річ, ні.

— Отже, хто що знає, у тому він і мудрий?

— Гадаю, що так».

У всякому разі мудрість напевне знає свої можливості, своє призначення і розраховує сили для здійснення задумів, для пізнання з більшою ясністю і вірогідністю світу, що оточує нас.

Часто, дуже часто з висоти своїх років роздивляється людина срібного віку минуле й позаминуле, бачить себе в дитинстві, в дівочі літа, у весільній фаті, у перші дні материнства, в пору розквітлої зрілості. Та не тільки для того, аби із смутком і біллю в серці лити сльози за чарівною молодістю, а щоб більш цінувати сьогодення, бо щаслива людина розуміє: життя — це та книга, яку треба вивчати весь свій вік.

Молодість проноситься з карколомною швидкістю; здається, зовсім недавно ти милувалася собою у весільній фаті, а от ти вже радієш од солодкого поцілунку маленького дитяти, якого ти народила на світ. Калейдоскоп спогадів. Вони майнули в голові за п'ятьдесять хвилин, а в них приховані десятиріччя довгого шляху із схилами, безоднями, з мужнім подоланням гірської височини. І часто себе питаєш, чому ж я раніше не замислювалась над деякими речами, й тільки тепер, на старість, хочу збагнути все. Може, старість і є віком споглядання?..

«...хоч який старий, хоч який хворий, хоч як багато, хоч як мало зробив, — писав Л. М. Толстой, — вся твоя справа життя не тільки не завершена, а навіть не дістала ще свого остаточного, вирішального значення до останнього подиху. Це радісно, це бадьорить».

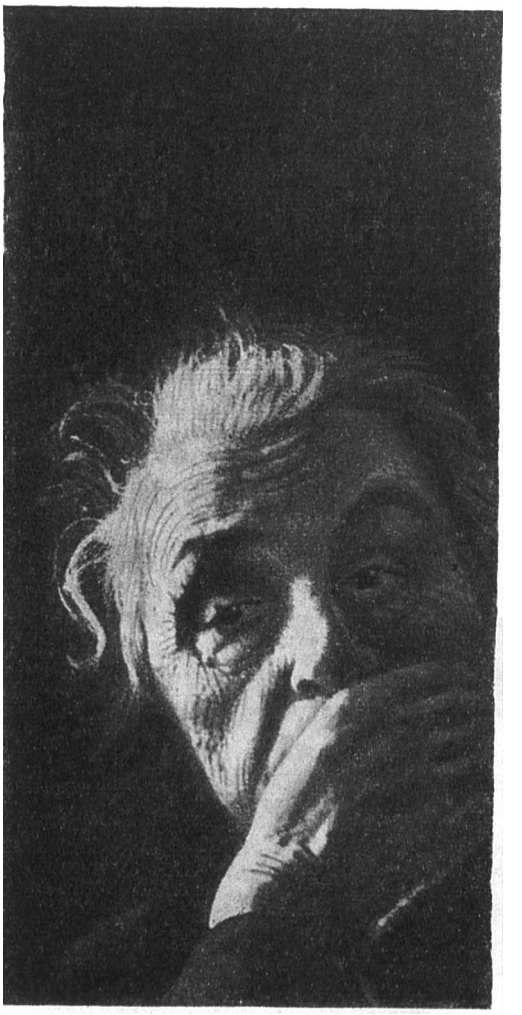

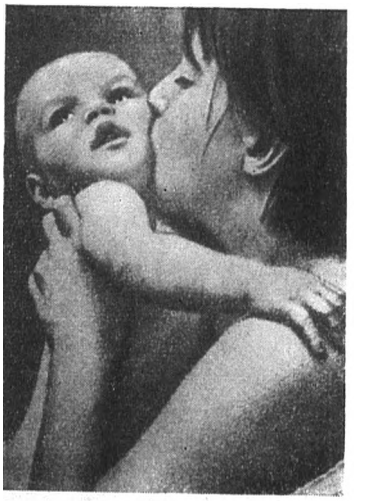

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ФОТО

Існує міф про спартанку Горго, яка, проводжаючи сина на війну, дала йому щит, коротко наказавши: «З ним або на ньому», — адже в стародавній Греції загиблих воїнів виносили з поля бою на щиті. Цей вираз став крилатий і застосовується не лише, як побажання воїнського подвигу, а взагалі до всіляких життєвих подій, коли людина будь-що прагне досягти перемоги. «Повернутися з щитом» — це, власне, повернутися з перемогою.

Пробачте, зауважить читач, а яке це має відношення до чотирьох пар забрьоханих ніг, що пропонує нам це дивовижне фото? Хто ті люди? Чого топчуться у багнюці? Що примусило їх вишикуватися перед репортером, не подбавши про свій зовнішній вигляд? Можливо, їхні обличчя допомогли б нам дещо зрозуміти, але автор спрямовує об'єктив лише на ноги. А про що можуть розповісти ноги?!

Хто ж ці люди? Робітники нафторозробок? Осушувачі боліт? Спортсмени? Ця думка виникає не зразу, якось у нашій свідомості спорт не асоціюється з болотом і трясовиною... Футболісти!

У думці постає залитий сонячним сяйвом стадіон, повний збудженого люду, зелене поле футбольної баталії, святкові трибуни, де натовп болільників гуде, як рій роздратованих джмелів. А в дощ? Адже гра відбувається в будь-яку погоду. І нерідко футболісти грають під зливою. Справжній болільник, людина «без страху і докору», що здавна звик ділити й радощі, й невдачі своїх кумирів, не злякається, мабуть, і стихійного лиха, коли збирається на вирішальний матч. Такий болільник обов'язково пригадає картину, схожу на ту, що зображена на цьому фото.

— Бувало, бувало, — потвердить він. — А в газеті написали всього лиш два рядки: «Команда після впертої боротьби забила єдиний гол і завоювала кубок». А якого напруження сил це коштувало, яку впертість і волю до перемоги треба було виявити, коли скінчилися дев'яносто хвилин, а рахунок не було відкрито, і в додаткові тридцять хвилин виснажені до краю футболісти забили-таки вирішального гола.

...Гра закінчилася, переможці вишикувалися на полі, чекаючи на завойовану нагороду, і фоторепортер під дощем зробив ще один, останній під час цього безкомпромісного матчу знімок. Переглядаючи потім проявлені негативи, він раптом зрозумів, що тільки глянувши на ноги футболістів, можна уявити собі, якою ціною далася їм перемога. І опублікував тільки це єдине фото.

КАРКОЛОМНИЙ СЮЖЕТ

Індійська приказка називає шість речей, мінливих у своїй природі, —тінь хмари, приязнь дурня, жіноче кохання, надмірне багатство, деспотичний володар і незаслужена слава.

Втім, життя вносить свої корективи навіть у народну мудрість. Мінливою буває і заслужена слава... Коли якийсь штукар вперше пройшов над безоднею по туго натягнутому канату, натовп гучно вітав його, виявляючи своє захоплення. Минув час, і тепер ризиковані, колись вражаючі «мандри» канатоходців уже не викликають ні захоплення, ні цікавості. Доклавши величезних зусиль, аби подолати страх перед висотою і примусити тіло коритися своїй волі, канатоходець дбає тепер не про славу, а про дрібку грошей, щоб прогодувати себе й дітей.

Розбещений, примхливий глядач у Бенаресі, Делі, Калькутті, Бомбеї, Бхубанесварі не стане кидати грошей на вітер заради набридлого видовища, яке не раз уже пропонували йому вуличні актори. Канатоходців, як і заклинателів змій, розвелося занадто багато, і якщо хочеш заробити — спробуй відзначитися серед них. І тоді людина йде по канату не сама, а ще несе на собі зв'язаного віслюка — таке вже не часто побачиш...

Індійський канатоходець неначе твердить: для людини з її терпінням, з її любов'ю до праці не існує перешкод. Навряд чи хтось у зачарованому натовпі задумається над тим, яким робом людина досягла такої досконалості рухів, такої натренованості м'язів. Можливо, якийсь гультяй, задовольнивши свою цікавість, пошкодує грошей і почвалає геть, та ще й сплюне, мовляв, теж мені диво!.. Такому треба відповісти відомим у Індії прислів'ям: «Якщо ти запевняєш, що тигр — корова, спробуй подоїти його».

...Прийде час, і на всій планеті воля, здібності й таланти людей будуть розумно спрямовуватися у певне річище. Скільки дива дивного побачить тоді світ! А цей канатоходець, хоч як чудово він володіє своїм тілом, — навряд чи почувається щасливим, його шлях не осяює висока мета.

СМУГАСТЕ МІСТО

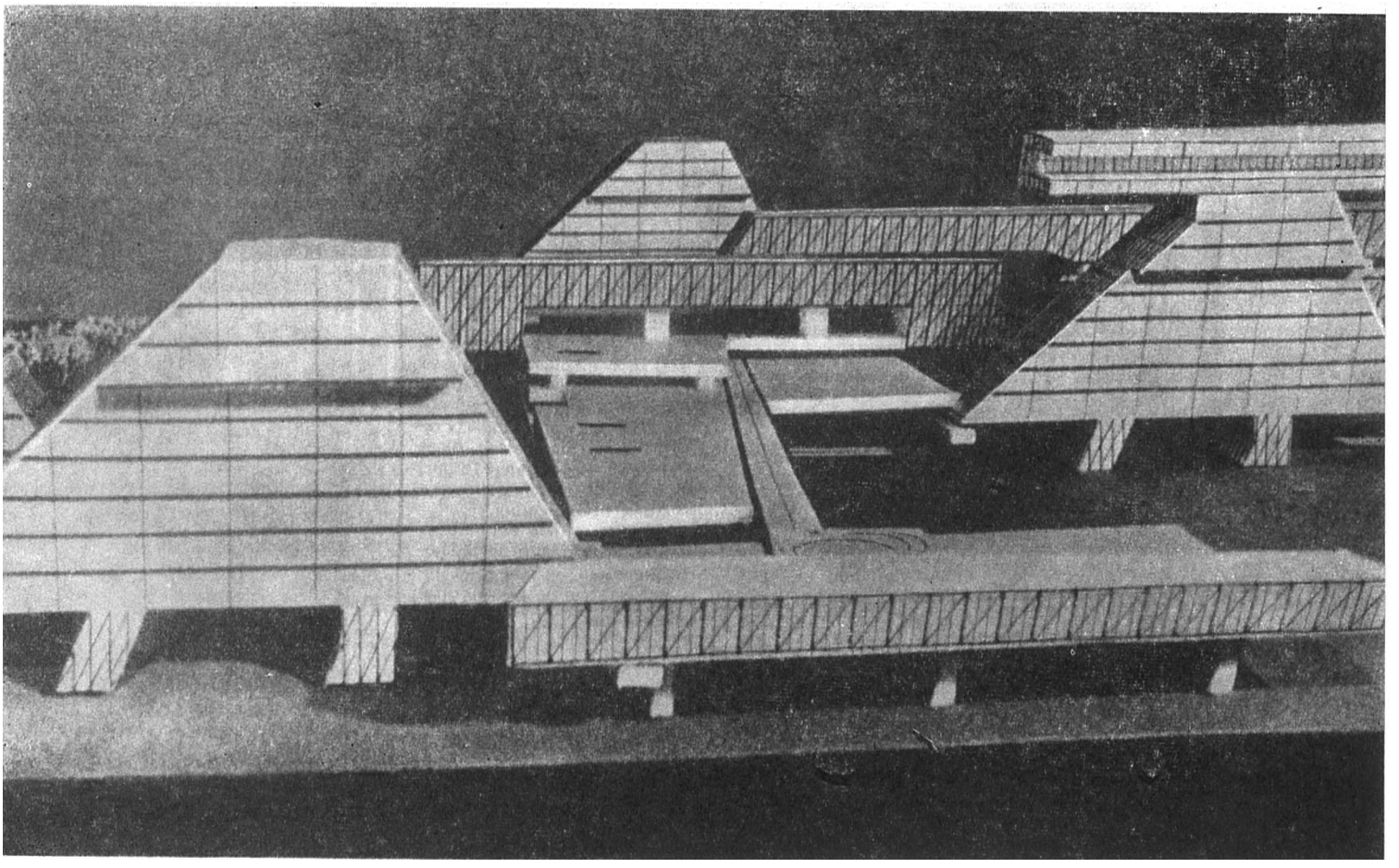

Один з фрагментів «смугастого міста». Його автори сподіваються, що незабаром уже можна буде почати здійснення цього проекту.

Разом із зростанням населення земної кулі надзвичайно швидкими темпами зростає й населення міст. І це ставить перед архітекторами великі й дуже складні завдання.

Сучасна архітектурна думка пропонує низку розв'язань проблеми міст майбутнього, — і всі вони докорінно відрізняються від тих принципів, за якими будувалися міста досі.

Існує, наприклад, проект лінійної забудови, пов'язаної з іменем видатного французького архітектора Ле Корбюзьє. Лінійною ця забудова називається тому, що за її принципами будинки мають зводитися на певній висоті над головною лінією транспортної магістралі та її відгалужень. Розроблено також проект двоповерхового міста (автор архітектор Фрідман). За цим проектом пропонувалося збудувати над Парижем... другий Париж. Цю пропозицію було відхилено через те, що Париж-верхній зовсім затулив би денне світло для Парижа-нижнього...

Одним з найпопулярніших зараз проектів забудови нових міст є проект міст-сателітів. За цим принципом мають, між іншим, будувати деякі нові міста і в нашій країні. Однак противники цієї пропозиції посилаються на те, що через деякий час місто-центр поглине сателіти й знову стане незручне для його жителів. Чимало цікавого пропонують архітектори Польщі. Вони прагнуть створити новий тип соціалістичного міста, що зводилося б планово, з повним комплексом житлових, побутових, культурних й інших закладів, із зручним транспортом тощо. Польський ар-

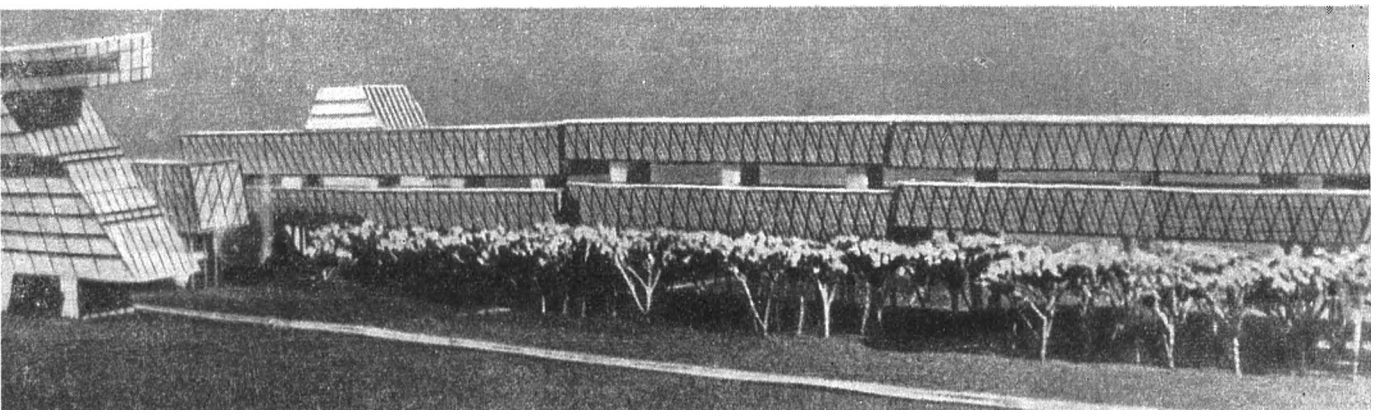

Такий житловий будинок фактично є окремим мікрорайоном.

хітектор, професор Влодзімеж Грушницький, шукаючи кращого розв'язання важливої урбаністичної проблеми, висунув сміливу пропозицію будувати міста «смугасті, із скороченими комунікаціями». Професор Грушницький виходив при тому із таких міркувань: треба забезпечити для кожного району міста належне озеленення, сприятливий мікроклімат і широку оглядову перспективу; повністю розосередити населення; максимально, в межах можливого, вкоротити всі комунікації: рейкові, в тому числі монорейкові, автомобільні й пішоходні. Треба центр пристосувати до відпочинку людей: домогтися максимальної економічності, простоти й легкості в будівництві, використати навколишній пейзаж, зберігаючи оптимальну композицію й задовольняючи високі естетичні вимоги.

Проект Влодзімежа Грушницького являє собою схему міста на один мільйон жителів. Місто складається з кількох ділянок, кожна з яких має п'ять трикілометрових блоків. Блок — це, власне, цілий мікрорайон на 150—180 тисяч чоловік. Відстань між блоками становитиме 400 метрів. Місто буде озеленене або вмонтоване в ліс, щоб забезпечити якнайкращі гігієнічні умови проживання.

Кожний блок матиме свої побутові заклади, а будинки загальноміського значення — установи, лікарні, музеї, театри — розмістяться на околиці. У місті передбачено також загальний торговельний центр. Промислові підприємства розмістяться за межами міста; проектом передбачено зручні й швидкісні транспортні засоби, зокрема монорейкову електрозалізницю.

Місто будуватиметься паралельно рейковим і шосейним шляхам і матиме внутрішні монорейкові дороги. Для автотранспорту передбачено тунелі й естакади. Перевезення вантажів буде перенесено під землю. Поєднання трьох різних засобів комунікації — монорейково-повітряної, наземної й підземної — дістало в проекті назву «вкороченої», або «ущільненої» комунікації.

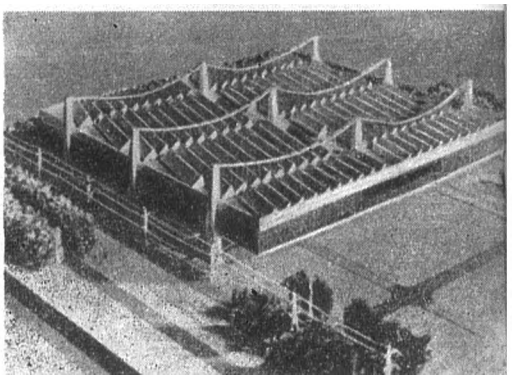

Проект центрального торговельного комплексу.

Людство не має іншого вибору, як перейти до будівництва нових міст, що мають прийти на зміну тяжкохворим організмам минулих віків, які вже неспроможні відповідати новим урбаністичним потребам. «Я не можу категорично твердити, що запропонований нами проект є бездоганний, — каже професор В. Грушницький,— але ми повинні докласти всіх зусиль, аби створити проекти міст, що зможуть забезпечити здоровий побут населення і задовольнити всі його потреби».

Музеї і театри розташуються на околиці.

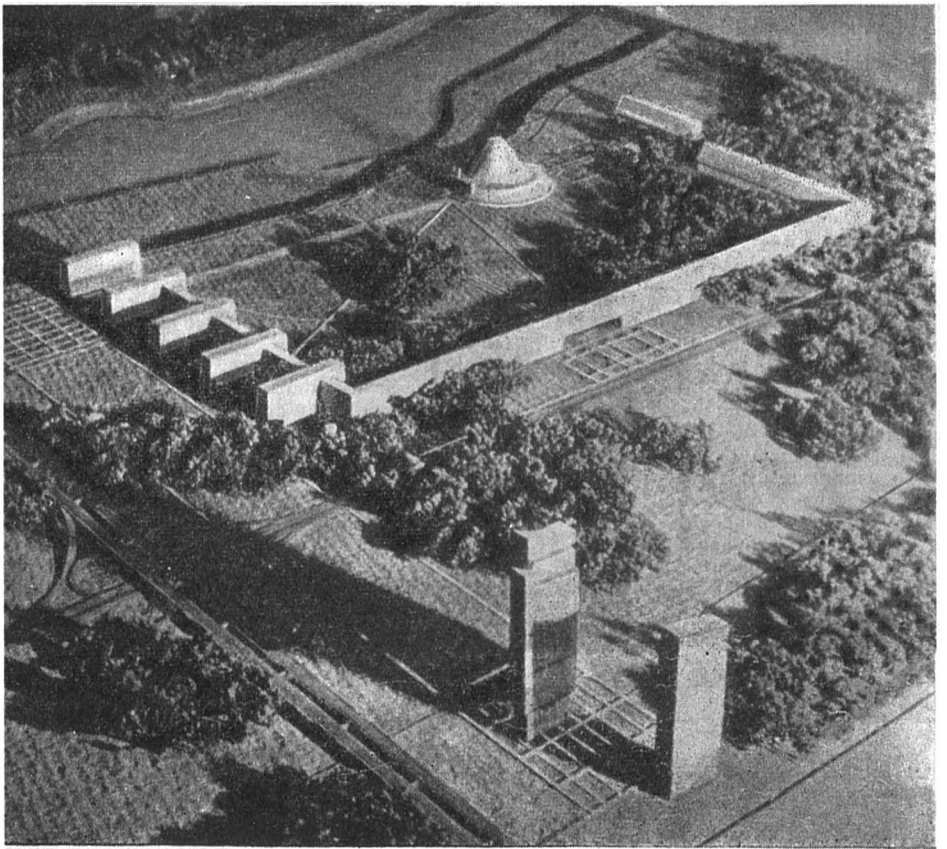

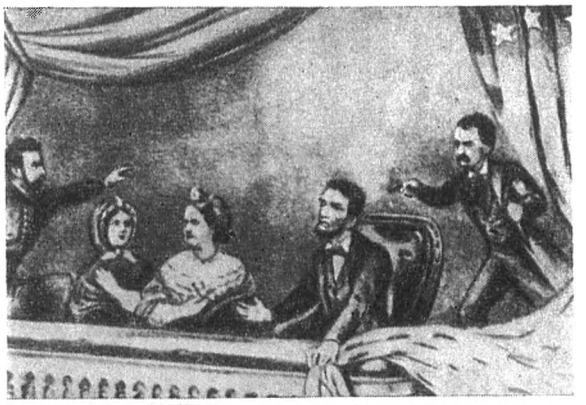

Убивство Авраама Лінкольна.

вами: «Помста за Південь!» утік з театру. Тяжко пораненого Лінкольна віднесли до найближчого будинку, де він і помер через дев'ять годин.

А з Бутсом сталася дивна річ. Його сховок оточили загони федеральної кавалерії, і вбивцю можна було б взяти живим. Та, незважаючи на таку можливість, він був убитий. Про цю обставину нагадала недавно світова преса, проводячи аналогії між вбивством Лінкольна і Кеннеді.

Проведене по вбивстві Лінкольна офіційне слідство подало таку версію.

Замах було вчинено у четверті роковини після початку громадянської війни між Північними шта-

ПРЕЗИДЕНТИ НА ПРИЦІЛІ

Дивні думки виникають, коли читаєш повідомлення із США про розшуки вбивць президента Джона Кеннеді, які вже ось протягом кількох років провадить новоорлеанський прокурор Гаррісон, і про перешкоди, що їх йому на кожному кроці чинять найвищі судові, слідчі та інші державні установи. Вже цілком ясно, що Лі Освальд — це не більш як п'яте колесо у погребному возі, на якому прах Кеннеді прослідував на Арлінгтонське кладовище. За його спиною стояли інші особи, недосяжні сьогодні для американського правосуддя, незважаючи на всі зусилля Гаррісона,—надто вже високі посади вони обіймають.

За час існування США там було вбито чотири президенти, і кожного разу вбивцею виявлялася нічим не примітна особа, а слідство не могло встановити її зв'язків з кимось, хто стояв би вище. Кожного разу від убивці намагалися позбутися якнайшвидше, аби уникнути якихось несподіванок. І лише через кілька місяців після замаху або навіть через сто років, як у випадку з президентом Лінкольном, з'ясовуються подробиці, що проливають нове світло на злочин і розкривають справжніх його винуватців і натхненників. Нагадаймо деякі обставини замахів на президентів США у минулому.

14 квітня 1865 року під час вистави у театрі Форда у Вашінгтоні, коли президент Авраам Лінкольн сидів у своїй ложі, до неї вдерся озброєний револьвером актор Вільям Бутс і з вигуком «Смерть тиранам!» вистрелив у президента. Потім Бутс вискочив з ложі на авансцену, впав, заплутавшися у вивішеному там прапорі, та все ж таки звівся на ноги і з сло-

тами й Півднем. За п'ять днів до вбивства Лінкольна ватажок повсталих Південних штатів генерал Роберт Лі капітулював. Війна закінчилася перемогою Півночі. Актор Бутс був фанатичним прихильником рабовласницького Півдня. Він вважав рабство негрів за «благословенне» і ненавидів Авра-

Чарлз Гіто стріляє в президента Гарфільда.

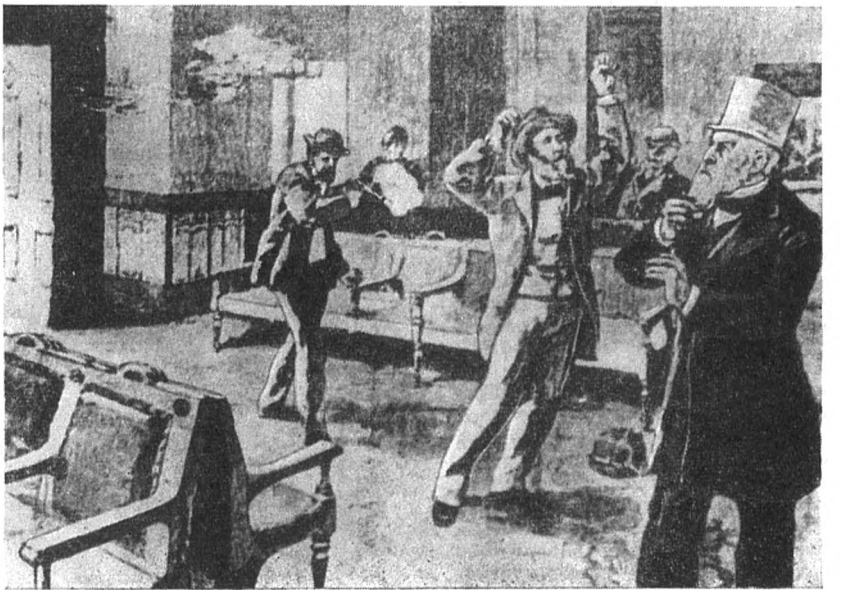

Замах на президента Мак-Кінлі.

Джо Зангара, який стріляв у Франкліна Рузвельта.

ама Лінкольна за те, що той скасував невільництво, обіцяв неграм права виборців і провадив війну проти Південних штатів. Бутс, мовляв, особисто організував змову, метою якої було викрадення Лінкольна й передача його в місті Річмонд урядові Півдня як «військовополоненого». Він завербував ще кількох осіб, і серед них якихось Джорджа Атцерода, Люїса Пейна і Джона Суррата. Однак викрасти президента їм не пощастило.

Тоді Бутс начебто змінив свої плани. Він із спільниками перетворився з «рятівника» Конфедерації Південних штатів на месника. Лінкольна вирішено було вбити. Атцерод мав застрелити віце-президента Ендрю Джонсона, а Пейн — державного секретаря Вільяма Стюарта. Коли б цей план удався, то Сполучені Штати залишилися б без керівництва, бо обидва заступники президента, передбачені конституцією на випадок його смерті, теж були б мертві. Проте Джонсон і Стюард залишилися живими, й перший із них заступив Лінкольна на президентському посту.

Було заарештовано чотирьох безпосередніх учасників змови і незабаром страчено на шибениці, в тому числі й матір Суррата, яка навіть і не знала, про що радяться люди, яким вона надавала притулок у своєму домі. Таким чином, у живих не залишилося нікого з тих, хто брав на себе здійснення убивства.

Минуло багато десятиліть, і в старих архівах знайшли низку документів, які з більшою або меншою вірогідністю свідчили, що вбивство президента Лінкольна не було справою обмеженого кола змовників. Як з'ясувалося, про його підготовку знало також кілька реакційних співробітників президента, діячів Півночі, в тому числі й один з його міністрів. Звісно, цю обставину треба було будь-що приховати від американців — чим, зокрема, і пояснювалося негайне вбивство самого Бутса і поспішна страта його ближчих співучасників.

Другим президентом США, убитим через 16 років після Авраама Лінкольна, був Джеймс Гарфільд. За офіційною версією мотиви, що спонукали якогось Чарлза Гіто вбити Гарфільда — були нібито суто особисті. Мовляв, Гіто, француз за походженням, хотів дістати пост американського консула у Франції. Гарфільд начебто йому цей пост обіцяв, але потім передумав і відмовив. Тоді розлючений Гіто, спіткавши Гарфільда на вокзалі, підійшов до нього і тяжко поранив двома пострілами в спину. Президент два місяці марно боровся із смертю.

На процесі думки суддів розбіглися. Одні вважали, що Гіто психічно ненормальна людина, хворіє на манію переслідування. Інші — їх була більшість — визнали Гіто за нормального, і його було страчено в червні 1882 року.

Минуло ще 19 років. Наприкінці XIX і на початку нашого століття в цілому світі буйно розквітли різні анархістські союзи, що широко застосовували індивідуальний терор у боротьбі з капіталістичним ладом. Були вбиті, серед інших, президент Франції Карно, австрійська королева Єлизавета, італійський король Умберто, два іспан-

Джек Рубі вбиває Лі Освальда.

ські прем'єр-міністри. Не минула куля вбивці й тодішнього президента США Уїльяма Мак-Кінлі.

6 вересня 1901 року президент прибув до міста Буффало на відкриття Панамериканської виставки. Тут, за хвилину по тому, як Мак-Кінлі розрізав стрічку на вході, його вбив двома пострілами з револьвера, загорнутого для конспірації у носову хустку, молодий анархіст Леон Чолгош.

Чолгоша стратили на електричному стільці через шість тижнів після замаху.

Мало не став жертвою замаху також один з найвидатніших і найдемократичніших президентів США Франклін Делано Рузвельт, під час правління якого Сполученими Штатами було визнано Радянський Союз. Замах на Рузвельта стався незабаром після листопадових президентських виборів 1932 року.

Обрання Рузвельта припало на час однієї з найбільших економічних криз у Сполучених Штатах. У країні було близько 14 мільйонів безробітних, а зарплата працюючих робітників значно знизилася. В країні почалися масові заворушення, «голодні походи», походи ветеранів першої світової війни.

Новообраний президент Рузвельт проголосив свій намір запровадити в країні «новий курс», провести низку реформ та зробити деякі поступки масам, аби утримати їх від революційних дій. Це й призвело до того, що найбільш реакційні кола США організували на нього замах. І цього разу далі покарання безпосереднього виконавця замаху справа не пішла, а справжніх винуватців знову-таки «не було знайдено»...

Замах на Рузвельта стався 15 лютого 1933 року у місті Майамі (штат Флоріда). Серед натовпу, що оточив автомобіль новообраного президента, замішався якийсь Джо Зангара. Він наблизився до машини й вистрелив у Рузвельта. Але жінка, котра стояла поруч із Зангарою, підбила йому руку, і куля потрапила в бургомістра Чікаго Антона Чермака, що сидів з президентом в одній машині. Чермак помер від тяжких поранень, а вбивця був засуджений на довічну каторгу. Цим розслідування обставин замаху і обмежилося.

І нарешті — вбивство Джона Кеннеді. Відзначимо тільки, що вбивство четвертого президента США — робить подібні злочини, так би мовити, «побутовим явищем» у країні. І завжди знаходяться певні впливові кола, які намагаються приховати від світу справжню історію вбивства, приховати імена натхненників замахів на президентів.

Історія Сполучених Штатів свідчить, що минає багато часу, перш ніж світ дізнається правду про ці замахи і вбивства.

Шкідники і друзі

Малюнки польського художника **Станіслава КОПФА**

Комаха, — мабуть, найчисленніша істота на землі, до того ж і найрізноманітніша за своїми породами. Сучасна наука знає 900 тисяч різних видів комах, а всього їх існує близько півтора мільйона типів, розміром від одного до сорока міліметрів. І всі вони побудовані за одною і тою самою схемою: крила, три частини корпусу і три пари лапок.

За мільйони років існування комах окремі органи у них досягли такої досконалості, якій може позаздрити людина. Молода наука біоніка вишукує в органах тіла і властивостях комах особливості, які можна було б використати при конструюванні різних механізмів. Та наші відомості про світ найдрібніших істот ще недостатні: ми мало знаємо про їх нервову систему, органи дихання, не знаємо, чи відчувають вони магнітне поле. Вимагає глибокого вивчення й система нюху в деяких видів, яка подекуди набагато досконаліша, ніж це могли б припустити наші наукові теорії.

Із 900 тисяч відомих видів комах порівняно добре вивчені лише деякі, переважно породи шкідників, які завдають людям багато лиха. Серед них чи не на першому місці стоять сарана, метелик-капусниця, колорадський жук, совка, а також комар анофелес, який розносить малярію, муха це-це і звичайна хатня муха. Багато даних мають вчені пробджіл і шовкопрядів, які на противагу усім вищепереліченим комахам приносять людям користь. А сотні тисяч інших видів залишаються для нас таємницею. Детальне вивчення їх було б дуже важливе для людини — особливо тих видів, що завдають найбільшої шкоди. Досить нагадати, наприклад, що щороку на земній кулі шкідники знищують від 6 до 12 процентів урожаю...

Боротьба з ними в повоєнні роки велася переважно за допомогою препарату ДДТ. Але він становить небезпеку також і для корисних комах, і навіть для худоби та людей. Більш ефективною

видається біологічна боротьба із шкідниками. З цією метою використовують деякі види комах — ворогів основних шкідників. Так, наприклад, на нищителів лісів капюшонників напускають комах, які відкладають яєчки в їхніх личинках. Застосовують також грибки, бактерії й віруси, що вбивають певні види шкідників.

Дають позитивні наслідки й методи стерилізації самців за допомогою опромінювання. Останнім часом у боротьбі проти шкідливих комах стали застосовувати й запахи, відтворені синтетичним способом.

Немає сумніву, що людина винаходитиме все нові методи боротьби із шкідниками.

Сцена з п'єси Ж.-К. Грюмберга «Завтра, вікно на вулицю...»

Т. ЯКИМОВИЧ

ФРАНЦУЗЬКИЙ

В лютому 1968 р. театр Альянс Франсез показав парижанам химерну й тривожну п'єсу Жана-Клода Грюмберга під назвою «Завтра, вікно на вулицю...» Центральна тема п'єси нового драматурга — висміювання боягузливого, егоїстичного обивателя — не була новою на французькій сцені. Її й перед тим висвітлювали, кожний по-своєму, різні автори. Ежен Йонеско в одноактівці «Безумство удвох» вивів немолоде затуркане подружжя, що нічого не тямить у житті і ховається від куль вуличного бою під власним ліжком, — як варіант мотиву неминучої «відчуженості» людини від суспільства. Молоді драматурги «демократичного авангарду» Жорж Мішель («Недільна прогулянка») і Гі Фуассі («Пригода») засуджували ганебну байдужість міщанина, кваліфікували «відчуженість» як громадянський злочин.

Фабула п'єси Грюмберга нагадує і Йонеско, і Фуассі — сім'я, яка з свого затишного кутка спостерігає події, що відбуваються зовні. Емоціональна атмосфера і формальні засоби тут мають багато спільного з тим, що тепер називають «театром паніки» або «театром катастрофи», зокрема у тому його варіанті, який представляють популярні у Франції драми американця Едварда Олбі. Нє «універсальний» містичний жах перед трагедією небуття, властивий статичним п'єсам-головоломкам С. Беккета чи пізнім творам Йонеско, а невиразний, але дошкульний, н е в і дступний страх, що насувається на «героя» з усіх шпар буденного існування, доводить його до мерзенних фізіологічних збочень. Цей страх перетворює п'єсу на безумне, метушливе видовище, на зображення психологічних пароксизмів, як це було в добре відомій французам п'єсі «Хто боїться Вірджінії Вулф?» або в постановці театру Одеон за п'єсою Олбі — «Нетривкий баланс».

«Завтра, вікно на вулицю...» —теж «дияволіада буденщини», зразок сценічного «конвульсіонізму». А проте драма Грюмберга чітко вирізняється на тлі споріднених творів новим розумінням теми «буденного», переведенням інтимного камерного звучання у соціально-політичний регістр подій і проблем. В ній живе передчуття якихось нових суспільних катастроф, болюча тривога за долю голодних «каналій» настільки виразна, що її помітили рецензенти і правого і лівого таборів.

Хистка рівновага в п'єсі Олбі — чинник психологічний. Шлюб без кохання, діти, що не приносять радості батькам, бездіяльність, беззмістовність життя буржуазної родини, аморальність, алкоголізм... Десь за всім цим відчувається, звичайно, «провина» суспільства. Але в тексті твору «духовна криза» персонажів не знаходить ширших пояснень. В дім прийшли гості, які не хочуть повертатися додому, чогось бояться і заражають хазяїв вірусом цього незрозумілого, але небезпечного, «як чума», жаху... Навіть у пристрасній антибуржуазній п'єсі Фуассі йдеться лише про моральну й інтелектуальну спустошеність обивателя.

Грюмберг пішов набагато далі. Щоправда, і в нього знаходимо чимало метафоричного, гротескно-збідненого. А втім, силу твору, написаного й поставленого напередодні травневих подій 1968 р., важко заперечити. Дійові особи: заможна, «висококультурна» сім'я Дюплантенів (батько, мати, дочка і син), що займає помешкання вікнами

на вулицю; їх гості — подружжя сусідів з квартири вікнами на подвір'я; Оскар, що мешкав у реквізованій урядом кімнаті шостого поверху й перейшов жити до Дюплантенів, і два солдати урядового війська. Драматичний конфлікт побудований на збройній сутичці між «багатими» й «бідними», бо класова боротьба, як хоче показати автор, стала тепер чинником повсякденного життя.

Сценічна дія зосереджена в кімнаті Дюплантенів. Але грізна й трагічна сучасність з усіх боків підступає до маленької фортеці буржуазного затишку. Спочатку це тільки розважає її мешканців. Вдень, ввечері і вночі крізь вуличне вікно можна спостерігати спалахи ракет, вибухи бомб, сутички між військом і повсталими бідняками. Можна побачити, як «дурна» мати, що вибігла на площу з дитиною, падає, скошена кулею. А на подвір'ї, як розповідають сусіди, щоранку відбувається пісні, що їх співають перед розстрілом полонені, і скаржиться на те, що вона не може жодної вивчити до кінця, бо бракує часу... І ці людці говорять про «мир» і «гуманізм», вважають, що вони відстоюють «цивілізацію» проти «варварства».

«Варвари» не з'являються на сцені. Але з перебігу подій стає цілком очевидним, що йдеться не про якийсь анархічний бунт, а, як справедливо зауважив один з критиків, «про війну між буржуазією й пролетаріатом», про «соціальну абсурдність економічного режиму» держави, де трудівники позбавлені прав.

Щоправда, ці висновки доводиться вишукувати серед хаотичного плину епізодів і мізансцен, шаржованих і надто умовних ситуацій. Та молодому французькому драматургові, який пише в атмосфері мистецтва, насиченій модерністськими впливами, багато можна пробачити, бо він зумів довести, що справжній гуманізм, відвага, людська гідність живуть серед тих, хто падав під кулями ворога з піснею комунарів на устах, серед робітників, що піднялися на боротьбу і перемогли.

Симптоматичним і по-своєму важливим був ще один спектакль, поставлений у квітні минулого року театром де Лютес за першою п'єсою Рене Ені — «Що ви робитимете в листопаді?» Маловідомий доти тридцятилітній літератор Ені цією п'єсою здобув собі загальне визнання.

Традиційна для французького театру, який рідко звертається до епічної драми, сценічна «кімната» цього разу живе особливим, чисто інтелектуальним життям. Дії в драмі немає, та це не означає, що автор звернувся до прийомів Беккета або М. Дюра. Замість універсально-есхатологічних філософувань «Кінця гри» або інтимно-психологічного дуета «Музики», у Рене Ені знаходимо п'єсу-диспут, основні проблеми якої: зміст існування людини-громадянина, місце передової індивідуальності у вирі сучасних міжнародних подій, обличчя людини майбутнього. Дискутують представники «лівої інтелігенції», близької, очевидно, своїми настроями авторові. Персонажі п'єси: Едуард перший — колишній учасник руху Опору, його брат Едуард другий — учасник війни в Алжирі, Женерез — дружина старшого брата, професор літератури в ліцеї, комуністка, Ізабелла — соратниця Едуарда першого і Юрс — двадцятилітній дивак-художник.

Обох Едуардів та Ізабеллу об'єднує розчарування в колишніх ідеалах: в Опорі, який не приніс жаданих демократичних реформ визволеній Франції, в антимілітаризмі та антиколоніалізмі, що не могли протистояти війні в Індокитаї, Алжірі і В'єтнамі, в можливості створити суспільство соціальної справедливості. Упевненість Юрса в могутності революційного перевороту надто наївна, позбавлена теоретичного грунту. Найпривабливіший, вільний від властивих усім іншим карикатурних рис образ комуністки Женерез, з її вірою в силу людської праці й життєлюбністю. Але й Женерез іноді суперечить сама собі, виявляє певні ознаки розгубленості. У п'єсі панує «клімат безнадії», нерозуміння діалектики сучасного історичного процесу, настрій «одступництва»... Автор вкладає в уста персонажів гострі й різкі судження. Дозволяє їм абсолютно щиро оцінювати «все і всіх».

Саме цим, мабуть, він і привернув до свого твору загальну увагу. Глядачі з різних кіл зображеної в драмі «лівої інтелігенції» гнівалися, слухаючи, як на сцені шаржують їхні думки, або, може, співчували героям чи сміялися з них. Праві елементи теж мали підставу для глузування...

Важко сказати, чи була суспільно корисною ця п'єса в момент її прем'єри. Світоглядна еволюція різних груп французьких «інтелектуалів» показана в ній далеко не так переконливо, як, скажімо, в романі П'єра Куртада — «Червона площа». І справа тут не в можливостях жанрів. Талановитий письменник-комуніст Куртад зумів побачити не лише ідейно слабкодухих, а й кращих представників французької інтелігенції, що пронесли через все

ТЕАТР І „ВЕСНА-68"

«такий цікавий» церемоніал розстрілів. Підліток Жерар розважається, стріляючи в натовп з кулемета. У відповідь кілька куль знизу потрапляють у стелю кімнати. Тоді її мешканці скаженіють від люті. Солдати відкривають шалений вогонь по інсургентах. Гастон Дюплантен, його респектабельний літній сусіда й колишній військовий льотчик — брехун і пройдисвіт Оскар галасливо вимагають знищення «проклятих голодранців» і встановлення «законного порядку».

Події, показані в драмі, вигадані, але сутність їх типова для історії стосунків між французькою буржуазією й трудящими масами. Авторові надзвичайно вдалася характеристика головних дійових осіб. Слід тільки послухати, як батько Дюплантен, співробітник Міністерства економічних та соціальних досліджень, розповідає про методи, запроваджені для того, щоб провокувати «товаришів» здаватися в полон, а потім розстрілювати їх на подвір'ях. Як його дружина хвилюється за сина, щоб той, бува, не втомився, «граючись» — цебто, стріляючи в людей. Або ще, як вродлива й чемна сусідка мугикає

життя високі ідеї «Броненосця Потьомкіна» (демонстрацією цього фільму в Парижі починається роман). Пліч-о-пліч з авангардом робітничого класу вони мужньо боролися проти світового імперіалізму. Та все ж, як про це свідчить навіть назва п'єси Ені — «Що ви робитимете в листопаді?»,— зміст цього твору — не лише констатація ідейних вагань певних прошарків французької інтелігенції. Автор запитує своїх героїв, усіх розгублених і розчарованих — що ж ви робитимете у вирішальну годину? Порівнюючи драму Ені з відомою п'єсою Сартра, один з рецензентів слушно зауважував: це теж драма «за замкненими дверима», але соціальне викриття в ній має активніший характер, кличе до дії...

Зрештою, як би не оцінювати ті чи інші аспекти п'єс Грюмберга і Ені, висновок напрошується тільки один. Обидві вони відіграли роль художнього барометра в збудженій атмосфері, що передувала подіям травня—червня 1968 р. З другого боку, цілком ясно, що такі твори, як і дискусія, ними викликана, могли стати мистецьким фактом лише на грунті попереднього громадсько-естетичного досвіду Франції. Різні форми протесту проти урядової політики й проти міжнародного імперіалізму охопили в другій половині 60-х рр. робітничі кола, а також університетські й творчі сфери. В березні 1968 р. відбулися історичні за своїм грандіозним масштабом збори прогресивної інтелігенції Франції під гаслами захисту В'єтнаму від американських агресорів. «Все нове мистецтво з В'єтнамом», — писав у ті дні Пікассо, величезні фрески якого прикрашали залу зборів. Активну участь у цій зустрічі взяли видатні театральні діячі та актори країни: Жан Вілар, Жорж Вільсон, Мішель Етчеверрі, Ів Монтан, Сімона Сіньйоре, Жюльєтт Греко, Сюзанна Флон, Дельфіна Сейріг, Мішель Буке, Мішель Оклер, Франсуа Пер'є, Марина Владі, Марсель Марсо, Жан-Луї Трентіньян та багато інших. Театр відповів на активізацію прогресивного руху у Франції поширенням мережі демократичних труп, постановкою нових п'єс. Тільки в 1967 р. французи побачили такі антифашистські, антивоєнні та антиколоніалістські вистави: «В, як В'єтнам» Армана Гатті, «Холодна зброя» Віктора Аїма, «Сезон в Конго» Еме Сезера, «Мосьє Фюг, або Страждання землі» Ліліан Отлан, «Напалм» Андре Бенедетто, «Війна в дужках» Клер Ліз Шарбоньє та Жоржа Фельхандлера.

Нові вимоги перед театром поставив величезний страйковий рух весни 1968 р., що до самих глибин сколихнув суспільне життя цілої країни.

Досвід «полум'яного травня» дав трудящим, згуртованим навколо справжнього виразника народних ідей — Французької Комуністичної партії, — впевненість у своїх силах. Новообраний уряд не наважився цілком перекреслити правові здобутки страйкарів «весни-68». Але соціальна боротьба у Франції триває. Студентство продовжує битву за демократизацію вищої освіти. В лютому-березні 1969 р. знову відбулися страйки, мітинги та маніфестації робітників і службовців, які вимагають дальшого поліпшення умов праці, збільшення свободи діяльності профспілок і т. д.

В цих умовах велика роль належить ідеологічній зброї. У відповідь на переслідування реакцією лівих сил прогресивна Франція все вище підіймає прапор марксизму. ФКП підтримує діяльність всіх наукових та мистецьких закладів, які служать справі соціального прогресу.

«Франція вирушила...», — писав весною 1968 р. редактор журналу «Ероп» П'єр Абрагам. Досвід минулого року остаточно скомпрометував гасла нігілістичного невтручання до суспільного життя, ще так недавно успішно пропаговані «мистецтвом відчаю» і «театром абсурду». В похід за соціальну справедливість і демократичні права вирушають все нові й нові кадри інтелігенції. В кипучому вирі весняних подій 1968 р. надзвичайну мужність виявив персонал Французького радіо і телебачення, зажадавши від уряду права об'єктивно інформувати свою колосальну аудиторію. Професори й викладачі університетів, ліцеїв і т. д. разом із студентами оголошували війну інтелектуальному консерватизму. В лавах демонстрантів можна було побачити не лише знамениту зірку естради, учасницю антифашистського руху Жозефіну Бекер, а й кількох членів Французької Академії. Мадлен Браун, директриса великого прогресивного видавництва «Едітер Франсе Реюні», взяла на себе почесний і важкий обов'язок скласти документовану щоденну й щогодинну хронологію подій 1 травня — 23 червня, заради збереження їх для історії, згодом опубліковану в журналі «Ероп».

Як повідомляв у ті дні спеціальний кореспондент «Литературной газеты» Б. Галанов. 19 травня на вимогу присутніх «був замкнений на ключ» кінофестиваль у Каннах. Причому артисти, режисери, діячі кіно активно вимагали звільнення всіх галузей культури від комерційного диктату. Ці ж проблеми обговорювали тоді в Парижі, і участь у полеміці брали відомі режисери Роже Вадім, Ален Рене, Клод Шаброль... Застрайкували кіностудії.

На «травневу революцію» гаряче відгукнулися, хоч, звичайно, по-різному театри столиці та периферії. Першими оголосили страйк паризькі Гранд-опера та Опера-комік. 15 травня Театр де Франс (Одеон) був «окупований» анархістськи настроєними студентами Сорбонни, що перетворили його на дискусійний клуб. Намагаючись урятувати театр від буйної ватаги, яка по-варварському нищила декорації, псувала й бруднила меблі, директор одного з найбільших державних театрів Парижа, славнозвісний режисер і актор Жан-Луї Барро сконтактувався з напіванархістською молоддю й навіть заявив, що саме їй належить майбутнє. Важко сказати, що спонукало на цю заяву Барро, який завжди уникав «партійних» зв'язків. (Хоч ми знаємо, що навіть з-поміж творів модерністських авторів директор Одеону обирав такі, що піддавалися гуманістичній, антифашистській та антиколоніалістській інтерпретації — скажімо, «Носорог» Йонеско, «Ширми» Жана Жене і т. п.). Так чи інакше, але Барро став однією з перших жертв післятравневого терору. Як і багато працівників радіо та телебачення, відомий усьому світу театральний діяч, «гордість Франції» був «звільнений з посади». Лаконічний наказ міністра культури Андре Мальро був переданий директору Театр де Франс під час репетиції нової вистави «Рабле», насиченої вільнолюбним духом Ренесансу. Протести французької театральної громадськості уряд залишив без уваги. Тоді «Компанія Жан-Луї Барро — Мадлен Рено» орендувала великий спортивний зал Елізе-Монмартр і почала показувати свого «Рабле» там, причому за сцену їй правив боксерський ринг. Спектакль, який Барро називає своїм творчим маніфестом, має величезний успіх у парижан.

Профспілка акторів Франції у травневі дні зібрала театральних працівників столиці в приміщенні ТНП. Мітинг тривав цілу ніч. Такі ж бурхливі збори відбулися в театральних центрах провінції.

Центральними в травневих і післятравневих театральних ди-

скусіях були такі проблеми, як реакція театру на «революційну ситуацію» в країні й заходи до поліпшення становища театрів та акторів у зв'язку з цією ситуацією. Матеріали дискусій вилилися в численні декларації, пропозиції, навіть конкретні схеми і «проекти законопроектів». Звичайно, тут не могло обійтися без суперечностей — головним чином, між інтересами театрів «публічних», тобто таких, що одержують державні, чи муніципальні субсидії, і театрів приватних. Свої градації існували також усередині кожної з груп. (На різних ідейно-творчих позиціях стоять, звичайно, такі «державні» установи, як Комеді Франсез, з одного боку, ТНП, а головне, муніципальні театри пролетарського «червоного поясу» столиці й периферійні театри Драматичних центрів — з другого. Що ж до «приватного сектора», цебто 51 з 56 драматичних сцен Парижа, то в ньому теж є прибічники «поміркованих», «правих» і «лівих» тенденцій). Але цікаво відзначити, що, виступаючи в атмосфері загального страйку або під впливом його наслідків, майже всі промовці торкалися питання про потребу «революціонізувати театр», знайти активні форми зв'язку з «новою» публікою, оперували такими термінами, як «соціальний», «політичний», «економічний», тобто формулювали свої думки «в дусі часу».

Діячі Драматичних центрів та муніципальних труп, зібравшись в Театр де ла Сіте Війєрбанн у передмісті Ліона, висунули пропозиції набагато радикальніші, ніж парижани. Ці пропозиції, або, точніше, «Декларації Війєрбанн» від 25 травня 1968 р., торкалися насамперед реформи театральної освіти. Крім того, декларації закликали переглянути з «політичної точки зору» «концепцію сучасного театру», зайнятися переоцінкою спадщини, докладніше вивчити значення театральних експериментів у новітній період, звернути особливу увагу на використання політичних жанрів, форм агітпропу тощо. Учасники зборів у Театр де ла Сіте вимагали також запровадження «нової культурної політики», яка б відкрила двері всіх театрів для тих, хто досі був позбавлений можливості їх відвідувати, і перетворила театр на «свідомого учасника історичного розвитку суспільства та боротьби людства за повне визволення».

Залишилося найцікавіше й найбільш складне — проблема післятравневого репертуару. Під час весняних подій актори передових театрів Франції виявили свою солідарність з вимогами страйкарів, вийшовши просто на майдани й вулиці з імпровізованими або нашвидку підготованими інсценівками, монтажами... Голоси артистів лунали над збудженим натовпом демонстрантів. Авторів тексту для «театральних маніфестацій» не бракувало. Свої послуги пропонували професіональні літератори і дебютанти. Найвидатніший з прогресивних драматургів Франції, автор чотирьох томів п'єс Арман Гатті разом з Елен Шателен написав для вуличного виконання монтаж, використавши матеріали з днів Паризької Комуни. Люк де Густін під свіжим враженням великих барикадних боїв на вулиці Гей-Люссака створив драму «Десяте травня», яка пізніше вийшла друком. Групи акторів і учнів драматичних шкіл читали монтажі з свіжих газетних статей, що коментували поточні події. На вулицях з'явилися лялькові театри, що обігрували найбільш популярні гасла повстанців і залучали глядачів до жвавих дискусій. Ця «драматургія вулиці» (як названо її в журналі «Ероп»), близька до давніх народних традицій і демократичного театрального руху часів Народного фронту, стала характерним явищем «весни-68» і симптомом нових можливостей французького політичного театру.

В зв'язку з цим напрошується порівняння між мистецтвом «мирної» та «зреволюціонізованої» Франції. В сезони 1966/67 та 1967/68 рр. в Парижі з успіхом ішли так звані «Зустрічі в Пале-Ройялі». Це були відшліфовані, часом блискучі постановки за участю «зірок» драми, комедії, опери, балету, естради, і кожна вистава була тематично присвячена або культурі певної історичної доби («XVII ст.», «XVIII ст.», «XIX—XX ст.ст.»), або життєвим проблемам — з чисто галльським забарвленням («За і проти кохання», «За і проти пригоди», «За і проти грошей» і т. п.). Теж монтаж, інсценівка, часом імпровізація. Можливо, тонке мистецтво, але мистецтво надто «лояльне», ідеологічно безлике, розважальне. Весняні вуличні вистави минулого року часом були недосконалі професіонально, давалася взнаки надто поспішна підготовка. Але запальні, сповнені ентузіазму, вони добре виконували своє агітаційне призначення, сприяли відродженню традиції революційного театру.

Так «стихійно» вирішилося питання репертуару навесні 1968 р. Та далі почалися неабиякі труднощі. Уряд перейшов у наступ проти прогресивної інтелігенції. Запропоновані в хвилину піднесення й оптимістичних надій плани кардинальної пере-

Сцена з вистави «Рабле». Подорож до Оракула божественної пляшки. На першому плані Ж.-Л. Барро.

Сільвія Монфор і Бернар Русселе в ролях Етель і Юліуса Розенбергів.

будови театрального життя в країні повисли в повітрі. Бажання «оздоровити» репертуар залишилося, але це справа не така швидка й до того ж, як виявилося, небезпечна.

18 грудня 1968 р. Міністерство культури заборонило постановку в ТНП п'єси Армана Гатті, скерованої проти терористичного режиму генерала Франко в Іспанії. Цей акт урядової сваволі викликав протест найширшої театральної громадськості та постійних глядачів Національного Народного театру Франції.

Але боротьба за прогресивну драматургію для народного глядача у Франції, надто після стимулюючих подій «весни-68», триває, хоч шлях її нелегкий з причин зовнішніх, тобто цензурних, і з причин внутрішніх, що залежать від можливостей французького театрального арсеналу.

Початок був дуже вдалий. З 3 по 18 травня на майданах Парижа, в цехах паризьких заводів, а також у багатьох передмістях столиці трупа Трето де Франс показувала п'єсу «Розенберги не повинні вмерти», написану французьким істориком і телесценаристом Аленом Деко. В суворо реалістичній і водночас щиро емоціональній манері, без будь-яких формалістичних прикрас автор відтворив на сцені жахливу історію засудження й страти двох невинних жертв американського імперіалізму. Восени вистава була поновлена і незмінно йшла з великим успіхом. Трагедія Етель і Юліуса Розенбергів закликає сьогодні французів до пильності, до боротьби проти імперіалістичної реакції.

«Розенберги» викликали великий суспільно-політичний резонанс. Але п'єс аналогічного звучання було мало. В театральному житті відчувалася певна розгубленість. Давалися взнаки застарілі традиції, та й не всіх цікавила проблема дальшої політизації сцени. Навіть такий вдумливий режисер як Андре Барсак, виходячи, мабуть, з багаторічної практики, твердив, що в театрі французи люблять сміятися, і їх не можна позбавити розваг «бульварної комедії». До цього жанру й справді звернулися багато театрів на початку нового сезону. «Накладна» Франсуази Дорен (Театр дю Пале-Ройяль), «Дама з Чікаго» Фредеріка Дора (Театр Амбасадер), «Фредді» Робера Тома (Театр де Вар'єте) і т. п. «аерогенні» п'єси, комедії, «легші від повітря», по-старому розважали й звеселяли глядачів. Характерно, що «окрасою» номера «Парі-театр», присвяченого проектам грандіозних театральних реформ, стала, хоч як це не дивно, нова п'єса Марселя Ашара «Гюгюсс» — шедевр «бульварного» жанру, із штучно введеними мотивами антифашистського Опору.

В цілому початок першого паризького сезону після весняних подій 1968 р. був досить тривіальний. Одеон стояв зачинений. ТНП не повернувся з гастролів. Театри «приватного сектора» здебільшого догравали спектаклі минулого року. Серед численних назв «добре зроблених» комедій на афішах впадали в око імена «класиків» «інтелектуальної» драми 20—40-х рр. (Клодель, Ануй, Монтерлан) і представників «театру абсурду» (Йонеско, Беккет, М. Дюра, Г. Дюбійяр, Аррабаль, Одіберті). Кілька вперше поставлених «нейтральних» п'єс нових авторів («Ніч»

Сцена з комедії Ф. Дорен «Накладна».

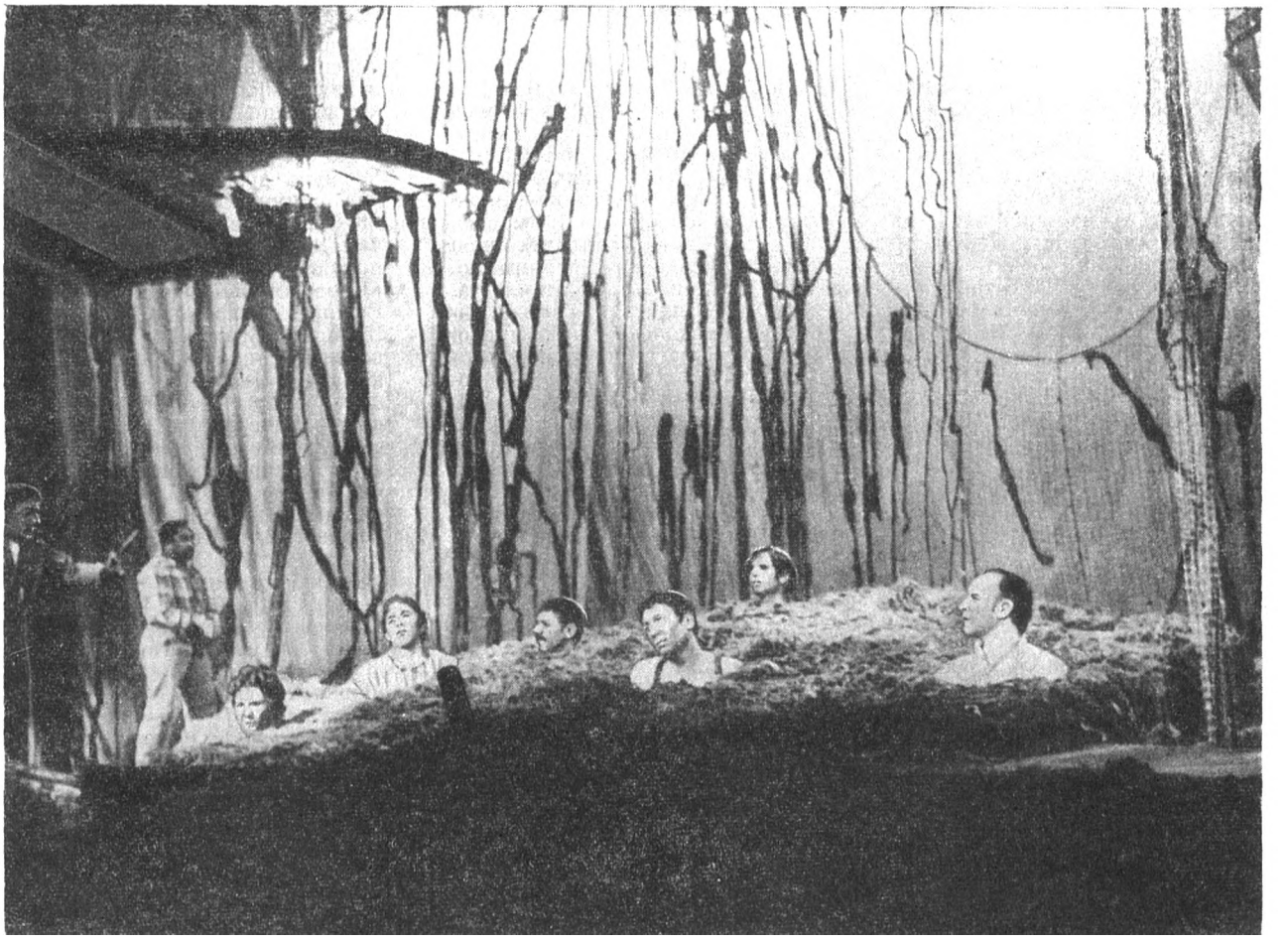

Сцена з п'єси Армана Гатті «Народження».

Жанін Вормс, «Метаморфоза» М. Л. Піскатор) не мали особливого успіху.

Та цим не вичерпувалися можливості післятравневої французької драматургії. Досить банальній панорамі театральної столиці протистоїть бурхливе мистецьке життя її передмість та Драматичних центрів. Саме до «публічних» театрів периферії звернулися насамперед ті видатні драматурги, які прагнули підтримати громадську активність і передову політичну свідомість нації.

Арман Гатті, антифранкістську драму якого конфіскувала урядова цензура в ТНП, виступив у листопаді з не менш войовничою антиімперіалістичною та антиколоніалістською п'єсою «Народження» в Театрі Ромена Роллана у Вільжуїфі. Дія п'єси Гатті, написаної в характерній для нього дещо умовній, філософсько-алегоричній манері, розгортається в Гватемалі, під час першої воєнної інтервенції США в цій країні, але мораль твору припала до серця недавнім французьким страйкарям. В центрі драми — боротьба партизанів проти армії гнобителів і перехід кількох офіцерів цієї армії до табору борців за національне визволення. Автор так формулює свою головну ідею: «Кожен з нас народжується не тоді, коли, незалежно від своєї волі, з'являється на світ, а тоді, коли усвідомлює мету свого існування серед інших людей». Як твердить не лише прогресивна, а й «поміркована» критика, ця вистава, завдяки своїй темі, а також якостям режисури, акторської гри та художнього оформлення, стала однією з найвизначніших у новому сезоні.

Театр де ла Комюн в Обервільє поставив нову п'єсу Артюра Адамова, автора широковідомої драми про Паризьку Комуну — «Весна-71» (1960). Новий твір Адамова, визнаний прогресивною критикою найвидатнішим з-поміж усіх його п'єс і найкращим у репертуарі сезону, має назву «Вхід заборонено». Він написаний після кількамісячного перебування письменника в США. Дехто намагався тлумачити цю річ як упереджену й однобоку антиамериканську сатиру. Однак Адамов мав, як це видно з тексту і з власних заяв драматурга, об'єктивні й набагато глибші наміри. Напередодні прем'єри (в січні цього року) Адамов писав, що хотів показати Америку такою, якою знає її — показати жахливий механізм агресивної імперіалістичної держави, «спосіб життя», цим механізмом породжений, і водночас висловити симпатії до її простих людей. Ці дві Америки представлені в п'єсі різноманітними персонажами. На одному полюсі — «телевізійний магнат» Хемфрі Дуглас, на другому — бідний поет Джім та його кохана дівчина Саллі. Проблема В'єтнаму пов'язана тут з історією Джіма: щоб уникнути участі в ганебній розбійницькій авантурі, він знищує свій військовий білет.

Основна тема твору — внутрішній розкол імперіалістичного світу — актуально звучить для французів 1968—1969 рр. Широке обговорення викликала своєрідна структура п'єси Адамова, в якій життєві епізоди

сполучаються з морально-філософськими й соціально-політичними узагальненнями, реалізм — з притчею, засоби театру — з технікою телебачення.

Жанр політичної п'єси в усіх її різновидах запанував, можна сказати, на сценах «публічних» театрів Франції, тобто театрів, розрахованих на найширшу демократичну публіку. У варіантах алегоричних і «фактографічних», трагедійних і сатиричних тема травня — червня 1968 р. оживає знову й знову. Як вважають критики, об'єктивно найближчою до реалістичного зображення руху «весни-68» була п'єса Андре Бенедетто «Червона зона», показана на сцені театру Даніель Сорано у Венсенні авіньйонською трупою. Одним з найпоширеніших жанрів сучасного політичного театру у Франції є сатира. Саме цей жанр обрав керівник театру Ромена Роллана у Вільжуїфі Реймон Жербаль для свого ревю «Спека в Парижі», що висміювало «удаваних бунтарів», нездатних до рішучої дії.

Важливою подією останнього сезону була так звана «Операція невідомого театру», здійснена в жовтні — листопаді 1968 р. керівником Театр де ла Комюн в Обервільє Габріелем Гарраном. Вона полягала в тому, що Гарран безплатно надав приміщення свого театру молодим акторським колективам з умовою, що вони показуватимуть нові п'єси, присвячені весняним подіям. Вхід на ці спектаклі також був безплатний. Гарран, таким чином, кинув виклик урядові, що намагався приглушити голоси протесту з боку передової театральної громадськості. В Театр де ла Комюн виступила, зокрема, студентська трупа Сорбонни та паризької Еколь Нормаль. Найпопулярнішою з вистав у Театр де ла Комюн була п'єса тридцятилітнього грецького емігранта Д. Дімітріадіса «Ціна бунту на чорному ринку». Студенти готують до постановки п'єсу Шекспіра й сперечаються щодо реалістичних та модерністських засобів його інтерпретації. За вікнами спалахує революція. Залишивши суперечки про естетику театру, учасники спектаклю поспішають зайняти місця на барикадах. Така зовнішня канва п'єси Дімітріадіса, що містить, однак, чимало спірних думок.

Трупи драматичних і передових муніципальних театрів Франції показують своїм глядачам і класику. А. Бенедетто привіз до Парижа разом з «Червоною зоною» і «Персів» Есхіла. Арістофан, Мольєр, Шекспір, Брехт, Горький, Маяковський, як і раніше, залишаються учителями багатьох кращих авторів і режисерів. До цього, щоправда, додаються специфічні для нинішнього театру Франції «експерименти» й «шукання», часом плідні, але нерідко й не позбавлені впливів «модного», тобто модерністського мистецтва. Однак з досвіду місяців, що минули після «весни-68», вже можна зробити незаперечний висновок: театр демократичного авангарду й надалі сприятиме оздоровленню національної сцени.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРИРОДЖЕНИЙ АНТИКВАР. Власник антикварної крамниці, наймаючи прикажчика, відламав малесеньку тріску від паркету й запитав: «Що це таке?» «Це, — не кліпнувши оком, відповів той,— зубочистка маркізи де Помпадур!» Прикажчика одразу прийняли на роботу.

ТІКАЄ ВІД НАДМІРУ. Славнозвісний американський скрипаль Єгуді Мінухін заявив перед виїздом на тривалі гастролі до Європи: «У нас, у Штатах, забагато музики. Пластинки, радіо, телебачення, кабаре, музичні автомати,— навіть перукарі й крамарі щодня оглушають своїх клієнтів музикою. І от — усі чують музику, але ніхто її не слухає».

НОВЕ АМПЛУА. «Король» бразільських футболістів, знаменитий Пеле, нині виступає по телебаченню, де грає роль автора модних детективних романів.

ПЕРСПЕКТИВИ ПЛАСТМАСИ. З нагоди століття з дня появи пластичних мас у Нью-Йорку відбулася виставка, на якій, зокрема, був експонований «будинок майбутнього», зроблений із пластмаси. Його винахідники запевняють, що незабаром цей тип будинку витіснить цеглу, залізобетон, дерево і всі інші матеріали. Відпаде потреба в складах, монтажі, транспортуванні будівельних матеріалів тощо. На будівельний майданчик приїздитиме «пластмасова фабрика», яка на місці вироблятиме сировину й ставитиме готовий будинок. Таке майбутнє цього нового матеріалу, прабатьком котрого був винайдений у 1870 році целулоїд.

ОЛ. КОВІНЬКА

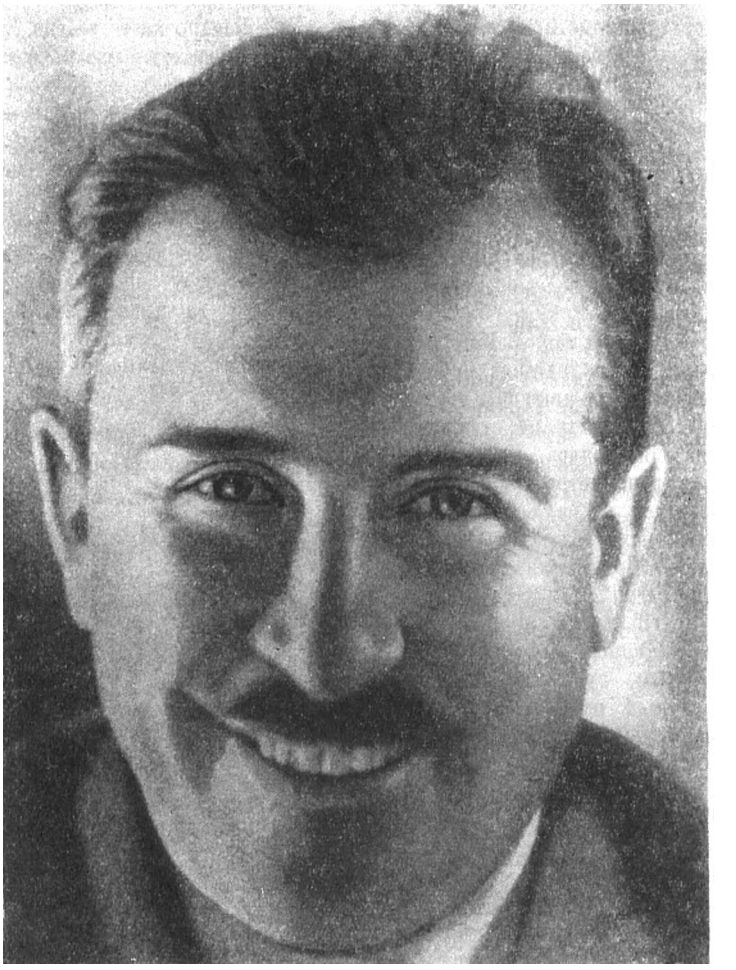

Мате Залка. 1932 р.

НАШ МАТЕ

1

Високо-високо, куди тільки око сягає, у небесних просторах мигтять зірочки ясні.

Вечір... Тихі літні вечори на берегах річки Ворскли.

Інде легенький вітерець високу очеретину гойдне, кахкне сполохана качка, та раптом—булькбулькне. То риба у воді хвостом мигнула...

І знову тиша.

Ми сидимо на березі, сидимо на дубкові. Наша аудиторія невеличка: Мате Залка, його дружина Віра Іванівна, донька Наташа, письменник Петро Ванченко і автор оцих рядків.

Чому я кажу — аудиторія?

Ми на концерті. Співає Денис Драч [1]. Лунко котиться берегами, лугами...

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому...

Денис Драч веде далі:

Яром, яром за товаром,
А лугами за волами,
Гей-гей, горе жити з ворогами!

Гірка доля робітника-батрака аж за душу, аж за серце хапала.

Може, того Денис Драч отак чутливо, отак проникливо бурлацьке поневіряння передавав, бо й сам колись у куркулів наймитував: ярами, лугами волів ганяв.

Мате Залка високо цінував вокальний хист Дениса Драча й талант новеліста Петра Ванченка. Завжди наполягав:

— Олесь! Будеш їхати до мене, запрошуй і новеліста, і вокаліста. — Усміхаючись додавав: — Хватай їх за сьоме ребро і тягни!

І я сумлінно виконував просьбу дорогого Мате — хватав... Сідали в поїзд і чимчикували у Бі-

[1] Денис Драч — співак. Бас. Додамо — чудесний, бархатний бас. Виступав на сцені й викладав теорію співу у Полтавському музичному технікумі.

лики[1]. Їхали в обійми наших ніжних друзів — Мате і його гостинної дружини Віри Іванівни.

І котилася берегом:

Кришталева чаша, срібная креш,
Пити чи не пити, все помреш...

Мате Залка при коліні — пити чи не пити — весело сміявся, але жодної каплі в рот не брав. Компанію «по маленькій» мені підтримувала вельми гостинна Віра Іванівна.

Робилося це так. Закінчувався концерт. Віра Іванівна стелила нам постіль під квітучою грушею.

Чудесно. Пахтливе степове сіно, на сіні ковдра. На ковдрі — Денис Драч, Петро Ванченко і я.

Лежимо, а над нами гудуть усякі комахи, комашки й комашенята... Доти гули, поки й ми носами загули...

О другій годині ночі я лап — нема ні Дениса, ні Петра. Зникли.

Подумав, куди це вони поділись, та й заснув. Чую, хтось чимсь холодненьким, слизькеньким по моїх сонних губах водить. Блимнув очима — сом.

Чорний, вусатий сом. Хай вам, хлопці, грець!

Ото вночі Дениса й Петра рибацька страсть попхнула на річку, на Ворсклу. Улов непоганий: принесли сома, щук і карасів.

Уранці банкет. Банкет під вербами.

Віра Іванівна наварила пісного борщу з карасями. Щук і сома пожарила.

І оце все рибне меню було винесено до берега, під верби.

Розпречудесна ресторація!

Біля верб — вода, до верб — кабаки зеленою огудиною свої хвости попростягали.

Вище — сад вишневий. Пахтливо цвіте-росте. Отам — луки, за луками — пшеничні хліба і високі жита.

У саду соловейко тьох-тьохкає. У хлібах перепели падь-падьомкають.

Мате Залка першим оголосив:

— Під спів солов'їв і перепелів одкриваю нашу ресторацію!..

Ми з Вірою Іванівною тихенько чокнулися скляночками... У цих ділах, кажу, Мате Залка тримався суворого нейтралітету.

А Наталочка — веселе, щебетливе дівчатко — плескала в долоні і гукала:

— Папа! Вони п'ють з перцем...

Мате українською мовою відповів:

— Хай, Наточко, п'ють, бо на тім світі не дадуть!

2

У Мате Залки найбільш уподобана творча пора — ранок. З ранку до обіду невтомно працював.

Коли мені випадало заночувати — я не перешкоджав. Розпорядок дня такий: рано-ранесенько ми з підскоком біжимо до річки Ворскли.

Купаємося, по-хлоп'ячому хлюпаємося і один одного щедро оббризкуємо водою.

Перемагав завжди Мате. Пружний, стрімкий, він мене заганяв у комиші і тоді весело гукав: «Вилазь! Мир!»

Я вилазив, і ми по-братському рядочком пливли до берега.

На березі Мате усілякі спортивні вправи чинив і мене вчив.

Ох і натренований! І так, і сяк, і пригинається, і нагинається. Але найулюбленіша його спортивна вправа — на руках ходити.

Хвись — і ноги вгорі. А в мене ноги довгі, ну, ніяк не підійму. Хоч ти чорта дай — не підіймаються.

Мате підсобляв... Хватав мої «крокви» і командував: «Направленіє на вареники! Руками шагом марш!»

Майже кожного ранку Віра Іванівна готувала смачненькі вареники або шулики.

Після сніданку у невеличкій окремій кімнаті Мате сідав за письмового стола, а я ішов по селу блукати.

Мате Залка добре знав українську мову. Мені ніколи не доводилося йому якесь речення чи й окремі слова перекладати.

Бувало я майбутню гумореску, як ото кажуть, усно переказував. І чули б ви, як Мате, любий, дорогий Мате, щиро сміється, сміється від усієї душі, від усього серця.

Почули б ви голосний сміх цієї життєрадісної людини, і ви б, не стримавшись, зареготалися.

На літературних вечорах ми часто спільно виступали — я, читаючи гуморески, зумисне спинявся. Милувався ароматом запашного сміху мого великого друга.

Одна деталь: гостював я у Мате Залки в Москві.

А треба сказати: Мате Залка завжди був коректний, чемний, елегантно вбраний.

Чоботята — одна краса. А вранці принесли ще красивіші. Не чоботи — казка.

Мате сів на стільця й почав взувати з правої ноги.

Взував, взував і ніяк не взує.

Я спокійно і співчутливо кажу:

— Мате! Моя рідна мати радила: «Сину! Взувай чоботи на ліву ногу. По-перше, швидко взуєш. По-друге, ніколи не будуть зуби боліти».

Мате Залка, як був з невзутим чоботом у руках, так з ним і беркицьнувся на підлогу. Сміявся і качався, як мала дитина.

Любив Мате, дуже любив українські приказки.

3

Як ви знаєте, Мате Залка постійно жив у Москві, на вулиці імені Дмитра Фурманова.

І я з приємністю згадую ті хвилини і години, коли мені доводилося бувати у товаристві угорських побратимів.

Хатину Мате Залки ніколи не минали його друзі по перу і по спільній революційній боротьбі.

Найбільше мені запам'яталися угорські письменники Шандор Гергей, Бела Іллеш...

Якось ми разом обідали, і Шандор Гергей, трохи мовчазний і трохи скупуватий на слово, цього разу розщедрився на усмішки, взяті із побуту і життя угорського народу.

Я й собі встряв: смішненькі

[1] Мате Залка з дружиною і донькою з 1928 року по 1936 рік кожного літа приїжджав відпочивати і працювати у село Білики на Полтавщині.

народно-побутові оповідки передавав.

Гергею перекладав Мате. Їй-бо, чудесно з української мови на угорську переспівував та й, вочевидь, щось і од себе додавав, бо Шандор і усміхався і реготався.

За товариською трапезою Гергей витяг із оригінальної теки свій роман «Людський ранок» і з дарчим написом подарував його мені.

На книзі прізвище автора значилося — Гергель.

Мені в голову й стукнуло — чи не родич угорець Шандор українським Гергелям...

Коротенько поясню — чому мені таке споріднення кинулося в голову. Од мого села — село Плоске, Решетилівського району, кілометра три, величеньким по обсягу хутором живуть Гергелі.

З діда-прадіда — Гергелі.

Запитав: чи не родичі? Шандор усміхнувся й стисло пояснив:

— Ми, комуністи, родичі усім трудовим народам. Отож, мабуть, є щось рідне між угорськими і українськими селянами.

Мате доповнив:

— В Угорщині Гергель — це славне назвисько. Нагадує бистрокрилого орла.

Генерал Лукач (Мате Залка) на фронті в Іспанії. 1937 р.

4

У Біликах після обіду ми завжди йшли в мандри. Мандрували степами, лугами.

Мате Залка раз у раз підкреслював спорідненість української природи з угорською. І дуже сумував за рідною Угорщиною.

Мате Залка народився в селі Матолч, яке розташоване в Угорщині, якраз над річкою Тисою, біля підніжжя Карпат.

Віра Іванівна — його дружина — розповідала:

— Мате облюбував Білики неспроста; Білики йому нагадали і повсякчас нагадують рідне село Матолч.

Любив Мате Залка це симпатичне полтавське село, як любив і чудесних людей, жильців цього села.

Тепло й щиро любили Мате Залку і селяни-біличани.

Перебуваючи в лавах борців волелюбного іспанського народу в часи боротьби з фашизмом, Мате й там згадував Білики. Писав рідній доньці: «Тут зараз так пече сонце, як у Біликах у серпні».

В одну із таких мандрівок по ярах-степах Мате Залка розповів:

— Бела Кун і я вирішили поїхати на батьківщину, в Угорщину. Ох, Олесю, Олесю! Придавлена імперіалістичним чоботом, розтерзана Угорщина стогнала й кричала — допоможіть! І ми увесь час рвалися туди, туди, де кипіла борня, де чорні слуги чорного фашизму рвали і шматували рідну матір-вітчизну.

Але нам цього разу не пощастило. Фашистські пси пронюхали. Їхали ми за кордон нарізно — цього вимагала конспірація, і я згодом дістав сумну звістку: мого вірного товариша Белу Куна у Відні схопили австрійські жандарми [1].

Мені пощастило добратися в

[1] Хортівські сатрапи вимагали від австрійського уряду видати діяча міжнародного робітничого руху Белу Куна, але під тиском масових робітничих демонстрацій тов. Бела Кун був звільнений з-під арешту.

Угорщину, де я й почав налагоджувати зв'язки з підпільними революційними осередками. Політична атмосфера в країні — жах. Хорти кривавого режиму Хорті кожну прогресивну людину вдень і вночі хапали і жорстоко катували. Вільне слово скажи — замордують; якби на губи можна чіпляти залізні замки — почепили б! Хоч правдиво можна сказати: лакузи фашизму і замки на губи чіпляли, і рота людям зашивали.

Напавши на мій слід, хортівська псарня гналася, аж хекала. Мені, скажу, поталанило в деяких місцях налагодити зв'язки і вселити віру в світлу перемогу над катами. Та друзі настійно радили: на деякий час виїхати з Угорщини, бо шпики нюхали й кляті нанюхали.

Користуючись порадою, я все ж не падав духом. Надіявся манівцями збити з толку нюхачів-шукачів: поїхав у село Матолч до батька. І тільки я приїхав, як сливе через годину щирий друг батька попередив: передай сину, хай зникає. Лягаві на чатах: ось-ось з гавкотінням вбіжать.

З наближенням пітьми сідаю на коня — знайте, Мате Залка майстерно вишколений вершник — і скільки духу проривавюсь через кордон. Проскочив у Чехословаччину.

Чимало довелося об'їхати країн, щоб пробратися в Радянський Союз. І ось в Естонії, в одному із кіосків дивлюся — у хортівській газеті мій портрет. Портрет навхрест перекреслено, а внизу напис: «Державний злочинець Мате Залка оголошений поза законом. Хто впіймає, того ждуть високі нагороди: чини, ордени і банкові чеки».

А я думаю — ловіть! Незабаром той час, коли угорський народ схопить за карк панів-катів і над рідною Угорщиною засіяє світла зоря вільного життя.

Видатний письменник, боєць за щастя людське, за щастя трудове, комуніст Мате Залка мріяв і вірив у те щасливе прийдешнє, що на його батьківщині здійснилося.

Вільна Угорщина вільно цвіте й розквітає.

5

Не раз і не два Мате Залка гостював і в моїй домівці.

Бажаним, дорогим гостем Мате Залка був серед робітників і службовців міста Полтави.

З радістю і захопленням його зустрічали залізничники, друкарі.

Згодом нам довелося виступати у радгоспах, у колгоспах.

У Полтаві організували бригаду письменників для виступів у районах.

Ми запросили Мате Залку очолити бригаду, стати бригадиром.

Чутливий Мате радо відгукнувся.

Адміністратором бригади одноголосно затвердили молодого тоді журналіста-письменника Олександра Михайловича Дунаєвського.

Скільки радості, сміху, перспектив... Уперше зустрінемося з далекими і близькими читачами...

Та й те сказати: і бригада хороша, і бригадир чудовий.

Чудесні зустрічі відбулися з робітниками Карлівського механічного заводу, на цукроварні імені Жовтневої революції, на підприємствах міста Красноград, у віддалених радгоспах і колгоспах.

Виступали при електриці, виступали й при гасових лампочках.

У вступному слові Мате Залка стисло, але значимо підкреслював ту велику виховну роль, що її гуманна радянська література як посій комуністичної моралі несе у трудові маси.

Оповідання Залки, образні, життєво правдиві, слухачі, вони ж і наші читачі, сприймали з щирою теплотою.

Умів Мате просто і ясно донести авторську думку.

Простота Мате Залки і нас усіх чарувала.

Ось ми маршируємо на пероні станції Карлівка. Чекаємо з далеченького радгоспу засобів пересування...

Відверто кажучи, мрійливо ждемо адміністративної великодушності: мо' прикотить возик гарненький чи мо' й фаетон легенький.

Еге ж, так і прикотився!

Прикотилася величезна гарбища з бочкотарою від гасу. І молодий візник, цвьохкаючи довгим батогом по баских, вороних конях, гукає:

— Ви не в курсі дела? Оце мене послали скинути на складі бочки з-під керосини. Звеліли бочки поскидати, а звідси взяти письменників. Ви не знаєте, які вони і де вони, оці письменники?

Мате Залка засміявся.

— Ми — письменники.

Візник, побачивши чемну, струнку людину з орденом Червоного Прапора на грудях, зніяковів:

— Ви... ви... сюди сідайте... на сінце... Чи хіба, може, отам ще сіна набрати?

— Нічого, нічого, товаришу. Зараз ми наберемо сіна, намостимо і поїдемо.

Перший оберемок сіна ніс Мате Залка.

А з яким хвилюванням у цьому радгоспі нашу бригаду зустрічали. Аж серце від радості заскакало.

В обідню перерву просто на подвір'ї зібралося більше тисячі робітників і робітниць.

Сюди ж бо вперше приїздили українські письменники, і серед них — любимий угорський письменник Мате Залка.

Любимий. А для мене — щиро коханий.

6

Одного разу гірка часина впала на мою голову. За фейлетони цькували... Не всім до смаку припадала викривальна сатира. Крутили носами, а були й такі, що клацали зубами.

Подумаєш, — казали,— як там і взяв якусь нещасну тисячинку. Я ж все-таки віддаю виробництву душу й тіло. Ну, взяв! Змусили взяти. Я ж колись і поверну. Дак ні, давай терзати чесного чоловіка!.. Давай його в газету! Фейлетоном критикувати. Гробокопате-

Автор спогадів Ол. Ковінька і дружина М. Залки — Віра Іванівна.

лем узивати... Я тобі покажу! Я тебе, борзописця, самого в гроб зажену.

І почали заганяти... Та ще як і завихрилося. Близькі товариші, і ті трохи завагалися...

І тільки він — хороший, чуйний Мате Залка — сміливо подав свій чесний голос справедливого захисту.

А яка, признаюся, печаль на душі моїй лежала. Перо з рук випадало.

Дорогий Мате Залка захистив. Возродив... Засміявся я. Засміялися сміхом правди радянської.

Подаю уривок із захисного виступу Мате Залки, надрукованого в «Литературной газете» № 5, 3 лютого 1930 року:

«У боротьбі з бюрократизмом, з перекрученням радянської лінії, класової політики партії, часом з грубим ігноруванням усякої громадськості, з пияцтвом, круговою порукою, що призводить до цілковитого відриву й розкладу окремих працівників і нерідко керівних органів, з самовідданістю, не складаючи рук, підставляючи свої груди під кулі відрізана, пройшовши болісний шлях цькування й нерозуміння, бореться рядовий радянський журналіст.

Таким є герой цієї статті товариш Ковінька.

Олександр Ковінька, полтавський фейлетоніст, українець, син батрака, молодий письменник, громадський діяч, інструктор Тсоавіахіму Полтавського округу й журналіст, працює в місцевій газеті.

Олександр Ковінька пише гуморески. Гуморески звучать симпатично, Ковінька відчуває тонкість української мови, фейлетони його читають дуже широко, — він немовби Остап Вишня (в поки що полтавському масштабі). Гуморески й фейлетони — прекрасна річ, якщо нікого не зачіпають. Але в Ковіньки зуби виросли на своєму місці, очі (з українською хитринкою) теж розкриті, і видно, що совість у нього теж не в п'ятах сидить.

І ось — фейлетони товариша Ковіньки раптом стають неприємними...»

Спасибі тобі, незабутній Мате!

Кажу — ось де рідкісне поєднання людського гуманізму, високої культури, чудового літературного таланту і, як вам додати: скрізь і повсюди вас полонила простота і скромність Мате!

Скромності, оцього вельми цінного духовного скарбу, їй-бо, не збрешу, коли скажу: у Мате хоч на п'ятьох позичай!

Я і нині регулярно листуюся з вірним і щирим другом Мате Залки — його дружиною Вірою Іванівною Залка.

Не тільки листуємося, а вряди-годи одвідуємо один одного: буваю в Москві — неодмінно завітаю, неодмінно провідаю; Віра Іванівна, коли приїжджає в Полтаву, то, як ото кажуть, зродувіку нашої хати не обмине.

А вже як сядемо, то розмовним спогадам про незабутнього Мате нема кінця й краю.

Так ото нам і хочеться з глибокою повагою до цієї скромної

людини стисло передати почуте з вуст його дружини Віри Іванівни.

Мате Залка, буваючи в колі письменників чи друзів, які близько його знали, ніколи й нікому не розповідав, як він, командир Червоної Армії, гнав з України усяку контрреволюційну нечисть: білих, сірих, попелястих... Турив, щоб жила й розквітала мила його ідеалам Радянська Соціалістична Україна.

Правду скажу: я довго не знав, аж доти, доки мені Віра Іванівна не розповіла, що Мате Залка на чолі червоноармійського загону брав активну і мужню участь у боротьбі з білогвардійцями-колчаківцями й, володіючи неабияким хистом військового фахівця, уміло напав й розгромив білогвардійську банду, відбивши загарбані білими ворюгами народні скарби — золото.

Після блискуче виконаної операції Мате Залка разом із своїми побратимами був на прийомі у Володимира Ілліча Леніна.

— Матвій Михайлович,—розповідала Віра Іванівна, — у сімейному колі частенько ділився, як під час розмови на прийомі Володимир Ілліч запитав:

— Сумуєте за Угорщиною, за рідним краєм?

— Скучаю і дуже скучаю, Володимире Іллічу.

Ленін поклав руку на плече і, дивлячись ласкавим зором, промовив:

— Вірю, повернуться угорці на батьківщину, на вільну народну Угорщину. Угорський народ піде тим шляхом, по якому пішов російський народ.

Вимовлене великим Леніним справдилося: вільна народна Угорщина живе й розквітає, й свято шанує свого відважно-хороброго сина, художника слова Мате Залку.

7

Віра Іванівна, глибоко шануючи пам'ять свого рідного, найріднішого друга Мате, увесь час і донині пам'ятливо береже кожного листа, кожну деталь, яка б нагадувала: ось її в руки брав Мате. Ось оцю річ носив, одягав Мате.

Частину дорогих реліквій Віра Іванівна подарувала в літературно-меморіальний музей, організований в Угорській Народній Республіці, й передала у музей села Білики.

Віра Іванівна розповідала:

— З якою увагою й любов'ю представники Угорської Академії наук знайомилися з архівом Мате Залки! Чимало відібрали й із собою забрали.

— Мене, — ділилася далі Віра Іванівна, — і доньку нашу Наталю, майже кожного року запрошують угорці відвідати батьківщину Мате.

Я з донькою побувала у селі, де народився і жив Мате. У містах, де він вчився, і мене й доньку знадно чарувало турботливе шанування імені Мате Залки. Як ніжно й з любов'ю увічнили все те, що пов'язано з творчістю Мате: книги, рукописи, чернетки, листування...

Я схиляла й буду шанобливо схиляти голову перед друзями-угорцями.

8

Перед пам'яттю угорського письменника-комуніста, легендарного Мате Залки схиляють свої голови і побратими-українці.

У селі Білики, де довгі роки жив і працював Мате Залка, засновано літературно-меморіальний музей його імені.

Автор сих рядків був на відкритті музею й на велелюдному мітингу виступав із спогадами про свого великого і щирого друга.

На відкриття музею з Москви прибула й дружина Мате — Віра Іванівна Залка і його ад'ютант Ейслер.

Іменем Мате Залки у Біликах названо і місцевий колгосп.

Кожного року в день народження Мате Залки — 23 квітня — у Білики до музею прибувають робітники, колгоспники, письменники, діячі культури з Києва, Харкова, Полтави і суміжних районів, щоб урочисто віддати глибоку шану генералу Паулю Лукачу — Мате Залці, що в хоробрій борні поліг за світлі ідеали людства.

В цей день у Біликах шанобливо співають:

Біля Уески, між громаддями гір,
Лежить герой угорського народу...

А в Біликах про нього до цих пір, як про живого, легенди ходять.

Слава про тебе, наш дорогий, наш любимий Мате, ніколи не вмре.

Історія двох мільярдів

● КАР'ЄРА ПРУССЬКОГО ЛЕЙТЕНАНТА. ● ВІЙНА ЧИ КОМЕРЦІЯ? ● «СВОЇ ЛЮДИ» В ПЕТЕРБУРЗІ. ● ВІД МАРКГРАФЕНШТРАССЕ ДО СІМЕНСШТАДТА. ● «ОПЕРАЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ» НЕ ВІДБУЛАСЯ... ● НОВЕ ПІДНЕСЕННЯ ДИНАСТІЇ. ● «СІМЕНС — ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНА ХВОРОБА».

Вони не пошкодували ні праці, ні часу, ані грошей на підготовку цього великого тритомного видання. Над «Історією дому Сіменсів» багато років працював сам Георг фон Сіменс — один із сучасних нащадків цієї великої династії промислових магнатів, хоча його роботу могли б виконати численні послужливі літописці фірми, її генеральні директори, юристи та інші вірнопіддані концерну. Але Сіменси нікому не довіряли цієї справи, бо, крім них самих, мабуть, ніхто не був би здатний так ретельно видавати чорне за біле, а весь понадсторічний шлях концерну, позначений тяжкими злочинами проти людства, зобразити таким собі благородним прагненням до технічного прогресу, зворушливим піклуванням про потреби того самого людства.

«Історія дому Сіменсів», надрукована великим тиражем, кількома мовами світу і розповсюджувана переважно безкоштовно, є, власне, не чим іншим, як найбільшою рекламною акцією концерну за всі роки його існування. Це зухвалий обман, спритна містифікація. Марно було б шукати на сторінках цього видання хоча б крихту правди про Сіменсів, бо ця правда є жахливою, вона тісно пов'язана з усім злочинним єством і кривавим шляхом німецького імперіалізму.

У першому томі «Історії дому Сіменсів» вміщено портрет благовидого сивого пана з пишними вусами й бакенбардами. Це родоначальник династії Вернер фон Сіменс, «найвидатніший винахідник усіх часів», як його величає автор. Що ж, він і справді мав неабиякий винахідницький хист, але в який бік він був спрямований, що приніс людству? Щоб дати вірну відповідь на це запитання, слід звернутися не до «Історії дому Сіменсів», а до справжньої історії минулого й нинішнього століть.

Син великого землевласника з німецького князівства Ганновер, Вернер Сіменс (тоді він ще не був ніяким «фон») з юнацьких років захоплювався хімією. Проте з усіх проблем цієї науки його захоплювала лише одна — створення нових вибухових речовин. Юний Вернер працював досить наполегливо і не без практичних успіхів. Вісімнадцяти років він уже мав перевірений рецепт нової вибухової речовини з фосфору і хлористокислого натрію, добутої ним у хатній лабораторії.

Батько Вернера вирішив тоді, що найкращий шлях до здійснення задумів і планів сина — це служба в армії. І десь на самому початку 40-х років минулого століття Вернер Сіменс став курсантом артилерійського училища прусської армії в Берліні. А поки Вернер учився, здобував собі чин

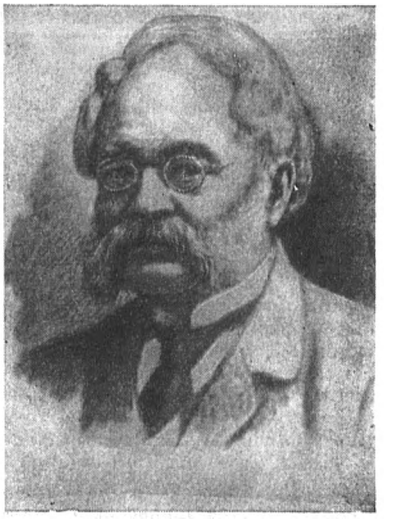

Цей благовидий пан, засновник династії Вернер фон Сіменс, говорив, що найкращий для нього час — це війна...

лейтенанта, два його брати — Карл і Вільгельм пробивали шлях винаходові. Скоро на нову вибухівку був виданий патент, а він насамперед обіцяв чималі гроші.

Дивним було становище новоспеченого лейтенанта Вернера Сіменса. Офіцер одного з прусських артилерійських полків, він одночасно вів широку комерційну діяльність. Коло його інтересів уже не обмежувалося самою лише вибухівкою. Вернер захопився модною на той час справою — електричним телеграфом. Знайшовши собі компаньйона, механіка Йоганна Георга Гальське, людину талановиту, до того ж і грошовиту, Сіменс спільно з ним відкрив у Берліні, на Маркграфенштрассе невеличку майстерню.

Герман фон Сіменс і його генеральний директор Кепкен вітають Гітлера.

На вивісці було написано: «Електричні телеграфні апарати, Сіменс і Гальське». До речі, Сіменс обійшовся із своїм компаньйоном з цілковитою безцеремонністю. Використавши знання і гроші Йоганна Георга Гальське, Вернер Сіменс з рівноправного компаньйона скоро перетворив його на простого службовця фірми, хоча ім'я Гальське й досі зберігається в назвах деяких фірм концерну.

Отже, лейтенант прусської армії одночасно став і власником майстерні. Після того, як він встановив належні зв'язки з прусським військовим відомством, його дальша служба в армії була вже недоречною. І 1849 року Вернер пішов у відставку.

Тепер він мав і вільний час, і вільні руки для розширення своїх комерційних справ. А справи ці йшли дуже добре. Замовлення на вибухівку сипалися з усіх кінців. Вернер Сіменс не переобтяжував себе роздумами відносно чесності, патріотизму тощо. І виходило так, що його патентом на нову вибухівку користувалася не тільки армія Пруссії, а й армія потенціального ворога Пруссії — сусідньої Франції...

Історія зберегла для нас деякі документи тих часів. Ідеться, зокрема, про листування між братами Сіменсами. Нагадаємо, що Вернер, як глава сімейного підприємства, відрядив своїх братів за кордон: Карла — в Росію, а Вільгельма — в Англію. Для чого? Треба було налагоджувати зв'язки з військовими відомствами цих країн, завойовувати собі ринки збуту. Так от, в одному із своїх листів до Карла, Вернер Сіменс писав тоді: «Головне для нас — знати, що замислюють уряди різних країн, передбачити можливі війни і завжди мати достатні запаси наших виробів для продажу...»

Отже, комерція на війні, прибутки від кривавих сутичок між народами — це був, власне, постійний девіз династії Сіменсів, так би мовити, кредо фірми. Таким воно залишилося й до сьогодні. Звичайно, марно було б шукати згадки про це в тій тритомній праці, що її написав Георг фон Сіменс.

Отже, Карл Сіменс опинився в Росії. Тоді вже назрівала Кримська війна, а війна означала для фірми прибутки, зиск. Ще до початку Кримської кампанії 1853—1856 років брати Сіменси, діючи засобами підкупу, зуміли прибрати до своїх рук цікавий винахід талановитого російського інженера Б. С. Якобі — синхронний електромагнітний апарат. Без цього винаходу був би неможливий патент на оригінальну систему електричного телеграфу, власником якого став також Вернер Сіменс. Він, просто кажучи, безсоромно пограбував Б. С. Якобі. А скромному російському інженерові нелегко було тоді мірятися силами з братами Сіменсами, які швидко стали в Петербурзі «своїми людьми».

Про родину Сіменсів принагідно можна було б цілком справедливо сказати, що вони жили й діяли за відомим принципом «моя батьківщина там, де мої гроші». Карл скоро здобув російське підданство, а його сини стали згодом навіть російськими баронами. Що ж до брата Вільгельма, то й він здобув у Англії якийсь привілейований титул. Родинне підприємство перетворювалося на якусь міжнародну фірму, що спритно користувалася вигодами цього потрійного німецько-російсько-англійського підданства.

Але повернімося до Кримської кампанії. Серед причин, які тяжко позначилися на ході війни й викликали великі труднощі для російського командування, була, зокрема, повна відсутність телеграфного зв'язку між Петербургом і півднем Росії. Сіменси вдало скористалися з цього. Скоро в їхніх руках була уже угода з урядом Росії про будівництво кількох телеграфних ліній: Петербург — Севастополь, Петербург — Київ, Петербург — Одеса. І треба відзначити, що жодна з існуючих у світі телеграфних ліній не обійшлася так дорого замовникові, як це коштувало Росії. Сіменси заробили на будівництві понад мільйон золотих карбованців!

Хоча спеціальністю фірми була електротехніка, зв'язок, вибухові речовини, спритні брати не гребували й деякими іншими справами. Вони, наприклад, зацікавилися покладами міді на Кавказі й скоро дістали від російського уряду концесію на її розробку, збудували на Кавказі великий мідеплавильний завод. Взагалі, щодо Росії брати Сіменси керувалися настановами Вернера, який казав: «Росія — країна, де можна добре заробити, якщо знати її умови»

●

Друга половина XIX століття була часом бурхливого розвитку

У центральній частині Мюнхена підноситься тепер величезний будинок правління концерну «Сіменс».

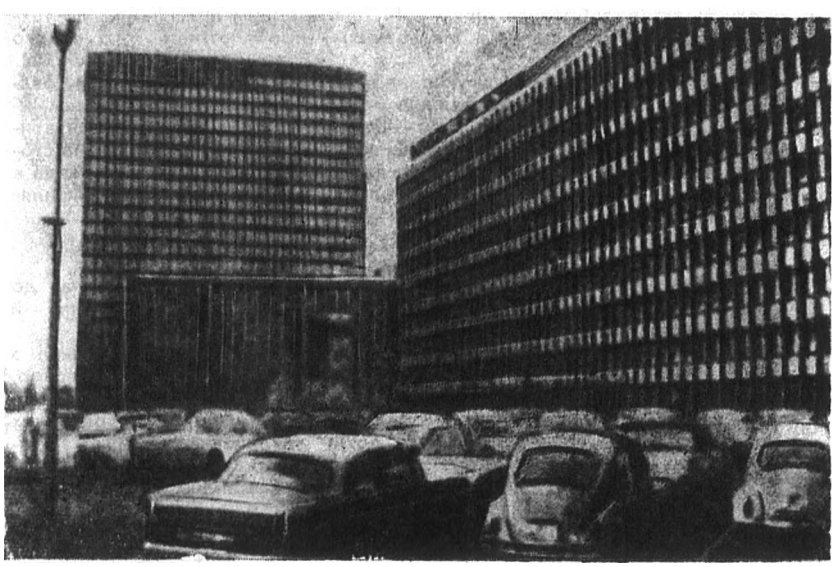

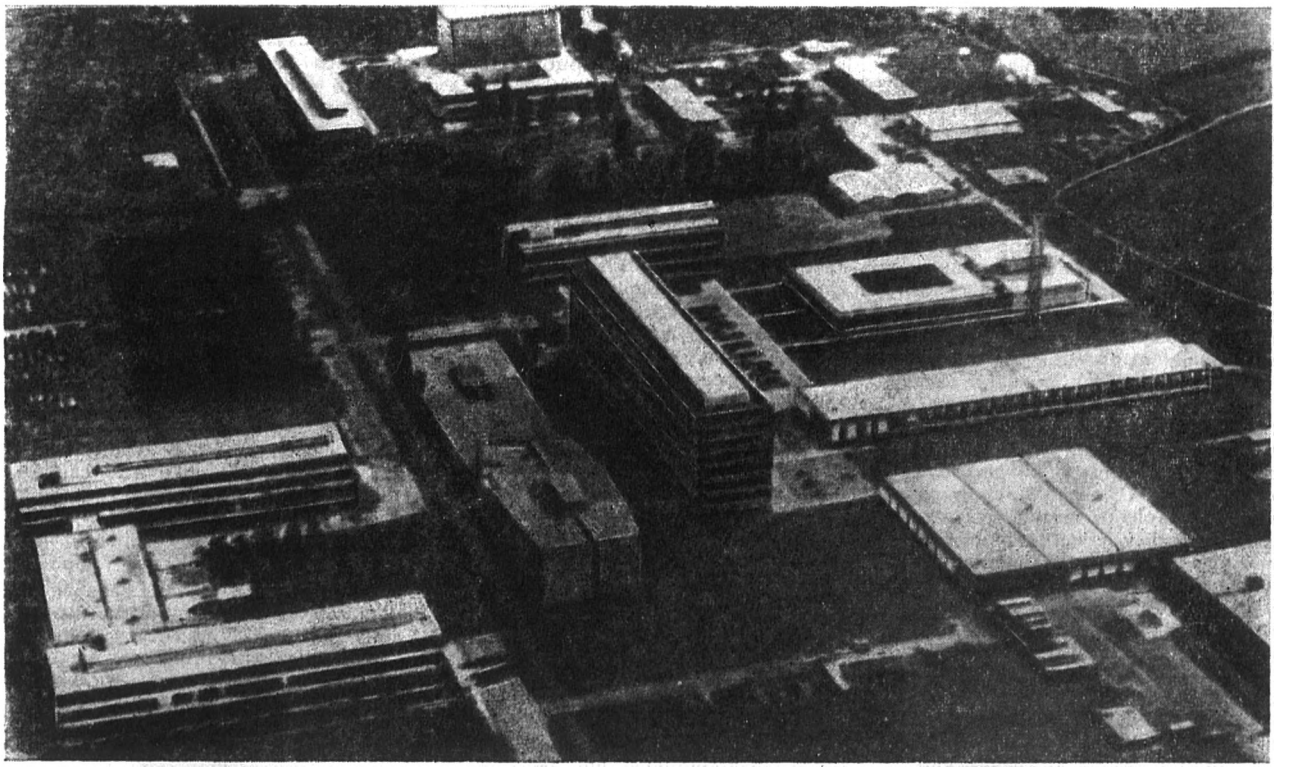

Поблизу Ерлангена зведено гігантський дослідницький центр концерну. Тут розробляються зразки нової зброї для боннського бундесверу.

фірми Сіменсів, завдяки війнам, які точилися тоді в Європі. Не встигла ще закінчитися Кримська кампанія, як вибухнула війна Пруссії проти Данії, а за нею й проти Австрії. Особливо гарячі часи настали для фірми тоді, коли почалася Франко-Прусська війна 1870—1871 років. Правда, Вернер Сіменс сам визнавав, що, мовляв, не передбачив її, й тому погано підготувався. В листі братові Карлу від 16 серпня 1870 року він писав: «Шкода, що ми не запасли досить вибухівки, різних приладів, електричних апаратів. Це була б дуже вигідна справа, а так ми багато втратили...»

Втім, Сіменси не так уже й багато втратили тоді. Після всіх тих воєн їхні прибутки сягнули дуже високо. Колишня маленька майстерня на Маркграфенштрассе на той час перетворилася вже на велике підприємство, що зайняло в західній частині Берліна цілий район, який скоро дістав назву «Сіменсштадт» — «Місто Сіменса». Під цією назвою він існує й досі на карті теперішнього Західного Берліна. І все, що виникало в межах цього району — заводські корпуси, склади, житлові будинки, навіть окремий відрізок міського трамваю — все це належало родині Сіменсів.

1892 року помер Вернер. Пішов з життя вже з приставкою «фон» до прізвища, бо за три роки перед тим кайзер Вільгельм I надав йому дворянство «за великі заслуги перед німецькою батьківщиною».

Новий, XX вік фірма Сіменсів зустріла, йдучи в першому десятку найбільших промислових монополій Німеччини. Коли в Німеччині почалося інтенсивне будівництво військово-морського флоту, Сіменси ледве встигали виконувати замовлення. На кожному новому крейсері, на кожному підводному човні встановлювалися мотори та різні електротехнічні прилади, виготовлені у «Сіменсштадті».

Напередодні першої світової війни прибутки Сіменсів досягли річної цифри 12 мільйонів марок. Джерело? Звичайно ж, насамперед, військові замовлення. Але досягалося все це за рахунок особливої системи експлуатації, яка існувала на підприємствах концерну. Англійський економіст Уїльям Рош, що відвідав тоді підприємства «Сіменсштадта», писав: «Я побачив систему визиску робітників, яку не зустрічав досі ніде. Експлуатацію людської праці доведено тут до особливої досконалості...»

А коли почалася перша світова війна, тодішній генеральний директор концерну Фрідріх Лауб став автором нового законодавства Німеччини з галузі праці. Втім, законодавством його можна назвати тільки умовно. Документ, розроблений вірним слугою династії Сіменсів і затверджений кайзером Вільгельмом II, був скоріше втіленням повного беззаконня.

●

«Золота пора» — так можна було б назвати часи першої світової війни з точки зору Сіменсів. Династія на той час мала два головні розгалуження. Одне з них було чисто німецьким, друге ж — нащадки Карла Сіменса — вважалося підданим російського царя. І от, фактично, одна і та сама фірма заробляла на постачанні двох ворожих армій — вільгельмівської й царської. Відбувалося те, що потім, у роки другої світової війни, стало звичним явищем. Згадаймо, зокрема, як прибутки американських компаній від бомбардувань Німеччини частково осідали й у сейфах німецьких монополій.

Отже, Сіменси добре заробили на першій світовій війні. Єдиний справжній удар, якого вони тоді зазнали, це була втрата капіталів у колишній царській Росії. 50 мільйонів золотих карбованців, записаних у банках на рахунок двох баронів — нащадків Карла фон Сіменса, були конфісковані назавжди. Правда, коли німецька армія кинулася «рятувати Росію від більшовиків», концерн демонстративно пожертвував на цю ак-

цію велику суму грошей, сподіваючись повернути оті 50 мільйонів карбованців, та марно...

Звичайно, перші роки по війні були для Сіменсів не легкими. Але швидко оправитися від перенесених потрясінь їм тоді допомогли... американські монополії й банки.

Тепер уже цілком зрозуміло, чому американські «Інтернешнл дженерал електрік компані» та банк «Діллон Рід енд компані» з такою готовністю надали Сіменсам позику в розмірі майже 50 мільйонів доларів. Звичайно, всі ці компанії та банки шукали насамперед вигоди для себе, розраховуючи потіснити німецького конкурента з деяких ринків збуту, примусити його поділитися частиною своїх прибутків. Але головне в цьому «благодіянні» полягало в тому, що імперіалізм Сполучених Штатів робив політичну ставку на Німеччину як на головну ударну силу проти Радянської Росії в Європі.

Саме заради цього союзники тоді так зухвало нехтували рішеннями мирної угоди. Ця угода, скажімо, забороняла Німеччині виробництво зброї та різних військових матеріалів, а на заводах Сіменса, під самісіньким носом у представників контрольної комісії, відкрито одливалися кулі для відроджуваної німецької воєнної машини... Наближалася ера Гітлера, й Сіменси, подібно до Круппів, Тіссенів, Фліків та Абсів, робили ставку на фюрера.

●

Є в німецькій історіографії такий вислів — «Гарцбурзький фронт». Його назва пішла від курортного містечка Гарцбург в горах Гарца, де в жовтні 1931 року таємно зібралися найбільші промислові магнати Німеччини, банкіри, представники генералітету. Вони зустрілися тут з Гітлером і деякими іншими верховодами націстської партії. Власне, саме тут, на цій нараді німецький капітал благословив Гітлера на захоплення влади. Офіційно це називалося «передачею влади в Німеччині в руки національного уряду». Серед учасників цієї змови був і представник дому Сіменсів.

У взаєминах Сіменсів з Гітлером та його оточенням була одна вельми цікава деталь. 10 листопада 1933 року Гітлер, як відомо, виголосив свою промову про вихід з Ліги Націй. Це було, фактично, офіційне проголошення курсу на реванш, на розв'язування нової війни. А проголосив він його на одному з заводів у Сіменсштадті, у присутності братів Сіменсів, директорів та інших провідних осіб концерну. Коли за розпорядженням фюрера було утворено так звану «Генеральну раду господарства», він включив до її складу і Карла-Фрідріха фон Сіменса. В руках цієї ради, яку охрестили «Радою богів», були всі важелі управління німецькою промисловістю. Рада розподіляла військові замовлення, отже, Сіменси, як кажуть, не залишалися в накладі. А коло виробничих інтересів концерну на той час дуже розширилося. Електротехнічне обладнання літаків, підводні човни, міни, авіаційні бомби, нарешті, участь у розробці ракет «Фау-1» і «Фау-2», якою займався Вернер фон Браун, — все це входило до сфери діяльності концерну Сіменсів.

Концерн мав свій «власний» концтабір у Газельхорсті, поблизу Берліна. Крім того, на його підприємствах працювали в'язні із Заксенгаузена, з жіночого концтабору Равенсбрюк. У документації, виданій недавно в НДР, наводяться жахливі цифри. Тільки протягом 1942—1944 років на заводах Сіменса, від нелюдської праці, від голоду і виснаження, від нагаїв і куль наглядачів загинуло не менше як 46 тисяч людей...

Скільки ж заробили Сіменси на цій гітлерівській війні? У світовій пресі наводять різні цифри, але знавці сходяться на тому, що сума прибутку має становити не менше двох мільярдів марок.

Усього цього було, звичайно, цілком досить, аби притягнути родину Сіменсів до найсуворішої відповідальності поряд з верховодами злочинного третього райху. Так воно спочатку й мало бути. Ще в роки війни група американських сенаторів та юристів склала список 42-х осіб з числа німецьких промислових і фінансових магнатів. Тут були власники й директори найбільших концернів і банків — всі ті, хто привів Гітлера до влади, хто штовхнув його на шлях злочинної війни, хто заробляв на цій війні грубі гроші. У тому списку був головний із Сіменсів — Герман фон Сіменс та два його генеральні директори — Рудольф Бінгель і Фріц Люшен.

●

У травні 1945 року спеціальні загони американської армії дістали завдання, яке іменувалося тоді «Операцією справедливості». Йшлося про розшуки й арешти осіб, занесених до різних списків гітлерівських злочинців. Один з таких загонів мав список, в якому значилося й ім'я Германа фон Сіменса, онука засновника династії. Втім, заарештувати його так і не довелося. Відмінив цю операцію представник верховного американського командування полковник Чарлз Поуелл, який сам взявся розшукувати Сіменса.

Скоро Чарлз Поуелл справді зустрівся з ним, але зовсім не для того, аби заарештувати й передати міжнародному трибуналові, як це колись передбачалося. Зустріч з американським офіцером була скоріше початком нової післявоєнної історії дому Сіменсів.

Чарлз Поуелл в 1945 році очолював один з промислових відділів американської військової адміністрації в Німеччині і був одночасно представником велико-

Підраховано, що третина вартості кожної такої ракети західнонімецького виробництва потрапляє до сейфів дому Сіменсів.

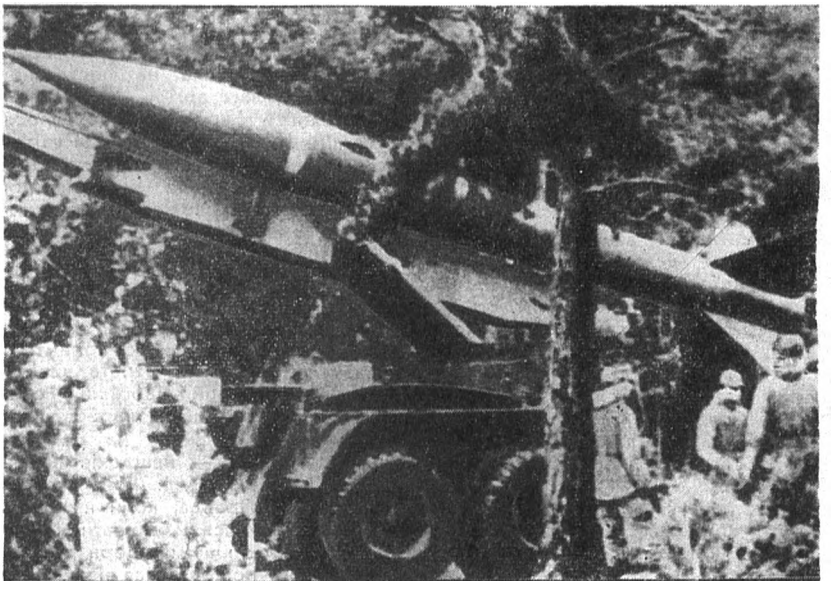

го американського концерну «Вестінгауз», з яким Сіменси мали картельну угоду ще з 1924 року. «Вестінгауз», що свого часу допоміг Сіменсам грошима, діставав свою пайку від їхніх прибутків і був тепер дуже зацікавлений у якнайшвидшому відродженні німецького концерну. Поуелл мав завдання врятувати Сіменсів від суду за їхні злочини — і успішно виконав його. Потому американець повинен був допомогти скоріше налагодити роботу на заводах концерну. Він зробив і це.

А 1948 року, коли почав діяти відомий «План Маршалла», Сіменси дістали у вигляді «допомоги» й «кредитів» із США чималеньку суму — 86 мільйонів доларів. Цього було досить, щоб мотори й верстати знову почали працювати на повний хід.

У 1954 році на заводах концерну вже працювало вдвічі більше робітників, ніж їх було у 1938 році. І за числом зайнятих у виробництві людей «Сіменс» вийшов на друге місце серед найбільших електротехнічних концернів капіталістичного світу, поступаючись лише американській «Дженерал електрік». Ще через два роки «Сіменс» мав свої філії й представництва у 22 країнах світу, а його контори збуту діяли у 64 країнах.

Лише про людське око концерн продовжував рекламувати свої традиційні вироби — цілком безневинні побутові мотори й електроприлади. Насправді ж, вони посідали в балансі підприємств ледь помітне місце. Головне для «Сіменса», як і раніше, є військове виробництво, причому його найсучасніші галузі — ракетна та ядерна техніка.

Концерн був одним з перших у ФРН, хто щедрою рукою вкладав великі мільйони в ядерні дослідження. На будівництво головного боннського центру ядерних досліджень у Карлсруе «Сіменс» асигнував 200 мільйонів марок. До речі, першим директором цього центру став саме представник концерну, давній слуга цього дому, колишній гітлерівський верврітшафтсфюрер Карл Кнотт. А членами боннського федерального комітету в справах атомної енергії стали два директори концерну — Рудольф Бінгель і Фріц Люшен, ті самі, що разом із Германом фон Сіменсом мали відповідати перед судом за воєнні злочини.

Коли тепер заходить мова про родину Сіменсів, то мають на увазі трьох головних нащадків династії — Германа, Петера і Ернста. А самий концерн — це складне переплетіння 14 акційних товариств та 48 інших фірм. Називаються вони по-різному, але в кожній назві зберігається прізвище Сіменсів — «Сіменс-Шукерт», «Сіменс унд Гальське», «Сіменс-електрицітет», «Сіменс-планіаверке» тощо. Загальний річний оборот цілого концерну становить лише в межах ФРН шість мільярдів марок.

Тепер Сіменси стали співвласниками й деяких інших великих компаній у ФРН. Вони, зокрема, мають найбільший пакет акцій новоутвореного концерну «Дегусса», який займається виключно виробництвом ракетної та ядерної зброї й техніки. У спостережній раді «Дегусса» на ключових посадах сидять також представники «Сіменса». Вони мають вирішальний вплив на всі справи нового концерну.

Цілком зрозуміло, що «Сіменс» назавжди втратив свої підприємства і майно, яке залишилося на нинішній території Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Чехословаччини. Але з дивною зухвалістю, притаманною боннським реваншистам, Сіменси продовжують включати до своїх щорічних балансів і звітів усі колишні підприємства і капітали, оцінюючи їх у 670 мільйонів марок. І завжди роблять у тих документах примітку: «тимчасово перебуває поза межами нашого управління».

Сіменси хотіли б якнайскоріше спробувати переглянути наслідки другої світової війни. Власне, вся їхня діяльність підпорядкована цій шаленій меті. Із своїх мільйонних прибутків вони щедро жертвують великі суми на діяльність різних реваншистських спілок і об'єднань, що ними аж кишить Західна Німеччина. Перепадають їхні грошики й неонацістській націонал-демократичній партії.

Сіменси нехтують уроками історії, вони знову ставлять на фашизм, на війну.

●

В одній статті, надрукованій нещодавно в західній пресі, написано: «Сіменс — це не фірма, це скоріше важка і небезпечна хвороба, це якась нестримна туга за війною, за новим переділом світу, за баришами. І коли заходить мова про мир на землі, коли на обрії з'являються хоча б найменші проблиски міжнародної розрядки, ця хвороба особливо загострюється, особливо лютує...»

Я. ВАЛАХ

«Сіменс», «Сіменс», «Сіменс» — концерн захопив ринки збуту в десятках країн світу.

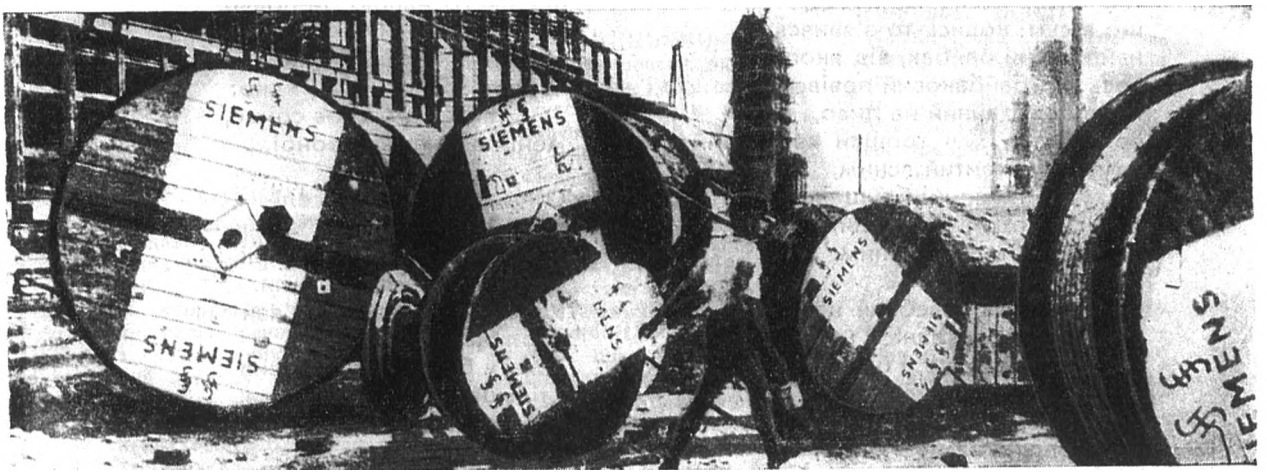

СЮЗАН КРАМОССЕЛЬ

ДЛЯ МАЛЕНЬКИХ

ЧОМУ БАЙБАК УЗИМКУ СПИТЬ

Казала раз матінка-сарна
веселим малятам своїм:
— Згадала я казочку гарну
і зараз її розповім.

Напевно, у лісі не знають
ні звірі, ні бистрі пташки —
чому восени засинають
і сплять до весни байбаки?

Малий байбачок, наш сусіда,
що ондечки, біля ріки,
смачненько собі пообідав
і ще догризає шматки, —
він теж, як кінчається літо
і листя пливе по ставку,
ураз починає тремтіти
і щулитись в теплім кутку.
І, — хоче того, чи не хоче, —
а вже він у ліжку лежить
і спить... А розплющивши очі,
не може і днинки прожить!
Так спати від рання до нічки
пристойно для сплюхи-вовчка.
А звідки й від кого ця звичка
взялася в роду байбака?!.

Лишилася казка чи спогад,
що в світі колись-то з'явивсь
найперший байбак, від якого
весь рід байбаковий повівсь.
І був він охайний на диво,
вродливий, хоч трошки чванливий,
і хутром укритий ясним,
те хутро на сонці блищало...
І люди, коли зустрічали,
ласкаво віталися з ним.

Байбак був привабний настільки,
що, тільки він гляне з нори,
борсук, і зайчата, і білки
його закликають до гри.
— Ходімо, красунчику любий!
погратися з нами в квача,
у піжмурки, чи в горюдуба! —
гукає веселе зайча.
Та він позіхає й капризно
зайчаті відказує: — Ні!
Ах, дай мені спокій!.. Вже пізно,
і хочеться спати мені!..

Бувало, йдучи на роботу,
просили його помогти.
— Ні, — він відмовляв, — неохота!
Я мушу красу берегти!..

І в школі тваринка уперта
так само себе «берегла»,
тому й залишилась до смерті
невчена й дурна, як була.
Невіглас казав, що тюлені —
це мешканці теплих країв,
що вовну й бавовну учені
збирають з хвоста солов'їв!..
У класі байбак отой, зручно
вмостившись поміж білочок,
хропів на всі заставки, гучно,
неначебто сплюха-вовчок.
Бувало, що кролик вилазив
удосвіта з нірки на світ:
— Ходімо, звірята, всі разом
гукати до сонця — «Привіт!»
Стрибаймо у росяних травах!
Байбаче, напийся роси!
Від цього напою, їй-право,
ще більше набудеш краси!
Байбак виглядав у віконце
і знову ховавсь під рядно:
— Вітайте самі своє сонце,
мені не потрібне воно!..

Отак, поки звірі веселі
трудилися, грались, жили, —
цей ледар у темній оселі
один позіхав серед мли.
Узимку, як сосни та в'язи
перлинами іній всипав,
із хати байбак не вилазив
і тільки без просипу спав.

От якось, коли ледацюга
у захистку спав, як і звик,
почув він, крізь вітер і хугу,
надворі знесилений крик:

— Рятуйте! Я випав з гніздечка!
Таке снігопаддя страшне...
Ой, смерть моя, смерть недалечко,
як хтось не врятує мене!..
— Сидів би спокійно під дахом,
не вештавсь туди та сюди, —
не знав би ні горя, ні жаху...
Рятуй себе сам із біди!
Отак відмахнувся байдуже
байбак, і не глянув у тьму,
і навіть образився дуже,
що сон перебили йому.

— Ой, сніг хуртовиною звився!
Ще й вітер холодний січе!..
Я вибився з сил, я стомився...
Підстав мені тільки плече!
— Ні, вітер і сніг не люблю я, —
відмовив байбак у півсні, —
взимі не гуляю, а сплю я!
Дай спокій, горобче, мені...

Тут мудрий орел випадково
почув з верховин ці слова
і, гніву правдивого сповнений,
до хати злетів байбакової,
де хвища гуля снігова,
та й мовив суворо: — Байбаче!
Як слабший страждає і плаче,
а дужчий на поміч не йде,
бо ліньки розплющити очі, —
він робить нечуваний злочин
і кара на нього впаде!

Не хтів ти виходити з хати?
Миліший за все тобі сон? —
Ну й будеш ти спати і спати,
і сон тебе візьме в полон!
Сріблясті покрови блискучі
прикрасять долини та кручі,
на річці блищатиме лід,
ліс вкриється снігом лапатим,
а ти будеш спати та й спати...
І так тобі, дурнику, й слід!
І в ніч новорічну веселу
у лісі, і в місті, і в селах
всі ждатимуть свята прихід,
і радо вітатимуть свято,
а ти будеш спати та й спати...
І це ж тобі сором і стид!

І от за цим словом суворим,
з тих пір повелось на віки:
хоч, може, самим їм і сором,
та сплять до весни байбаки.
Тому й байбачок, наш сусіда,
узимку з хатинки не вийде,
він теж, як кінчається літо
і листя пливе по ставку,
уже починає тремтіти
та щулитись в теплім кутку,
і, — хоче того, чи не хоче, —
а вже він у ліжку лежить
та й спить... А розплющивши очі,
не може і днинки прожить!

З французької переклала Наталя ЗАБІЛА

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗА ЗАМКНУТИМИ ДВЕРИМА. У Філадельфії нещодавно відбувся всеамериканський з'їзд слюсарів. На цей з'їзд не було допущено ні сторонніх відвідувачів, ані навіть репортерів. Один з організаторів з'їзду пояснив причину цього так: «В Америці зростає кількість злодіїв і зломщиків. Чимало з них вештається біля зали засідань з'їзду, аби довідатися про новинки нашої техніки. Тому ми повинні стерегтися».

«ЗМОВНИЦЬКИЙ» ТУР. Внаслідок процесу, який почав прокурор Гаррісон проти учасника змови вбивць президента США Кеннеді Клея Шоу, набагато зросла кількість туристів до Нового Орлеана. За це негайно вхопилися туристичні бюро, які за 10 доларів організували «змовницький тур». Гостям показують будинок Клея Шоу, будинок відділення ЦРУ, після того туристів привозять в бар, де відбувалася змова. В барі виставлено манекен із слідами куль на грудях і голові — місця, куди був смертельно поранений Кеннеді.

СТИМУЛЯТОР ПАМ'ЯТІ. У США нещодавно добуто нову хімічну сполуку «Сілерт», яка стимулює пам'ять. Щури, яким вводили цей препарат, піддавалися дресируванню в 4—5 разів швидше, ніж інші. За заявою американських лікарів, дія «Сілерту» побудована на збудженні рибонуклеїнових квасів, які відіграють основну роль у механізмові пам'яті ссавців.

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ ФІРМИ. Один ресторатор на острові Ельба вивісив таку об'яву: «Годуємо місцевими стравами. Наша спеціальність — традиційні ласощі Ельби». Хтось із клієнтів дописав: «З цієї причини Наполеон утік з острова».

БРОНІСЛАВ БІЛІНСЬКИЙ

ЖИВИЙ САЛЬВАТОРЕ КВАЗІМОДО

Сальваторе Квазімодо — поет, що поставив свій талант на службу сучасності, поет нової свідомості італійського народу, здобутої в боротьбі з фашизмом, поет італійського руху Опору, який в своїх творах зобразив з класичним вогнем трагічні життєві випробування нашого часу. І, власне, це обумовило ту обставину, що в 1959 році його відзначили Нобелівською премією. Квазімодо був другим сином Сіцілії, якого увінчано цими поетичними лаврами. Ще в 1934 році нобелівським лауреатом став Піранделло. А раніше цю нагороду здобула Грація Деледда, що жила на Сардінії.

Всі троє — діти островів. Література, мабуть, як зауважив сам поет, любить землі, що плавають по морю. Проте сіцілійці Піранделло і Квазімодо належать до різних епох. У них різне бачення світу. Піранделло в своєму театрі аналізував душу людини. Квазімодо в нашу епоху суспільних заграв намагається її в своїй ліриці синтезувати, відновити, відродити. Прагне озброїти її проти нових небезпек, що загрожують їй та її культурі.

Походить Квазімодо з Сіцілії, з Сіракуз, але бабка його — гречанка з пелопоннеських Патрів. Він був син залізничника й ніколи не забував місць, де провів своє сумне дитинство, серед випарів малярійних боліт і сірчаних копалень. Він рано покинув рідний острів, подався на північ до Рима і Мілана...

І сьогодні, як і раніше, шляхи півдня ведуть на північ. Ідилічно названі «поїзди сонця» прямують на північ, переповнені жителями Сіцілії і Калабрії. Якщо для туристів сонце яскравіше на півдні, то для цих бідолах — на півночі. Тут, в індустріалізованій Італії, шукають вони роботу й можливості для розвитку своїх здібностей.

Сіцілія, хоч і далека, назавжди залишилася в поетичному полі зору Квазімодо. Нею народжена назва однієї з останніх збірок віршів — «Незрівнянна земля» (1958). Це земля, не схожа на жодну іншу, земля єдина. Та його сіцілійська батьківщина має наче два обличчя. В ранніх довоєнних творах вона — об'єкт найсильнішої ностальгії, міраж утраченого раю, потім її зображення набирає дедалі реалістичніших рис, з'являється Сіцілія, сповнена горя й страждань народу. Такою він зображує її в «Тузі за Півднем» чи у вірші «Мені, мандрівнику»:

На півдні вдалині моя земля,
Розпечена від сліз і від боїв,
Там з дому йдуть жінки у чорних шалях
І, ставши на порозі, тиху мову
Ведуть про мертвих [1].

Починав Квазімодо з рафінованої лірики, ускладненої, замкненої в собі. Він віддав себе тому, що називають поезією слова, де пануючим елементом є музика, ритм. Творчість його — ізольована і шляхетна — пропагувала культ схиляння перед поетичним виразом. Він робив так, як багато справжніх поетів того часу, часу панування фашизму. Така поезія була своєрідним протестом проти офіційної риторики й панегіричної літератури. Витонченою майстерністю й геометрією слова позначені такі його твори, як «Вітер на Тиндарі», збірка поезій «Вода і земля» і пізніше «Підводний гобой».

Відходити від камерної поезії поет почав під час війни. Два головних фактори спричинилися до цього. Перший — політичний і національний — війна і рух Опору, другий — літературний та індивідуальний, що виник з тісного спілкування з класичною поезією. Цей другий фактор у великій мірі обумовлювався першим. У 1940 році з'явились його переклади старогрецької лірики. Поет збагатив італійську літературу сучасним тлумаченням грецьких поетів. Проблему поета-творця і поета-перекладача Квазімодо розв'язує активним ставленням до оригіналу. Квазімодо-перекладач є водночас Квазімодо-поет.

З грецької лірики починається серія перекладів, які проходять через усю творчість митця. Їхня хронологія також ілюструє поступовий відхід поета від «герметизму» до все більш реалістичної концепції й чітких ідейних позицій. Збірка поезій «Є тепер вечір» (1942), сповнена вагань, неспокою і шукань, завершує попередній період і водночас відкриває новий. Цю збірку як євангеліє читала тодішня університетська

[1] Переклад М. Бажана.

молодь. Разом з нею з'являються й переклади з Вергілія — не «Енеїди», а «Георгік». Не в пригодах колонізатора Енея, а в праці італійського селянина, в календарі його робіт, в італійському пейзажі знаходить поет втіху в дні своєї самотності. Згодом до Вергілія приєднався чудовий лірик стародавності Катулл.

Це вже роки руху Опору, поразок фашизму, роки ідейного дозрівання поета. Тоді народився інший Квазімодо.

Загальне піднесення народного духу допомогло йому залишити давні позиції свого ізольованого, рафінованого, замкнутого мистецтва. Він поставив музу на службу рідному народові, пішов у ногу з часом. З адепта «герметизму» він стає поетом руху Опору.

В апокаліптичній атмосфері, коли падали мури міст і руйнувалися давні структури тотального гноблення, поет оспівував героїчних борців за волю, проголошував надію на вільне життя.

Квазімодо зображував пекло Освенціму і славив братів Черві, сімох юнаків, розстріляних фашистами 28 грудня 1943 року в Реджо-Емілія. Через кілька років у розповіді про поезію, вміщеній у передмові до збірки «Фальшива і справжня зелень» (1956), митець обгрунтував свої позиції і сформулював своє розуміння ролі поета в наш час. Він рішуче протиставив себе тим, хто вважає поезію літературною забавою, а поета — відірваною од життя самотньою людиною, що вночі споглядає з своєї вежі зоряне небо. Час такого споглядання минув, заявив Квазімодо. Сучасність — це не епоха ідилій та ліричних гороскопів. Завдання поезії набагато важливіше, вона має оновити й переробити людину.

Після цієї суспільно-поетичної метаморфози Квазімодо оновив і товариство своїх античних поетів. За допомогою стародавніх ліриків він виголошував раніше свій особистий монолог, а для громадського діалогу йому потрібна була драма. Він перекладає трагедії Есхіла і Софокла. Галерею цих перекладів відкриває «Цар Едіп» Софокла (1946) — трагедія провини, за нею йдуть «Хоефори» Есхіла (1949), а згодом — «Електра» Софокла (1954). В останніх двох трагедіях ішлося про помсту й справедливість — проблеми такі актуальні в повоєнному італійському суспільстві. Розмовляючи з минулим і сучасним, сполучаючи новаторство й традицію, Квазімодо вмів вибрати з античної давнини живе й тривале. Його гуманізм знаходив в античній скарбниці ті цінності, які зберегли свою актуальність і в наші дні.

Поет знову показав, яким живим є античний митець, коли він оселяється в серцях живих людей, коли служить великій ідеї свободи й правди.

Багато років жив Квазімодо в Мілані, на вулиці Гарібальді, але смерть спостигла його в Неаполі, на сонячному південному березі, наче хотіла наблизити його до рідної Сіцілії...

Та не помирає поет, який служить життю і відродженню народу, а таким був Квазімодо у великі дні італійського Опору.

Переклад з польської

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПІДВОДНІ АРХІВИ. Державні архіви Швеції незабаром опиняться глибоко під водою. У гротах на глибині 17 метрів буде розміщено головний зал архівного управління, шість поверхів службових приміщень, сходи й ліфти, які сполучатимуть поверхню землі з шістьма різними секціями архіву.

БОГА НЕМА. Голландські єпископи б'ють на сполох. З 1967 року 145 католицьких священиків стали розстригами. А всього за останні п'ять років порвали зв'язки з релігією 755 священиків і черниць.

ГІМНАСТИКА ДЛЯ ЛЕДАРІВ. У Англії винайдено нову методику гімнастичних вправ для ледарів. Електроди, прикладені до тіла, приводять у рух його м'язи. Через 30 хвилин такої «операції» людина втомлюється, як футболіст після закінчення матчу.

ОБЕРЕЖНО З ТЕЛЯТИНОЮ! Два італійські журналісти опублікували відомості про недозволені методи відгодівлі телят на великих тваринницьких фермах. Телятам роблять впорскування води, внаслідок чого за 40 днів вони стають на 6 кілограмів важчі за своїх перевесників. Ці ін'єкції, за думкою ветеринарів, надають м'ясу телят отруйних властивостей, зокрема, в ньому з'являється раковий вірус, а також і речовини, що викликають гормональний розлад. Продаж телятини в Італії різко зменшився.

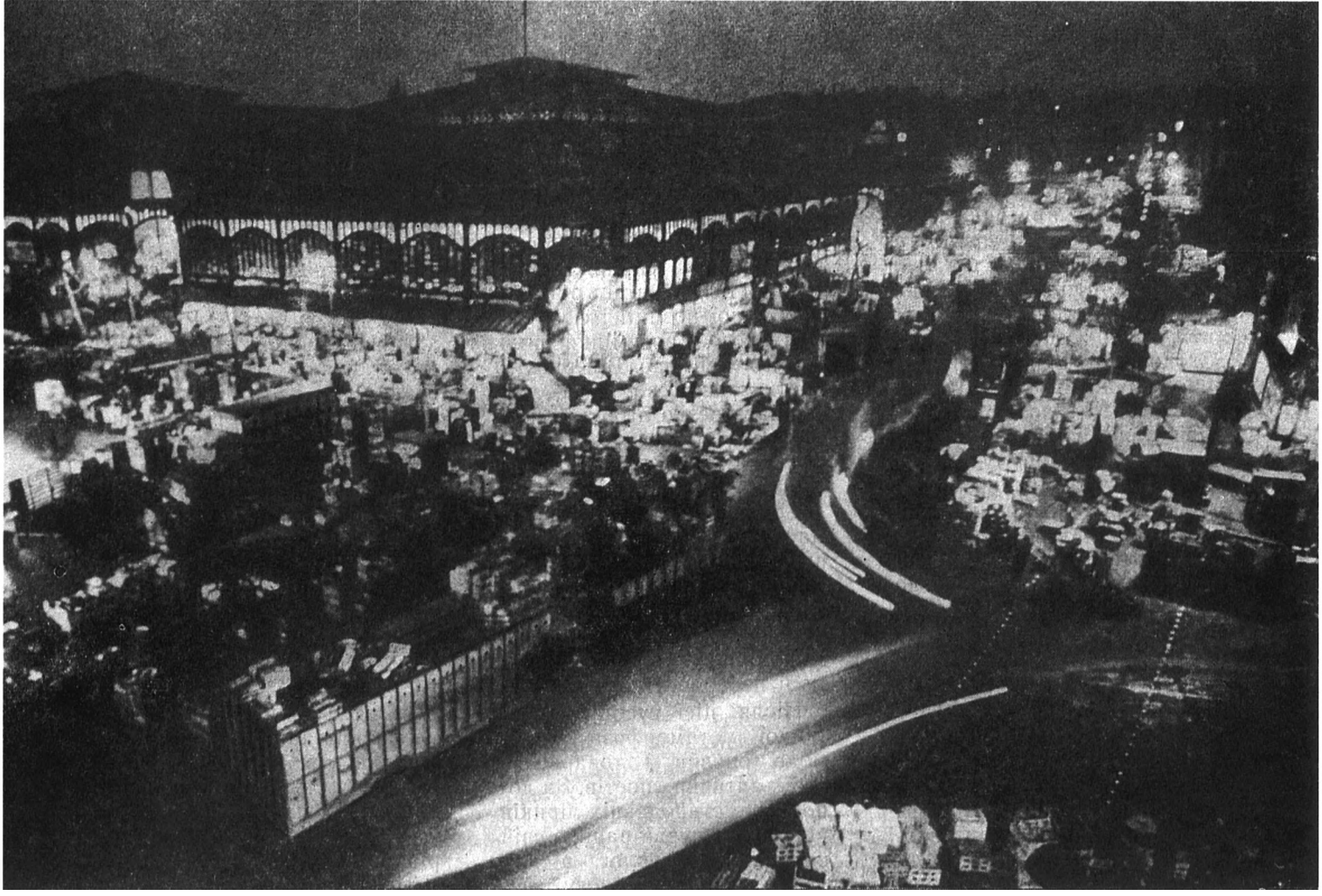

Вночі навколо «Черева Парижа» вирувало ділове, напружене життя.

„ЧЕРЕВО ПАРИЖА":

Собор Паризької богоматері, Тріумфальна арка, Ейфельова вежа, Центральний ринок — він же, після Еміля Золя, «Черево Парижа»... Досить будь-якого з цих понять, аби перед очима постала французька столиця. Її важко уявити собі, скажімо, без оспіваного Віктором Гюго собору Нотр-Дам, так само, як і без славетного й неповторного «Черева». Та доведеться. Адже «Черево Парижа» зникло. Власне, перемістилося на 12 кілометрів на південь, за межі великого міста, назавжди позбавивши вечірній Париж однієї з найчарівніших його принад...

У СЕРЦІ СТОЛИЦІ

Центральний ринок став надбанням історії, маючи солідний вік — близько 800 років.

Народився він у XII столітті, в далекі часи, коли Францією врядував Людовік VI Товстий; «хрестини» ж відбулися за короля Філіпа-Августа. Перший з них вирішив, що в стінах столиці вже стало тісно, і треба винести за її межі «базар овочів і зелені», другий дав ринкові офіційний статус. І хоч Париж продовжував рости, невдовзі поглинувши «новий», як на той час, ринок, останній, як бачимо, досить стійко чинив опір, прирісши до свого місця, здавалося, навічно.

Це було справжнє місто в місті, столиця селян і рибалок у серці столиці Франції. Вдень, коли навколо, на бульварі Себастополь, на гомінкій Ріволі та на вулиці Лувр вирувало життя, коли весь Париж кудись поспішав, працював, торгував, сперечався, сміявся, співав, сумував, кохав і ненавидів, величезні прохолодні ангари Центрального ринку стояли порожні, безлюдні, мовчазні.

Зате, коли Париж, змучений метушнею й галасом буднів, засинав, «Черево» пробуджувалося до свого нічного життя. Воно досягало апогею між 3 та 8 годинами влітку і 4 та 9 — взимку. У 12 величезних корпусах торговельних рядів, на незліченних середньовічних вуличках навколо — аж ген до Великих бульварів — панувало веселе й водночас ділове пожвавлення; відтворити його мож-

на було б лише засобами кольорового кіно.

Під час моєї роботи в Парижі мені частенько доводилося бувати в цьому гомінкому місці, бо кожен наш гість з України неодмінно просив показати йому «Черево» з усіма його розкошами й злиднями. Та кожного разу мене по-новому вражало це видовище. З якого б боку ви не під'їздили до Центрального ринку, особливо в години «пік», незмінно доводилося кидати автомашину десь за півкілометра, а то й далі. І не лише тому, що пунктуальна паризька поліція рівно о призначеній годині з усіх боків огороджувала ринок невблаганними «цеглинами» — такими ж самими, як і на вулицях Києва; і без застережних знаків проїхати туди, на вулиці Кокійєр або Рамбюто, було фізично неможливо — вони були щільно забиті вантажними машинами всіх типів і марок, які тільки можна собі уявити. Проте це мало і свою перевагу, адже ви пробиралися до завітного «Черева» пішки, дістаючи в такий спосіб змогу ближче, а не через шибку, побачити тамтешній люд і навіть, якщо виникало бажання, помацати й покуштувати все, чим багатий і гордий Центральний ринок.

А йому було чим пишатися. Хтось розповідав мені, що Центральний ринок годує від 8 до 10 мільйонів чоловік. Тут немає перебільшення, адже покупці прибували не лише з самого Парижа, а й з десятків навколишніх міст, що рясним намистом оточують його звідусіль. І задовольнити цей титанічний апетит, якому міг би позаздрити Гаргантюа, нелегко.

Овочеві ряди... Їм ніколи не вистачало місця під дахом, і вони заполонювали навколишні квартали. Просто на тротуарі височіли дбайливо укладені один на один пудові ящики з овочами й зеленню: бретонська картопля — ретельно відкаліброваиа, чисто вимита, в прядив'яних мішечках-сітках; брюссельська капуста — з-під Брюсселя, аякже! — в лозо-

Товари та їхня хазяйка.

КІНЕЦЬ І ВІДРОДЖЕННЯ

Все чекає на покупців.

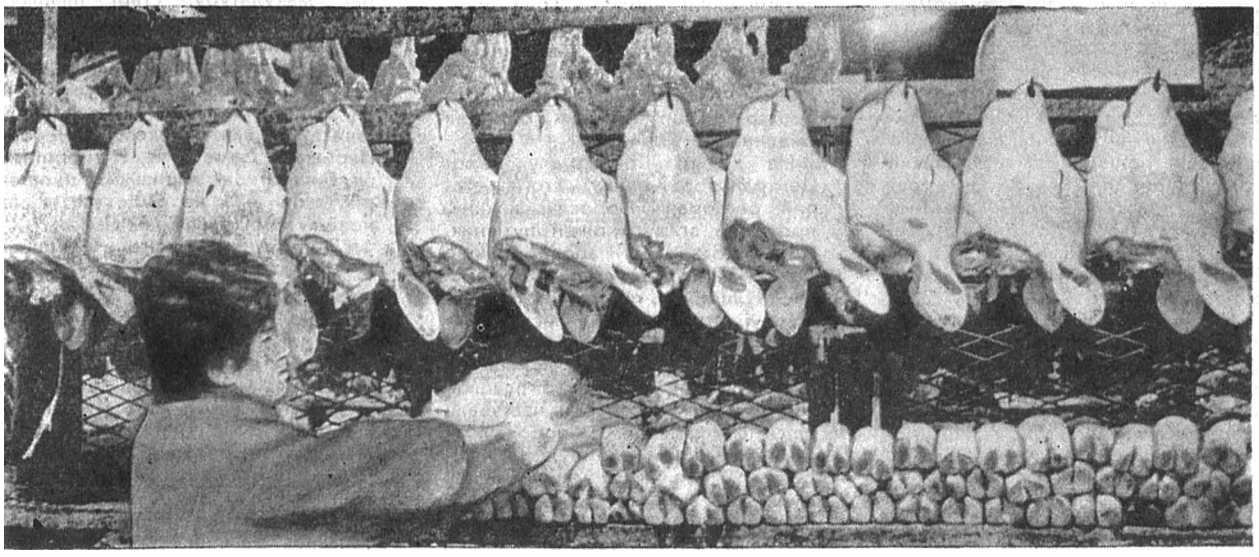

Автор проекту і керівник будівництва нового ринку в Ренжісі — Лібер Бу.

вих кошиках; злий провансальський часник; луарська золота цибуля; безліч салатів, укладених у величезні корзини як квіти (це порівняння буде ще точнішим, коли нагадати, що продавці час від часу поливають свій зелений крам); король французької зелені — персіль — кузен нашої петрушки, щоправда, не такий запашний... А поряд — цілі монументи ящиків з помаранчами, яблуками, грушами та іншими дарами щедрих французьких садів.

Запаморочливе видовище відкривалося й у м'ясних рядах. Немов пальта у театральному гардеробі, на гачках висіли рівнісінькі шереги туш. Елегантний дідок з сивими вусиками, в золотих окулярах, схожий на адвоката або лікаря, стоїть навпроти дебелого продавця й делікатно, але вперто торгується. Підходимо ближче... Так це ж наш старий знайомий, патрон ресторану із сусіднього кварталу! «Бонжур, мосьє Артюр!» — «Бонжур, са ва?» — ввічливо озивається дідок. Він купує одну тушу телятини, дві — яловичини, одну — свинини, адже його клієнти полюбляють кривавий стейк, турнедо, «беф-Россіні» (рецепт і справді належить славетному композиторові) та інші м'ясні страви, що їх з таким натхненням і віртуозною майстерністю готують французькі кухарі.

На Центральному ринку, як правило, продають і купують оптом. Покупці переважно — власники крамниць, ресторанів, пивних. І м'ясо, яке ви їсте в ресторані, дорожчає втричі або й більше, поки потрапляє з ринку на вашу тарілку.

Не беруся описувати рибні та устричні ряди; тут треба бути водночас іхтіологом і поетом.

Проте найбільше враження лишають квіти. Море квітів, які в Парижі люблять не менше, ніж деінде...

ІНДУСТРІЯ РОЗВАГ

А навколо — десятки ресторанів, ресторанчиків, кав'ярень, «брассері» (назвати їх пивними було б не зовсім точно; власне, вони мало чим відрізняються від звичайних ресторанів), «бістро», де можна нашвидку перекусити й випити склянку пива; до речі, французи охоче розповідають, що «бістро» дістали свою назву від російського «быстро, быстро!», яким після падіння Наполеона наші солдати підганяли неквапливих паризьких шинкарів. Є й просто шинки, а поруч — сумнівної репутації нічні кабаре... Ціла індустрія їжі, алкоголю й розваг для продавців, покупців, вантажників, шоферів — так би мовити, «корінної» публіки, і для туристів та просто цікавих, котрим обридла буденна метушня.

На вулиці Кокійєр, у серці Центрального ринку, стоїть старий ресторан «Поросячі ніжки», про який згадує кожен путівник. Йому щось двісті або й більше років. Багато він бачив за цей час. Були війни, приходили іноземні окупанти, прокочувалися страйки, вибухали революції... А шеф сумлінно робив свою справу на кухні, патрон ворожив з пляшками й чарками, гарсони частували клієнтів фірмовими поросячими ніжками, супом з цибулі та невірогідно великими, жирними й смачними устрицями. Під час однієї з революцій XIX століття, як кажуть, на першому поверсі ресторану обідали повстанці, а з чорного ходу підіймалися на другий поверх вояки короля. Наливши змерзлим на барикадах повстанцям по чарчині коньяку, гарсон поспішав нагору, аби з цієї ж таки пляшки почастувати їхніх смертельних ворогів. «Поросячі ніжки» працювали цілу добу, і двері ресторану не зачинялися ні на мить ні вдень, ні вночі, хоч які б негоди не приносила така рясна подіями історія Парижа.

Мабуть, усе це спричинилося до того, що в ресторанчику панує якась своєрідна атмосфера затишку і спокою; його люблять не лише багаті туристи та спритні комерсанти-гуртовики, а й прості шофери та рибалки, хоч ціни там не назвеш занадто поміркованими.

НА «ДНІ»

Як ніде більше в цілому Парижі, тут, на Центральному ринку, можна було спостерігати й вивчати цікаву, властиву лише Парижеві, категорію людей — так званих клошарів. Справжній паризький клошар — не просто декласований елемент, волоцюга без роду-племені, він вже здавна визнаний і певною мірою повноправний — наскільки можна так сказати про бездомного злидаря — представник паризького «дна». Поліція не заважає клошарові жити під мостом у центрі міста, спати на вентиляційних решітках метро або на лаві в парку; всі знають, що клошар — людина чесна, має лагідну вдачу, ненабридлива, з певним почуттям гідності, яке не дозволить йому вчинити зле або образити когось. Клошар не відмовиться прийняти мідну монету, за яку люб'язно подякує, але він її рідко канючитиме і — боронь боже! — ніколи не крастиме. Він підробляє як лахмітник або збирає макулатуру, старі пляшки, брухт. Проте, за традицією, такою ж давньою, як і старий ринок, клошар вважає найкращим заробити собі на шматок хліба та на дешеве червоне вино, працюючи вночі вантажником у «Череві Парижа». Саме тут і містилася штаб-квартира паризьких клошарів, якій вже не буде місця на новому ринку в Ренжісі.

Гійом Аното пише в журналі «Парі-матч»:

«Отже, Ринок був населений фауною, гідною Двору Чудес, мав своїх клошарів, які були цілком відмінні від сонних клошарів з набережних Сени, клошарів-п'яниць із кварталу Моб, або клошарів-жебраків з-під церкви Сен-Жермен-де-Пре, бо вони були клошарами, що повернулися до суспільного порядку й перетворилися на необхідні коліщатка велетенської машини для розподілу

продуктів харчування. Тому вони дістали навіть офіційну назву: «поміч—підкріплення» (мається на увазі участь клошарів у вантажних роботах)».

Далі Аното, посилаючись на авторитетних соціологів, розповідає, що ці волоцюги мали товариство взаємодопомоги, своєрідний клуб знедолених і навіть власну газету «Журналь де манд'ян» («Газета жебраків»), яка видавалася на ротапринті й продавалася як вроздріб, так і по передплаті. Там щодня повідомлялося про різні урочистості, весілля, хрестини або похорони багатіїв, з чого могли б скористатися спритні клошари. Наводилися також прізвища й адреси статечних осіб, яких можна було б «розколоти», знаючи їхнє дошкульне місце. Наприклад: «Старий республіканець. Радикал. Дуже багатий. Варто відрекомендуватися йому як жертва реакціонерів та попів».

Будинок управління нового ринку.

Отже, ця різновидність паризьких клошарів зуміла згуртуватися й створити щось подібне до спілки для захисту своїх інтересів.

А вже той факт, що Андре Вексльяр захистив докторську дисертацію на тему «Клошар: нарис соціальної психології», свідчить про досить-таки велику значущість проблеми.

КОНТРАСТ

Своєрідна принада «Черева Парижа» полягала саме в тому, що тут, як ніде, можна було побачити й відчути разючий соціальний контраст, про який багато пишуть і говорять, але який, водночас, найчастіше, сприймається дещо абстрактно: контраст розкошів і злиднів, способу життя багатіїв і способу життя злидарів. Після появи знаменитого роману Золя й одночасно із серією творів інших французьких письменників і публіцистів (Альфонса Доде, Баттандьє, Альбера Доза, а згодом і Луї Арагона) увійшли в моду й поступово стали традицією нічні прогулянки багатих бонвіванів на ринок у пошуках гострих вражень. Там вони могли не лише посидіти в шинку, посьорбати «плебейський» суп з цибулі або послухати оркестр лахмітників, а й поштовхатися в мальовничому натовпі мешканців найглибшого «дна», серед юних і зовсім підтоптаних представниць найдревнішої професії, дрібних перекупок, відставних апашів та справжнісіньких, стопроцентних клошарів.

Адже після нічних клубів і кабаре Монпарнаса та Єлісейських Полів, після сумнівних «локалів» Монмартра, фешенебельних ресторанів вулиці Руайяль або легковажних вистав на Великих бульварах паризькому снобові хотілося ковтнути іншого повітря; а «Черево» з його тоннами свіжої зелені та Піренеями яблук і винограду було єдине місце в Парижі, безпосередньо зв'язане живлющими артеріями з селом, землею, природою, морем, чиї аромати владно вривалися в саме серце сонного міста-велетня.

І ось цей замкнутий мікрокосмос з усіма його барвами, запахами, персонажами, з усіма його багатствами й неймовірними злиднями раптом зникає разом з вісьмома століттями своєї історії. Демонтуються 12 сталевих ангарів-павільйонів, збудованих архітектором Бальтаром у 1851—1857 роках. Натомість будують модерні будівлі, неподалік під землею проляже нова лінія метро. Може, лише будівельники метро зможуть дати відповідь — чи й справді, як розповідали, під «Черевом» існує ціла мережа катакомб, печер і загадкових схованок, де потай вирувало життя, незбагненне для сторонніх.

Коли на початку березня почалося «велике переселення» ринку, першими зрозуміли все... пацюки. Невідомо яким шляхом — мабуть, каналізаційними тунелями — вони цілими полчищами посунули в Ренжіс, за 12 кілометрів, аби не розлучатися з ринком-годувальником. Час покаже, чи наслідуватимуть їм тамтешні клошари і чи збережуть вони свою сумно-анекдотичну солідарність знедолених, яка чимось нагадує часи франкмасонів та карбонаріїв.

ОПЕРАЦІЯ «ПЕРЕСЕЛЕННЯ»

Операція «Переселення» заслуговує на кілька слів. Тривалість: три дні. Транспорт: 2000 вантажних автомашин, зібраних за «тотальною мобілізацією». Вантаж: 10.000 тонн харчових продуктів (не рахуючи меблів, устаткування та інших вантажів). Головнокомандуючий: генерал (справжній, хоч і у відставці) Жан Патс, фахівець з питань транспортування армії, під його командуванням працював цілий штаб експертів транспорту, вуличного руху тощо. Оперативний план: поетапна евакуація ешелонами; ідея така: сьогодні закінчується торгівля, скажімо, овочами, на Центральному ринку, а завтра зранку вона має відновитися вже на новому місці, в Ренжісі.

Ось як здійснювався цей план.

Четвер — останній день продажу квітів у «Череві», п'ятниця — перший день торгівлі квітами в Ренжісі. У п'ятницю, 7 березня,

Численні телевізори інформують покупців про товари, ціни тощо.

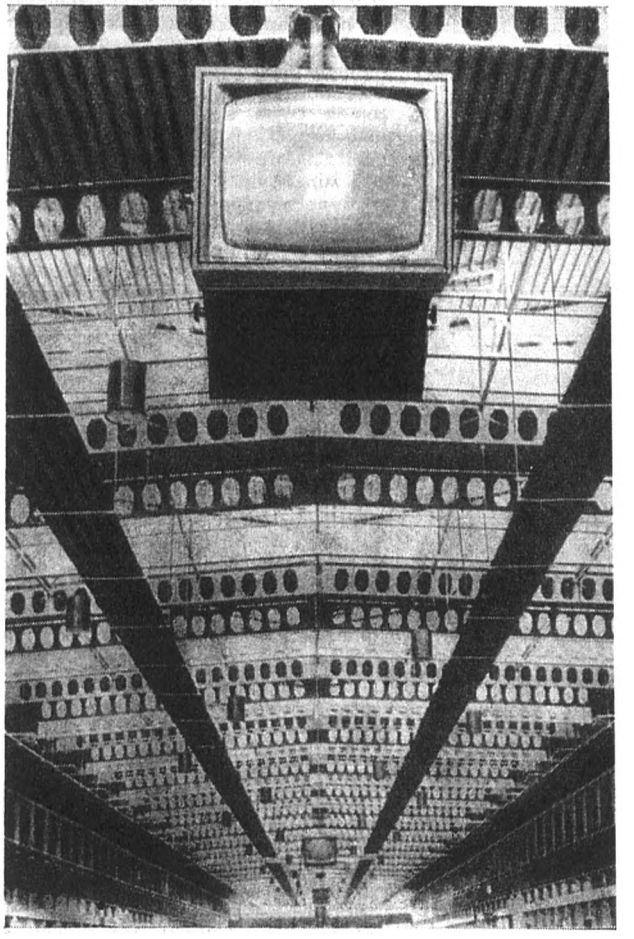

закінчилася торгівля молочними продуктами, фруктами й овочами, у суботу — м'ясом і «дарами моря». Наступного дня, 9 березня, в неділю, Новий ринок стає універсальним, а на місці старого починаються демонтажні роботи. Півтисячолітня церква Сен-Есташ залишилася наодинці із своїми згадками.

Так пішов у минуле Центральний ринок...

НАЙБІЛЬШИЙ У СВІТІ

Розпочалася історія Нового ринку в Ренжісі — найбільшого і найсучаснішого в світі.

За нього з чисто галльським запалом і невтомною наполегливістю боровся з 1947 року інженер Лібер Бу. Головними його аргументами були: неможливість забезпечити додержання санітарних і гігієнічних умов у «Череві»; безглуздя перманентних транспортних заторів у центрі столиці; неможливість забезпечити продуктами 8 мільйонів чоловік, маючи в розпорядженні торговельні споруди й склади, розраховані на вп'ятеро менше населення. Дванадцять років боротьби, і нарешті у 1959 році приймається рішення про перенесення ринку. Проте спорудження Нового ринку розпочинається лише в 1963 році. Будівництво ведеться з розмахом: ринок буде вдвічі більший, ніж нью-йоркський. Вартість землі й капітального будівництва досягла 615 мільйонів франків. У 1971 році буде закінчене будівництво нової автостради Париж — Ренжіс, яка пройде паралельно з Південною автострадою, що веде до аеропорту Орлі й далі. Відкрито нові автобусні лінії, збудовано залізничну колію.

«Отже, — пише журнал «Експресс», — вперше у Франції народжується ціле місто, повністю призначене для потреб торгівлі, яке разом із зоною розваг і діловим центром вже за кілька років налічуватиме 40.000 службовців. На відміну від Центрального ринку тут працюватимуть переважно вдень, а не вночі. Адже давно вже лунали вимоги щодо «права на сонце», яке мають усі інші.

Територія Нового ринку становитиме 200 гектарів. Паркінги дадуть притулок 12.000 автомашин, у тому числі вантажних.

Вся територія старого ринку, де йшла торгівля, включаючи асфальт просто неба, досягала лише 132.000 кв. метрів. Торговельні приміщення Нового ринку матимуть 215.000 кв. метрів корисної площі, у тому числі 83.000 для торгівлі сиром, маслом, яйцями, 34.000 — «дарами моря», 32.500 — квітами. Щодня продаватиметься 5.000 тонн продуктів харчування. Новий нью-йоркський ринок у Хантспойнті, відкритий торік, має площу вдвічі меншу, ніж Ренжіс, і його загальний торговельний оборот становить лише половину обороту ринку в Ренжісі.

Безперебійне функціонування такого велетенського, до химерності складного торговельного механізму було б неможливе без широкого застосування найновішої техніки, у тому числі електронної. Штучний клімат у павільйонах, підземний рефрижератор площею понад 90.000 кв. метрів; електронно-обчислювальний центр, який щодня обслуговуватиме 40.000 покупців і продавців. Навколо ринку 400 гектарів землі впорядковується для спорудження автовокзалу, вантажного парку, складів, ресторанів, готелів та інших допоміжних споруд.

Все це задумано з метою не лише вивільнити Париж від галасливого й антигігієнічного «Черева» в самому центрі міста і водночас розв'язати проблему харчування його населення, що вже цього року налічуватиме 9 мільйонів чоловік, а й для приваблення іноземних покупців — бельгійців, західних німців, голландців, швейцарців, іспанців, італійців і, може, навіть англійців.

Крім того, Ренжіс, за словами журналу «Парі-матч», «є сміливою архітектурною авантюрою і новим паризьким атракціоном». Натомість центр столиці можна буде реставрувати з метою збереження старовинного архітектурного стилю Першого району.

* * *

З появою Нового ринку, обладнаного електронним комерційним центром і досконалою системою інформації про ціни, запаси, попит і пропозицію, деякі французькі спостерігачі пов'язують сподівання на те, що нарешті виникне можливість якось регулювати ціни, загнуздати спекулянтів, стримувати дорожнечу.

Проте, чи не наївні такі сподівання? Адже механізм торговельного комплексу, як би він не був вдосконалений за допомогою електроніки, радіо, телебачення і всього іншого, що може запропонувати сучасна техніка, все-таки лишається механізмом купівлі-продажу, підпорядкованим капіталістичній системі, й змінити її природу він не зможе, так само як застосування торговельних автоматів не змінює системи реалізації товарів в цілому, а тим більше — взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Форма міняється, суть залишається...

А. КИСІЛЬ.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

КУРИОЗНА ПЕНСІЯ. Двоє французів одержують нині пенсію, яку призначив ще Наполеон I. У 1805 році під час битви під Аустерліцем відзначилися два гренадери. Наполеон був так захоплений їхньою хоробрістю, що призначив їм довічну пенсію, яка мала переходити й до їхніх нащадків. Зараз на півдні Франції живуть прапрапраправнуки тих сміливих гренадерів. Пенсію їм виплачують справно. Але з часів Наполеона номінальна вартість франка дуже зменшилася, і пенсія становить тепер лише 5,71 нового франка на рік.

ПЛОДИ ОСВІТИ. Як повідомляє зарубіжна преса, 16 процентів французів взагалі нічого не читають, 5 процентів читають тільки газети. Художню літературу читає не більше 18 процентів дорослого населення країни. Опитування, проведені в США, показали, що середній американець просиджує біля телевізора приблизно 9 років свого життя.

НАЗВА І ЗМІСТ. Багато американських видавців вважають, що для комерційного успіху будь-якої книжки її назва має більше значення, ніж зміст. Чим більше інтригує назва, тим швидше розкуповують книжку. Коли в Нью-Йорку надійшов у продаж твір знаменитої французької актриси Сари Бернар під назвою «Філософія кохання», покупці розглядали його з деяким сумнівом і не поспішали до каси. Тоді книгу огорнули кольоровою стрічкою з написом «Любовний кодекс паризької акторки». Тираж швидко розійшовся.

ТОКІО БЕЗ ЗЕЛЕНІ. На одного мешканця Токіо припадає тільки 0,6 квадратних метра зелених насаджень — проти 8,9 у Парижі, 9,2 — у Лондоні й 10,9 — у Москві.

КОЛИ ВИГРАЄ ТРЕТІЙ...

Цей малопримітний острівець лежить в гирлі річки Ла-Плата, на самому кордоні між Аргентіною та Уругваєм. На аргентінських картах він іменується Пунта-Бауза, на уругвайських — Тімотео Домінгец.

Острівець має площу лише 45 гектарів, і на ньому досі нічого особливого, крім звичайного піску і тропічних бліх, не знаходили. Ним настільки мало цікавилися обидві держави, що й ніяких суперечок з приводу його державної приналежності не виникало.

Та одного дня на острові було виявлено родовища нафти. Обидві країни почали пропонувати різним компаніям експлуатацію цих покладів — за пристойну, зрозуміла річ, винагороду — й, звичайно, на користь своєї державної скарбниці.

Так виник гострий юридично-демаркаційний конфлікт. Уряд Уругваю доводить, що кордон між ним і Аргентіною проходить серединою річки, а Тімотео Домінгец розташований ближче до його берега. Аргентінці ж, навпаки, твердять, що кордон Уругваю проходить безпосередньо біля судноплавної частини Ла-Плати, а Пунта-Бауза розташований по цей бік її, отже, є аргентінською територією.

Зачувши запах нафти, в справу втрутилися американські промисловці з цілою армією юристів-фахівців з прикордонних проблем. Останні заявили, що, мовляв, той острів не належить ані Аргентіні, ані Уругваю. Адже широчінь Ла-Плати в її гирлі досягає 140 км, а згідно з якимось параграфом якоїсь міжнародної конвенції, обидві країни можуть претендувати лише на тримильну зону прибережних вод. Отже, американські нафтові концерни мають право самочинно експлуатувати нововідкриті нафтові джерела на цій нічийній території.

Справа дійшла до того, що одного дня на двоіменній суші висадився десант у складі п'яти аргентінських жандармів, які поставили прикордонні знаки між островом і територією Уругваю. Почалося нескінченне дипломатичне листування. Жодна із сторін не хоче віддавати другій такий апетитний шматок нафтоносної землі.

Усе ж таки на цьому конфлікті виграла, як і часто в подібних випадках, третя сторона: кілька американських нафтових компаній придбали собі право експлуатації надр острова в Аргентіні, а кілька інших — в Уругваю.

Прогресивна громадськість як Аргентіни, так і Уругваю має рацію, коли протестує проти цього акту. Адже, як слушно зауважує уругвайська газета «Ель популяр», обидві країни втратили вже той острівець. Хазяями тут стають монополії Сполучених Штатів.

ОСЕЛЕДЦІ... ПРОТИ ДЕРЖАВИ

Ісландія, ця маленька держава з 200-тисячним населенням, переживає нині одну з найскладніших криз у всій своїй недовгій історії. Як пише газета «Тьодвільїн», країна стоїть перед загрозою економічного краху. Нещодавно уряд оголосив шосту чергову девальвацію ісландської крони, і вона нині оцінюється лише в 10 процентів крони післявоєнної вартості. Оголошено також про збільшення податків на 20 процентів.

Причиною такого катастрофічного стану ісландських фінансів називають... поведінку оселедців, які ось уже два роки з незрозумілих причин обминають ісландське узбережжя. Оселедці змінили курс своєї міграції й пливуть тепер від Норвегії на Шпіцберген, залишаючи Ісландію осторонь. Внаслідок цього рибалки, а рибальство — основне джерело прибутків населення країни, змушені плавати за сотні миль у відкрите море, а вилови стають все менші. Крім того, Ісландії доводиться продавати рибу за дуже низькими цінами, зважаючи на жорстоку конкуренцію з боку країн так званого Вільного ринку й Європейської організації вільної торгівлі.

Нинішній уряд Ісландії, який складається з консерваторів і соціал-демократів, не знайшов іншого виходу, як підвищення податків, девальвації крони тощо. Вартість прожиткового мінімуму зросла за останні місяці на 15%, в невеличкій країні з'явилося чимало безробітних.

Уряд, всупереч волі ісландського народу, звернувся також до НАТО, сподіваючися, що агресивний блок за спасибі заопікується цією країною. Керівники НАТО справді згодилися «допомогти» Ісландії, але за умовою, що там, в Кефлавіку, існуватиме військово-повітряна база.

Коли на наступних виборах в Ісландії опозиція не здобуде перемоги й нинішня коаліція залишиться при владі, виникне небезпека, що НАТО, кинувши урядові країни подачку, таки розмістить в Кефлавіку свою стратегічну базу.

САМОДІЯЛЬНА ФЕМІДА

«У Ріо-де-Жанейро вбито трьох учасників злочинного гангу. В Сан-Пауло вбито торговця наркотиками. Ці злочинці вбиті «Бригадою смерті», конспіративною організацією, яку утворили службовці поліції»,— такі повідомлення з'явилися в бразільській пресі.

Газета «Діаріо де нотісіас» пояснює, що ці «Бригади смерті» виникли внаслідок того нестерпного становища, яке створилося в бразільських поліцейських установах, підкуплених бандами гангстерів. Замість переслідування злочинців, керівники поліції, діставши доброго хабара, залишають їх на волі, дають їм повну можливість продовжувати свою «діяльність за фахом». Так само поводяться й судові слідчі, прокурори, голови судів. Окремим чесним службовцям бразільської кримінальної поліції не лишилося нічого іншого, як організувати свій власний, неофіційний «суд справедливості», що виносить вироки злочинцям і сам виконує їх.

«Суд справедливості» виявився досить ефективним: за минулий рік у такий спосіб вбито близько 200 злочинців, причому на тілі кожного знайдено табличку із зображенням емблеми смерті й літерами «Е. М.» — криптонімом цієї підпільної організації.

ФІЛІП БЛАЙБЕРГ

НАРОДЖЕНИЙ ВДРУГЕ

«Можна й додому», — з певністю каже професор Бернард.

Філіп Блайберг уже понад півтора року живе з пересадженим серцем. Він написав книгу «Моє друге серце», що одразу стала бестселером і перекладена в багатьох країнах. Подаємо деякі уривки з цієї книги.

Лише кілька місяців минуло відтоді, коли я лежав у лікарні, приречений на смерть. Пацієнт з безнадійно хворим серцем. Я задихався, ледь рухав руками й ногами. Медична сестра, мабуть, в думках своїх уже готувала моє ліжко для іншого хворого. І саме тоді сталося чудо. Прийшла надія на життя. Я став другою людиною в світі, в грудях котрої билося чуже серце.

Те, що сталося зі мною, і що мені подарувала наука — це надія для багатьох хворих людей

А от моя історія.

До 45 років я був цілком здоровим чоловіком, працював зубним лікарем, жив у Кейптауні з дружиною Ейлін і двома дітьми.

І раптом сталося це.

Якось у суботу надвечір я вийшов на свою звичайну прогулянку. Коли дістався вершини Лев'ячої голови (пагорб неподалік від мого будинку), раптом відчув у тілі гострий біль. Спочатку подумав, що це просто шлункові болі. Хоч як не шкода було мені відмовлятися від прогулянки, довелося повернути додому Біль пройшов.

Все-таки я викликав лікаря. Він мене вислухав, не знайшов нічого особливого, приписав якісь таблетки й попередив, щоб в разі повторення приступу — викликати його негайно

Через два тижні нас з Ейлін запросили на вечерю до знайомих, додому ми повернулися опівночі. Я ще трохи почитав газети, як раптом знову відчув страшний біль і весь укрився потом.

— Ейлін, це інфаркт. Негайно виклич лікаря!

Він приїхав із спеціалістом, котрий відразу зробив електрокардіограму. Мій діагноз було підтверджено. Інфаркт.

Шість тижнів Ейлін не відходила від мене. І хоч на її устах увесь час була посмішка, серце її стискалося від страху за мене Ілюзія, що мені не загрожує небезпека, надавала мені сил, особливо тоді, коли я не відчував болю. Мене оглянув професор Шріра, головний кардіолог Кейптауна. Професора Шріра — керівника кардіологічного відділення лікарні «Хроте Схюр» вважали «мозком» колективу, що здійснює пересадки. Професор був нібито задоволений моїм станом, але все ж включив мене в число своїх пацієнтів. Раз на рік я мав відвідувати його. А коли б сталося «щось неприємне», треба було його негайно повідомити. Він рекомендував мені регулярно вимірювати кров'яний тиск, призначив відповідну дієту.

Професор Шріра вселив у мене надію. Я вже почав забувати про серцевий приступ 1955 року, але минуло кілька літ і сталося оте «щось неприємне».

«Жити йому лишилося недовго...»

У січні 1967 року стан мого здоров'я різко погіршав. Під час роботи я почав відчувати страшенну втому. Праця для мене стала тягарем. Серед дня вдома, а іноді під час прийому хворих, мені конче треба було перепочити. В обідню перерву я падав у своє лікарське крісло, а після обіду змушений був напружувати всі сили, аби продовжувати роботу. Та всі ці явища я не пов'язував із серцевою слабістю, адже інфаркт у мене був давно. Я гадав, що просто перевтомився. Крім того, треба було зважати й на вік. У 58 років людина вже не може працювати так, як замолоду. Найважчими для мене були ранкові години. Ніби п'яний плентався я до ванної кімнати поголитися і вмитися. Звичайно я з дому йшов пішки на станцію метро, до якої було 10 хвилин ходу. Тепер ця відстань стала для мене непереборною. Крім того, щоранку мене мучили страшенні приступи кашлю. Треба було щось робити, а я зволікав. Нарешті зібрався піти до професора, але Шріра виїхав до Сполучених Штатів читати лекції.

«Зроблю це, коли він повернеться», — вирішив я.

5 березня 1967 року нас запросили на весілля дочки приятелів. Ми з Ейлін повернулися додому над ранок. Я почувався дуже стомленим. Спав погано. Розбудив мене приступ кашлю. Він був сильніший, ніж звичайно. Я ковтав повітря і знову був на грані інфаркту.

Викликали лікаря, він одразу наказав відвезти мене до лікарні «Хроте Схюр».

Незабаром з відрядження повернувся професор Шріра і встановив, що у мене коронарний тромбоз.

Коли я почув діагноз, то одразу зрозумів, що моїй лікарській практиці кінець і краще буде, коли я свій кабінет продам. Але пригнічувала думка, що дружина змушена буде працювати в той час, як я сидітиму вдома. Після мого першого інфаркту вона стала працювати в магазині електротоварів.

Ми продали будинок, де мешкали 22 роки. Він став для нас двох завеликий. Наш син трагічно загинув у 1961 році, а дочка жила за кордоном.

Протягом наступних тижнів мене ретельно оглядали, поставили остаточний діагноз і призначили курс лікування. Після семи тижнів перебування в лікарні я відчув себе краще. Проте професор Шріра стримано пояснив, що я буду працездатний тільки після тривалого лікування і відпочинку.

І коли протягом наступних місяців я почав швидше рухатися, то іноді починав вірити, що мені пощастить зовсім одужати.

Проте дружині професор Шріра сказав правду про мій стан, він пояснив їй, що вона мусить бути готова до найгіршого.

— Дозвольте своєму чоловіку робити все, що він схоче, — сказав він їй. — Нехай водить автомобіль, нехай потроху випиває, коли матиме бажання. Боюсь, що жити йому лишилося недовго...

Знайомство з Бернардом

Ейлін жила із своєю страшною таємницею. Я й не знав, що її посмішка і добрий гумор, коли вона поверталася з роботи, диктувалися залізною рішучістю приховати від мене правду.

Я ж відпочивав, читав, ходив у кіно і навіть на пляж. Це було якесь безнадійне животіння. Не залишала й думка про матеріальне становище, яке дедалі погіршувалося. Чи буду я ще працювати? Що буде з Ейлін і Джоан, коли я стану інвалідом і тягарем для сім'ї?

З вересня 1967 року я майже не вставав з ліжка. Так тягнулося до 3 грудня, до дня, коли було вписано нову сторінку в історію медицини. 3 грудня світ дізнався про те, що професор Крістіан Бернард у лікарні «Хроте Схюр» пересадив Луї Вашканському серце Деніз Дарваль, яка загинула в автокатастрофі.

Саме тоді я почувався дуже погано і був близький до цілковитого відчаю. Почувши це повідомлення, я дуже розхвилювався й подзвонив Ейлін. Спочатку мені здалося, що на неї це не справило належного враження, хоча вона й знала про мій безнадійний стан.

Близько 4-ої години ночі мені стало так кепсько, що вже й Ейлін не могла приховати свого страху. Досі вона ніколи не дзвонила професору Шріра, але тепер вважала це за необхідне. Її вразило запитання професора про те, як вона сприйняла пропозицію, переказану нашим сімейним лікарем, про пересадку мені нового серця. Ейлін була приголомшена. І коли професор сказав, що я другий у списку, вона змогла тільки вимовити: «Це жахливо!»

Вона не уявляла собі, як сказати мені про це.

3 грудня було для мене одним з найгірших днів. Надвечір мене обійняв якийсь невимовний страх.

Ейлін вирішила, що настав час розповісти мені про все.

— Філ,— сказала вона,— що б ти сказав, якби тобі запропонували нове серце, як Вашканському?

— Я б збожеволів від радості.

«Почуваю себе, як пілот, що зазнав аварії»

Я зжився з думкою, що мене не врятують. А Ейлін не втрачала надії. Вона регулярно дзвонила професору Шріра і запитувала його, коли буде зроблено операцію. Він просив її потерпіти, бо саме узагальнювався досвід з пересадкою серця Луї Вашканському.

Зрештою вирішили, що до лікарні «Хроте Схюр» я маю прибути 16 грудня 1967 року. Це був неприйомний день, і тому сподівалися, що мене пощастить сховати від цікавих. А лікарню тоді обсідали сотні людей. Стан здоров'я Вашканського цікавив людей в усьому світі. Працівники телебачення і радіо, кореспонденти зарубіжних газет і журналів приїжджали до Кейптауна — задовольнити ненажерливий апетит любителів сенсацій.

Дальше погіршення мого стану прискорило розвиток подій. А мені вже було байдуже... Я хапав повітря, як риба, витягнута на сушу. Ліки допомагали все менше і менше, кожний рух був нестерпний. Я втрачав свідомість. Та, незважаючи на все це, я не переставав цікавитись станом здоров'я Вашканського. Від своїх сусідів по палаті, з радіопередач і заголовків у газетах я дізнався, що йому стало краще і є надія на одужання. Я радів його щастю і щастю його родини й дуже хотів хоч трохи ще протриматися, аби наслідувати його приклад.

Наступного дня після мого прибуття до лікарні, коли я лежав із заплющеними очима, раптом відчув, що хтось дивиться на мене. Це був високий молодий чоловік з приємною зовнішністю. Я звернув увагу на його руки, руки справжнього хірурга.

— Пізнаєте мене? — спитав він. — Я професор Бернард.

— На жаль, професоре, — відповів я, — я не впізнав вас. Бо ніколи не мав щастя бачити вас особисто, а на фотографіях у газетах ви виглядаєте іншим.

Він був дуже серйозний.

— Докторе Блайберг, — розпочав він, — як би ви поставились до пропозиції пересадити вам нове серце? Адже ви знаєте, що я готуюсь вас оперувати.

— Чим швидше, тим краще, — відповів я. — Я обіцяю вам повну солідарність і співробітництво.

Хоч на цьому наша розмова закінчилася, я відчув до цієї людини якесь особливе довір'я.

Вранці 21 грудня до мене прийшла дружина, хоча здебільшого вона відвідувала мене після роботи. Незабаром прийшов і професор Бернард. Він видався мені тепер дуже стомленим. Я побачив біль в його очах, відчув, що щось сталося.

Професор Бернард заговорив глухим голосом.

— Я почуваю себе, як пілот, що зазнав аварії. Тепер я прошу вас, докторе Блайберг, допоможіть мені злетіти на іншому літаку, щоб до мене повернулася віра.

Я не здогадувався, про що йдеться.

— Професоре, — сказав я, — ви знаєте, що я готовий до операції, коли ви тільки цього захочете.

— Ви хіба не знаєте, що Луї Вашканський помер? — спитав він. — Помер сьогодні вранці від запалення легенів.

Ця новина мене дуже схвилювала. Сестри й сусіди по палаті приховали її від мене. І тепер я зрозумів розпач професора Бернарда.

— Професоре, — сказав я, — тепер ще більше, ніж раніше, я хочу, щоб ви мене оперували. Це вже не тільки в моїх, а й у ваших інтересах.

Випадок на пляжі

Я сам прийшов до передпокою операційної в кардіологічному відділенні. Тут були дві сестри, які мене підготували до операції. Незабаром вона мала стати дійсністю. Колектив лікарів був готовий, чекали лише донора.

Професор Бернард вважав, що вирішальним фактором успіху є час. Я ж зовсім втратив апетит. Нормально я важив 80 кілограмів, а тепер — лише 70. Мене постійно мучила спрага, а дозволялося випивати тільки чотири склянки рідини на день.

Коли вже здавалося, що силам моїм настав кінець, трагічний випадок з'єднав лікарню «Хроте Схюр» з Фіш Нок Біч, що в 20 милях від неї.

Прийшов новий, 1968 рік. Новорічне свято в самому розпалі африканського літа. Жителі Кейптауна відпочивали. Пляжі були повні народу. Люди загорали або купалися в прохолодних хвилях. Серед відпочиваючих були Клайв і Дороттi Хаупт, 24-річний машиніст і його молода дружина. Група молоді грала неподалік у футбол. Клайв приєднався до них. Раптом він упав біля ніг своєї дружини й завмер.

— Йому треба піти виспатися,— пожартував хтось із його партнерів. Інший, знаючи, що Клайв любив жарти, додав: «Я вже бачив ці його штучки». Проте Доротті відчула, що тут не все гаразд. Вона підскочила до Клайва і повернула його на спину. Він втратив свідомість. Його відразу ж відвезли до найближчого медичного пункту, а потім до лікарні. Він ледве дихав. Минуло три з половиною години після того, що сталося на пляжі. Лікар-терапевт Базіль Закс заспокоїв дружину Клайва, посилаючись на його очевидне фізичне здоров'я і вік. Він встановив крововилив у мозок, і незабаром помітив, що пульс хворого почав катастрофічно падати. Через 20 хвилин він зовсім зупинився. Те, що Клайв перестав дихати, означало припинення мозкової діяльності, і смерть здавалася неминучою.

Ще одна спроба. Доктор Закс намагається через трубку, запущену в горло, викликати штучне дихання. Він був певен, що це надзвичайно здорове серце ще можна оживити. Та Хаупту було зле.

Лікар Закс знав про підготовку другої операції в «Хроте Схюр» і про те, що там чекають на донора. Він подзвонив туди:

— У мене є для вас донор.

Час страждань

Карета з тілом Клайва Хаупта прибула до «Хроте Схюр» після 5-ої години дня. І тут боротьба за його життя не припинялася. Доротті Хаупт, її мати, батьки Клайва сиділи в приймальному передпокої у глибокому горі й чекали...

О 6-ій годині лікар Вентер сказав Доротті про критичний стан її чоловіка. Лікарі ще робили все можливе, але надії залишалося мало. Лопнула артерія в мозку. Вентер мав отримати згоду Доротті в разі потреби використати серце її чоловіка для пересадки.

Пересадки? Її чоловік мертвий, хоч іще кілька годин тому вони були щасливі там, на пляжі. Це здавалося неймовірним, і спочатку вона не здатна була вимовити ані слова. Потім опанувала себе. «Якщо ви можете будь-кому зберегти життя, візьміть його серце». Потім вона поговорила з матір'ю Клайва. І та також дала згоду.

Під керівництвом лікаря С. Вота був перевірений початковий діагноз, за яким серце Клайва Хаупта мало бути придатним для трансплантації. Прилади відзначали кожний удар цього серця. Успіх операції по пересадці будь-якого органу залежить не лише від хірурга. Новий організм мусить «прийняти» пересаджений орган і не відкинути нову тканину. Перед кожною такою операцією насамперед визначається група крові донора і хворого, щоб встановити її сумісність. Тільки тоді, коли досліди дають підстави сподіватися на успіх, можна приступати до операції. Досліди наді мною і Клайвом дали позитивний результат, з'явилася реальна надія, що процес «неприйняття» можна буде зупинити або пригнітити необхідними лікувальними заходами.

Під час приготувань до операції я спав. Коли прокинувся, побачив, що з моєї тумбочки зникли вода і таблетки. Це мене засмутило, бо я заощадив трохи води на ніч. У ту хвилину до палати ввійшов лікар Босман.

— Негайно поверніть мені воду, — запротестував я.

Лікар Босман посміхнувся.

— Добре, Філ... — сказав він.— Настав час операції. Думаю, що це відбудеться десь об 11-ій вечора. Тепер ви розумієте, що води вам більше не дадуть.

— Нарешті ви, ледарі, щось робитимете, — пожартував я.

Всупереч планам лікарів, операція почалася тільки о пів на десяту наступного ранку. Це був час страждань для сім'ї Хауптів і напруженого чекання для колективу лікарів, готових почати операцію.

Операція і стрибок у життя

Вночі мені дали велику дозу снотворного, а вранці — заспокійливе. Ейлін прийшла саме тоді,

Щасливе подружжя — Ейлін і Філіп Блайберги — в день «ювілею» — першої річниці з дня операції.

коли мене поклали на возик і мали відвезти до операційної. Ми попрощалися досить спокійно. Але коли я був на кінці коридору, до мене долинув плач дружини.

Клайв Хаупт був на межі смерті. Його дихання підтримували апарати. Підготовка до моєї операції почалася, коли мені ввели у вену атропін. Потім зробили ще інші ін'єкції. Дали наркоз.

Хірурги почали операцію, Клайв Хаупт уже не жив. Його серцеву діяльність підтримували штучно. Коли зникли останні ознаки життя, настав час одразу почати пересадку. В противному разі, загрожувала швидка дегенерація клітин.

Професор Бернард скальпелем зробив мені довгий розтин приблизно від горла і майже до пупа. Потім відкрив грудну клітку, розпиляв ребра і побачив серце, що билося, огорнуте серцевою сумкою. Коли він зняв її, серце було як на долоні. Дихання на цій стадії операції підтримувала апаратура. Професор Бернард переконався, що тільки трансплантація могла врятувати мені життя.

Клайв Хаупт був мертвий. Дихання припинилося, електрокардіограф не знайшов ніяких ознак імпульсів у серцевих м'язах. Тепер треба було якнайшвидше пересвідчитися, що це серце ще не переродилося до такої міри, коли не буде здатне відновити свою діяльність в грудях нового господаря.

На черзі тепер був Хаупт, якому теж зробили розтин грудної клітки.

Минув рік нового життя. Новорічний подарунок професора Бернарда — торт з написом: «Філу з найкращими побажаннями. Кріс».

Професор Бернард працював надзвичайно швидко і зробив все за дві хвилини; серце Хаупта тут же почали живити охолодженою кров'ю.

Потім у свої 58 років я розлучився із власним серцем. Колектив лікарів працював, як добре зіграний оркестр. Пересадку було зроблено. Тепер ішлося тільки про відновлення нормального кровообігу. До нового серця почала вливатися моя кров.

Це була та велика хвилина, коли серце мало взяти на себе свої функції. Чи почне воно нове життя? Так. Воно послухалося. Як тільки наповнилося кров'ю, одразу почало працювати. Воно не потребувало ніякої допомоги, хоч лікарі були готові надати її. Спочатку нове серце набуло температури моєї крові, яка потім зрівнялася з температурою мого тіла.

Минуло кілька годин, поки закінчилася ця складна і довга операція.

Перші дні нового життя

Про чотири наступні дні я не знаю нічого. Аж на п'ятий день я прийшов до пам'яті й зрозумів, що живу. Всі чекали від мене якихось драматичних слів, але я тільки сказав: «Я живу. Мені легко дихати». Та скільки справжнього захоплення було в цих словах!

Незабаром я почав розуміти, як я себе почуваю. У мене лише трохи боліло в районі рани на грудях. Набагато важче я переніс кілька років тому іншу операцію.

Мене закидали запитаннями.

Що я думаю про серце мертвої людини в своїх грудях? Чи воно не чуже мені? Чи я тепер відчуваю все по-іншому? Чи змінилися мої почуття, особистість, погляди?

Я відповідав, що ні на хвилину не відчував чогось чужого в собі. Що серця не бувають чорні й золоті, м'які й кам'яні. Вони зовсім не такі, якими їх оспівують поети. Це м'язові помпи, одні сильніші, інші слабкіші. Я залишився тим самим Філіпом Блайбергом, з тими самими почуттями, здібностями й нахилами.

Ейлін у перші дні після операції була смутна і дуже нервувала. Щогодини дзвонила до лікарні, запитувала, як я себе почуваю, як іде одужання. Лікарі були настроєні оптимістично, але вони добре знали, в якій я ще небезпеці.

Мою дружину закидали телеграмами, листами. Її переслідували працівники телебачення, радіо, найкращі репортери світу. Вона по кілька годин просиджувала біля телефону і була близька до нервового виснаження.

Ейлін висловила своє щире співчуття і глибоку вдячність матері й дружині Клайва, вона була на його похороні, в якому взяло участь 20 тисяч чоловік. Вона була зворушена теплим прийомом негритянської общини. Через Ейлін і я приєднав свою вдячність цим двом жінкам, котрі в своєму великому горі не втратили співчуття до іншої людини. Їм я завдячую своїм життям.

У палаті, обладнаній вентиляцією, я лежав один. Мене пильно оберігали від інфекції. Коли хтось з медичного персоналу мав зайти до мене, то ще на сходах повинен був зняти халат і надіти паперову шапочку, маску та легкі черевики. Потім заходив до іншої кімнати, де мив руки, діставав стерильний халат і рукавички. Звідси переходив у стерильну смугу і вже потім через інші двері заходив до моєї палати. Хто виходив з неї навіть на хвилину, а потім хотів повернутися, мусив повторити цю процедуру. Кожна річ, меблі були стерильні й утримувалися в ідеальній чистоті. Кожні чотири години все протирали антисептичним розчином. Постійно контролювалася чистота повітря, його проби оброблялися в лабораторії для певності, що я живу в стерильному середовищі.

Страву мені готували на загальній кухні, а розігрівали в моїй палаті на спеціальному пристрої. Певний час я пив тільки дистильовану воду.

Ейлін відвідала мене тільки на п'ятий день після операції. Дивилися ми одне на одного крізь скляну стіну і розмовляли через радіоприлад.

Всі ці заходи по стерилізації виконувалися задля того, щоб запобігти інфекції, а організм ще призвичаювався до нового серця. Чужий протеїн мав освоїтися в моєму тілі.

Великі дози спеціальних ліків допомагали подолати процес несумісності, і тут дуже придався досвід, отриманий після операції Вашканському. Ознаки процесу «відторгнення» й інфекції дуже схожі. В обох випадках — висока температура і збільшення в крові кількості білих тілець. Це все веде до послаблення функцій трансплантованого органу. Справа лікарів вчасно і точно визначити, яка саме небезпека загрожує, аби можна було застосувати правильний курс лікування.

Добра призвістка

У перші дні великої битви за моє здоров'я я був безпорадний, як дитина. Мене годували з ложечки, але, попри всю мою фізичну кволість, я мусив одразу зайнятися відновлювальною гімна-

стикою. Лікар-фізіотерапевт запропонував мені дихальні вправи, а пізніше вправи для ніг. Спочатку ми робили гімнастику тричі на день, причому останній раз опівночі.

Медичні сестри міряли мені температуру кожні півгодини. Потім цей інтервал подовжили на годину, дві і навіть чотири. Я ковтав незліченну кількість таблеток. Одні — щочотири години, інші — щошість годин. Часто треба було переривати сон, і я сам дивувався, як людина може до цього призвичаїтися.

Коли я ще не міг рухати руками, мене умивали й голили щоранку, о сьомій. Потім приходили чотири лікарі. Брали кров на аналіз. Дуже докладно все записували й креслили графік мого стану. Кровообіг, тиск і пульс поліпшувалися, серце працювало задовільно. Легені були чисті. Та я весь час відчував слабість і більшість часу спав. Морально я почувався краще, ніж перед операцією.

Одного дня я поскаржився на біль в горлі. Відразу ж за мною посилили нагляд. Хоч температури не було, на це не звернули уваги. Стежили за мною і вдень, і вночі. Призначували все нові й нові ліки. За кілька днів біль зник.

На вісімнадцятий день після операції я відчув якесь напруження серед медичного персоналу. Це був той рубіж, який не подолав Вашканський. Але я почував себе так добре, що не припускав навіть і думки про якесь погіршення. Коли перевалило за 18-ий день, я відчув себе ще краще.

Таємнича посудина

Нічні фізичні вправи можна було вже припинити. М'язи почали працювати. Проте я все ще не був спокійний. Я хотів досягти більшого. Кожного тижня я ставив собі нове завдання. Наприклад, я не міг ще сам встати з-за столу, доводилося спиратися на сестру. Та я намагався робити це якомога рідше. І нарешті мені вдалося встати цілком самостійно. Поступово я почав сам вмиватися й голитися, натягати шкарпетки. Я вже міг двічі пройтися по палаті. Сил мені прибувало, а серце билося ритмічно. Чим більше я ходив, тим більше зміцнювалися м'язи на ногах. І настав час, коли я обійшов палату 10 разів. Але найбільшу радість мені приніс дозвіл знову пити звичайну воду. Вона смакувала мені, немов божественний нектар.

Якось один з лікарів прийшов подивитися на мої «прогулянки». Я вирішив його вразити своїми успіхами й крутився навколо нього, гордо посміхаючись. Він схвально хитав головою. Це надихнуло мене на нові «подвиги». Я став у позу боксера і почав пританцьовувати. Але не втримався і впав. У лікаря і сестри, мабуть, обірвалося серце. Але вони спокійно допомогли мені встати. Я подякував і пішов без їхньої допомоги.

— Ох, і налякали ж ви мене, — сказав лікар. — Я думав, що тепер у мене зупиниться серце.

Професор Бернард був завжди бажаний гість. Він з великим інтересом переглядав історію хвороби. Коли від'їжджав за кордон, то регулярно дзвонив до лікарні і запитував про мене. Після повернення, прямо з аеропорту їхав у «Хроте Схюр», а потім вже додому.

Якось він прийшов до мене вдягнений у стерильний халат, у руках у нього була невеличка пластмасова посудина. На сходах, за скляною стінкою стояв фотограф у такому ж вбранні. У посудині було моє власне серце. Воно плавало у консерваційному розчині. Професор сів і почав мені дещо пояснювати. Він сказав, що понад 90 процентів м'язів старого серця перетворилися на тканини, не здатні виконувати свої функції. Те, що після пересадки мені пощастило залишитися живим є само по собі чудом.

«Ваше серце у повному порядку!» Цього разу діагноз професору Бернарду поставив його колишній пацієнт.

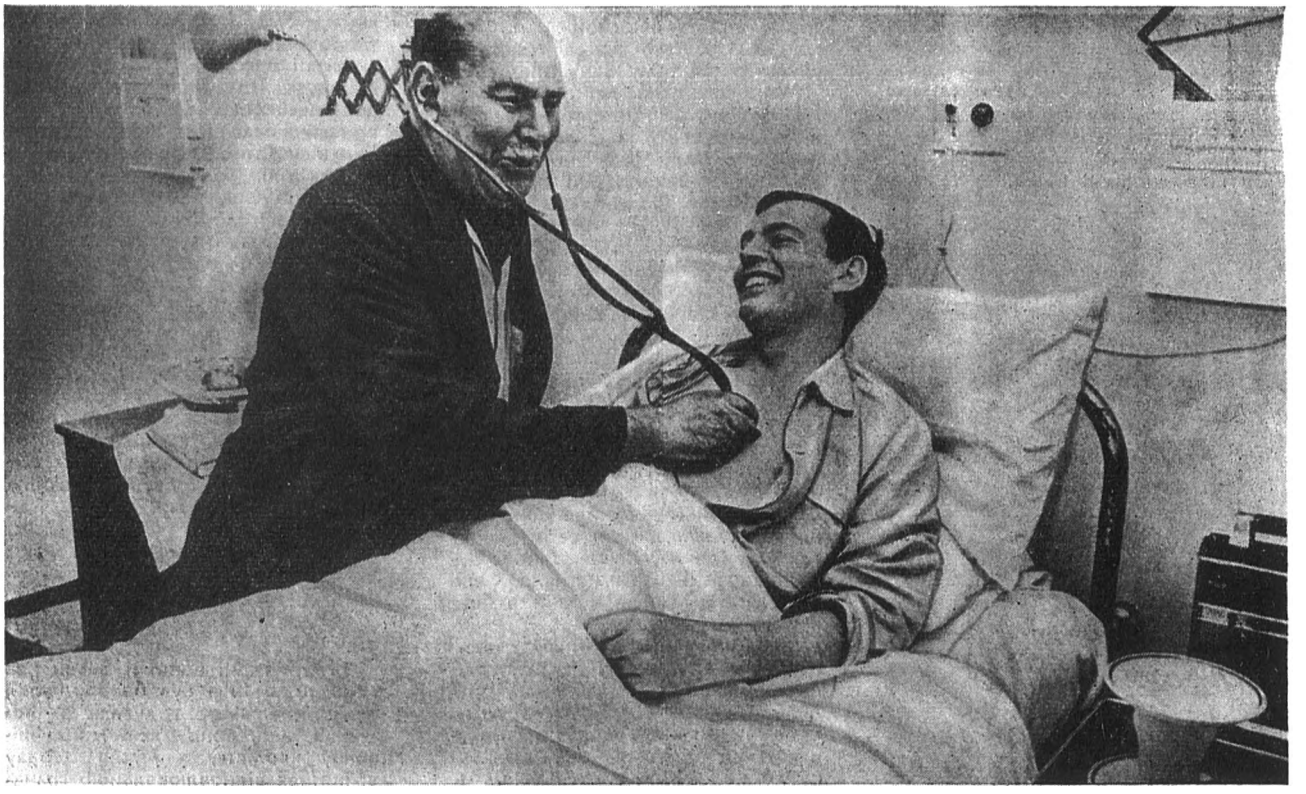

Професор Бернард подивився на мене і сказав таємниче:

— Докторе Блайберг, ви знаєте, що ви перший в історії людства, хто от так сидить і дивиться на своє власне мертве серце.

Світ — чудовий!

Хоч я й жив у прекрасних умовах, мені ставало тут все нудніше, тижні складалися у місяці, і я нетерпляче чекав свого повернення додому. Я скучив за своєю сонячною кімнатою, за домашніми речами, за улюбленим кріслом-гойдалкою...

Якось я жартома сказав, що дуже заборгував лікарні і боюся, що вони зажадають негайної сплати боргу.

Лікарі досить уважно вислухали мене. Я був готовий хоч зараз залишити лікарню, але чекали на професора Бернарда, що був у від'їзді. Я не хотів позбавляти його цієї радості. Коли він повернувся то, як звичайно, прямо з аеропорту приїхав у лікарню. Він дуже уважно передивився мою історію хвороби й нарешті погодився на виписку. Термін призначили на суботу, 16 березня.

У цей день до «Хроте Схюр» прийшла Ейлін. Від хвилювання вона не могла зібрати тих кількох дрібниць, що я тут мав. Коли через 74 дні, що минули після операції, її покликали до палати допомогти мені одягнутися, вона стояла, не здатна промовити жодного слова. Тут же були професор Бернард і фотограф. Сестри одягнули їх у стерильні халати, дали маски й рукавички.

— Навіщо це все тепер? — запитав Бернард. — Доктор Блайберг іде у світ, повний бактерій.

Вони зірвали маски, й я міг нарешті побачити сестер. До того я бачив лише їхні очі. Навчився пізнавати їх по голосу і постаті.

Коли я востаннє дивився на палату, мене охопило почуття якоїсь невимовної ностальгії. Тут я провів хвилини, сповнені тривог і турбот і навіть жертовності, яку всі виявляли щодо мене. Я знав, що лишаюся вічним боржником всіх лікарів і медсестер.

Нарешті мене, немов інваліда, поклали на візок і повезли до ліфта. Я був попереджений, що внизу на мене чекають представники преси й телебачення, сотні людей.

Я не хотів, щоб пацієнт професора Бернарда залишав лікарню на возику, і хоч не мав на це права, але коли ми прибули вниз, встав і рішуче попрямував до дверей. Мене сповнювали велика гордість і якась нова життєва сила, я переступив поріг і вийшов на світ, за яким так скучив...

Люди навколо, стримувані поліцією, усміхалися і поздоровляли мене. Я знав, що це мої друзі. Пізнав серед них молодого репортера, який сидів на плечах свого колеги. «Хелло, док! Як тобі подобається наше забруднене повітря?»

— Забруднене?! Воно божественне! — відповів я.

Внизу на нас чекав великий автомобіль. Коли я попрямував до машини, люди розступилися. Мотоциклісти — офіцери транспортної поліції — увімкнули мотори. Вони супроводжували нас по місту. І скрізь я чув слова: «Багато щастя, багато здоров'я!» Я ще раз подивився вгору, де з вікон і балконів мене вітали сестри й лікарі.

Ми проїжджали вулицями й площами, які я так добре знав. Стояла осінь, але дерева і трава були ще зелені. Будинки, які ми проминали, здавалися мені свіжопофарбованими, а всі квіти в садах политими.

Нарешті я знову вдома. Мої книги, картини, малюнки Ейлін, все, що я збирав протягом довгих років, речі, які роблять дім домом.

Прибули ми саме на обід. Каті, наша помічниця, приготувала спеціальні страви і раділа з мого доброго апетиту. І мушу визнати, що це були найсмачніші страви, які я будь-коли їв. Потім я пішов відпочити. Я відчув радісну втому.

— Ейлін, — сказав я, — світ — чудовий, до чортиків чудовий!

До останнього биття серця

Відтоді моє життя було сповнене радощів. Особливо мені запам'яталися дві події. У п'ятницю 5 квітня 1968 року ми з Ейлін відзначили 32-гу річницю нашого шлюбу. Влаштували дома невеличке свято. Ейлін, її брат з дружиною та я. За шампанським вони побажали нам дальшого щастя. Пригадали 31 річницю. Я був тоді в лікарні після другого інфаркту, й лікарі попередили Ейлін, що я у безнадійному стані. А тепер переді мною перспектива повного і здорового життя.

Друга велика подія — день, коли я через 6 тижнів після повернення додому, сів за кермо автомашини. Перший мій виїзд був до «Хроте Схюр» на черговий огляд. Тільки-но я виїхав з гаража, як побачив перед собою людину з піднятою рукою. Зупинив машину.

— Куди ви мене повезете? — запитав чоловік. Розкуйовджене волосся, широка посмішка. Я одразу пізнав його. Кріс Бернард.

— Куди бажаєте, — відповів я.

Я пишу ці рядки, коли минуло чотири місяці після операції. Я чудово виглядаю і добре почуваюся. Ноги мої зміцніли, я навчився ходити цілком нормально. Іноді мені потрібна допомога на сходах. Але це мене вже не хвилює. Єдина незручність мого теперішнього становища полягає в тому, що мені заборонили зустрічатися з людьми, аби зменшити загрозу інфекції.

Важко сказати, що принесе майбутнє. Я вже маю кілька місяців подарованого життя. І коли б я вмер навіть на майбутньому тижні, то і в цьому разі мою операцію можна вважати успішною. Дні, місяці й роки, що мені залишилися, я сприймаю як подарунок і використаю їх до останнього биття свого серця.

АНГЛІЯ

Почалися зйомки фільму-біографії видатного письменника Сомерсета Моема. Головну роль виконуватиме популярний англійський актор Пітер О'Тул.

ГРЕЦІЯ

Видатний грецький письменник Нікос Казандзакіс, що помер у 1957 році, занесений нині фашистською хунтою до списків заборонених авторів. У черговому наказі міністерства внутрішніх справ зазначається, що твори Казандзакіса не можна перевидавати, заборонено також друкувати їх у газетах та журналах, виконувати по радіо й телебаченню, екранізувати тощо.

ДАНІЯ

Кінорежисер Астрід Геннінг-Єнзен свого часу здобула загальне визнання як постановник фільму «Діттe — дитя людське» — за відомим твором Мартіна Андерсена-Нексе. Наступні роботи Геннінг-Єнзен також свідчать про інтерес талановитого митця до соціально загострених тем, до важливих проблем суспільного життя.

Новий фільм Астрід Геннінг-Єнзен, поставлений нею спільно з шведськими кіномитцями, — це весела комедія «Мене і тебе». За комедійними ситуаціями цього фільму постає вельми актуальна для датського і шведського суспільства тема рівноправності жінки. Фільм у гостро сатиричному плані зображує буржуазне суспільство з його святенництвом та облудою. А що дія фільму відбувається в середовищі митців, то це водночас і влучна сатира на потворні явища в театральному житті й кіномистецтві.

ІТАЛІЯ

Двадцятиріччя свого існування нещодавно відзначив «Пікколо-театр». З приводу

БЕЗПРИКЛАДНА СИЛА ТВОРЧОСТІ

П. Пікассо. В ательє художника.

На протязі цілої історії образотворчого мистецтва небагато, мабуть, знайдеться таких прикладів творчої плідності, які явив славетний французький художник Пабло Пікассо. Виставка картин до 80-ліття з дня його народження зайняла величезний палац на Єлісейських Полях у Парижі, а зібрані докупи графічні роботи — другий палац, через вулицю. Одна людина намалювала стільки, скільки можуть створити лише багато митців, разом узятих.

— Це якесь чудо!— казали відвідувачі згаданої виставки. Та Пабло Пікассо явив нині друге чудо, мабуть, ще більш разюче: нещодавно відкрито нову виставку його графічних робіт, створених уже по тому, як геніальному майстру виповнився восьмий десяток років. Усього за дев'ять місяців минулого року, коли йому було 87 літ, Пікассо створив стільки графічних творів, що з їх числа вибрано для експозиції одночасно в Парижі й Чікаго майже три з половиною сотні малюнків, а обидві виставки так і названо «347 гравюр».

Нові гравюри Пабло Пікассо.

Виставка показує Пікассо, як геніального рисувальника, дотепного першовідкривача і невтомного експериментатора в царині графіки. Гравюри створено різними засобами: на міді, акватинтою, сухою голкою тощо, і в різних стилях, — як пише одна з західних газет,—«від рембрандтівської світлотіні й до павутиння, що зробило б честь і Стейнбергові» (мається на увазі сучасний американський графік-сатирик).

На багатьох малюнках Пікассо зображені сцени з життя цирку, представлені на новій виставці й портрети тощо.

Гравюри Пікассо — це «ліричне звірення почуттів у штрихах», як влучно назвав їх один критик.

Графіка займає своє самостійне місце в творчості Пікассо. Вже в 1899 році він робить першу графічну спробу на целулоїдній пластинці. В 1904 році виконує першу гравюру з серії «Акробати»; в 1905 — перший дереворит і першу кольорову монотипію; в 1919 — перші літографії. Отже, Пікассо — різнобічний графік, але в певні періоди він віддавав перевагу тій чи іншій техніці. Так, у ранній період своєї творчості, в Парижі, він був насамперед граверoм, між 1919 і 1930 роками інтенсивно займався літографією, в 1959 захопився ліногравюрою, а в 1963 в Мужені, де Пікассо живе й тепер, — гравюрою на міді, офортом, сухою голкою, акватинтою.

Багато представлені на виставці ілюстрації до книг друзів художника або класичних авторів. В каталозі згадуються 134 книги за період з 1905 до 1968 року. Тут «Невідомий шедевр» Бальзака (1931), «Метаморфози» Овідія (1931), «Лісістрата» Арістофана та інші.

Відомий французький поліграфіст Альдо Кроммеленк, якому Пікассо доручив репродукувати свої гравюри, був, за його словами, вражений розмахом і темпом праці митця. Викликаний до художника на Рів'єру, він гадав, що пробуде там два-три дні й виконає відбитки кількох гравюр. Натомість він прожив у домі Пікассо сім місяців, і на протязі цього часу художник виконував по чотири-п'ять гравюр на день.

ПРІСТЛІ — ЖУРНАЛІСТ

Нещодавно в Лондоні вийшла друком збірка Джона-Бойнтона Прістлі «Есе п'яти десятиліть». В рецензії на неї літературний критик Малькольм Мегерідж зазначає, що Прістлі — великий майстер-публіцист і збірка його есе відбиває творчу особистість автора чи не в більшій мірі, ніж його романи, п'єси і навіть автобіографічні матеріали.

Прістлі почав писати ще шістнадцятирічним юнаком, друкуючи свої статті в різних газетах та журналах. Вже тоді він проявив себе як здібний журналіст.

У передмові до «Есе п'яти десятиліть» упорядниця Сюзан Купер цитує самого письменника:

«Перші написані мною есе, вміщені в різних періодичних виданнях, а пізніше зібрані в один том... це насамперед літературні вправи... Протягом багатьох років я дуже старанно працював у цьому жанрі, подібно до людини, що вчиться грати на музичному інструменті».

З його ранньої книги «Англійські комічні фігури» Сюзан Купер відібрала два цікавих твори — «Ілірійці» та «Пан Мікобер».

Джон-Бойнтон Прістлі. Малюнок з англійського журналу «Обсервер».

Багато творів узято із збірки 1949 року «Задоволення».

Поряд з цими, привертають увагу есе останнього часу, які спершу публікувалися в журналі «Нью-стейтсмен». В них Прістлі висловлює свій погляд на різні аспекти сучасного життя. В коротких есе «Масове мислення», «Ерос і логос», «Телебачення», «Кіно і розум» та інших у досконалій формі викладено зрілі думки видатного письменника.

ювілею режисер театру Паоло Грассі заявив представникам преси: «Ідейні й художні тенденції нашого театру підпорядковані насамперед громадським та етичним проблемам. Слід мати на увазі, що ми прогресивний театр, який існує у буржуазному світі, — і це покладає на нас особливу відповідальність. Наші зусилля спрямовані на те, щоб прилучити до театру робітників і молодь. Ми — народний театр, і головна тема нашої творчості: людина і суспільство. На мій погляд, театр насамперед покликаний художніми засобами виховувати глядача. Цим ми й керуємося, складаючи свій репертуар, до якого входять твори Гольдоні і Петера Вайса, Шекспіра і Брехта».

НДР

Три письменники стали новими лауреатами премії імені Генріха Гейне, яку щорічно присуджує Німецька академія мистецтв. Відомий прозаїк Вольфганг Йохо одержав премію за свій новий роман «Традиційна зустріч». Письменник Вернер Гайдучек відзначений премією за свій перший великий твір — роман «Прощання з ангелами». Третій лауреат — Альфред Вельм, автор книги для дітей «Пауза для Ванцки, або Подорож у Дескансар».

ПОЛЬЩА

П'ять страшних років провів Олександр Кулісевич у гітлерівському концентраційному таборі Заксенхаузен і написав там п'ятдесят чотири пісні, сповнені ненависті до фашизму. Серед них — відомий в'язням багатьох гітлерівських таборів «Табірний гімн», перекладений на багато мов. А після Сталінградської битви Кулісевич створює пісню «Прощання Адольфа із світом», яку знали напам'ять всі в'язні Заксенхаузена. Якийсь провокатор виказав його, і фашисти провели над Кулісевичем «медичні експерименти», після яких він на довгий час втратив зір.

Але й у ці дні нестерпних мук композитор пише «Хорал з дна пекла» і «Розп'ятий 1944» — пісню про трирічного хлопчика, якого есесівці розп'яли. Про це звіряче вбивство згадується і в матеріалах Нюрнберзького процесу.

Після війни Олександр Кулісевич багато років розшукував твори, написані за колючим дротом німецьких концтаборів. Він зібрав понад 400 пісень та віршів з 27 таборів, записав 52 кілометри плівки. Разом з Яном Таціною, також колишнім в'язнем, О. Кулісевич готує до друку Антологію пісень поляків — в'язнів фашистських концтаборів.

Юн І Сан у в'язниці.

МЕЛОДІЇ ЗА ГРАТАМИ

Минулого року в № 12 «Всесвіту», в нарисі «Викрадачі людей» ми розповіли про злочин південнокорейської реакції, яка викрала з ФРН кількох прогресивних емігрантів, завезла їх до Сеула й там судила за обвинуваченням у «шпигунстві». Серед невинно засуджених був, зокрема, й відомий сучасний корейський композитор Юн І Сан. Популярний в Західній Європі композитор не приховував на процесі своїх прогресивних поглядів, але гаряче протестував проти наклепницького обвинувачення.

Славетного композитора засудили на довічне ув'язнення. В тому ж номері «Всесвіту» ми вмістили зворушливе фото: композитор, чиї руки закуті в кайдани, виходить із залу судилища разом із своєю дружиною. Гордо піднісши голову, він з презирливою посмішкою поглядає на поліцая, який злісно втупив у нього очі. А народ довкола — хто всміхається привітно Юн І Санові, хто дивиться співчутливо.

Юн І Сан опинився у в'язниці. В камері не було нічого, крім ліжка, яке на день ховалося в стінку, щоб в'язень не міг лягти, і відкидні стілець із столиком,— теж притулені до стінки весь час, за винятком тих хвилин, коли наглядач приносить мізерний харч. Решту часу Юн І Санові лишалося хіба що ходити по камері, а коли він хотів відпочити, то лягав на підлогу.

Це були справжні тортури. Але найжахливішим було те, що композиторові заборонили писати музику.

Звістка про цю нелюдську заборону дійшла крізь грати в'язниці до Європи. Друзі Юн І Сана, серед них і всесвітньовідомий композитор Ігор Стравінський, підняли кампанію на захист в'язня, неодноразово зверталися до південнокорейського уряду — і їм пощастило домогтися для їхнього друга дозволу «писати музику». Однак, щоб довершити знущання, йому не дозволили послуговуватися для роботи ні стільцем, ні столиком. Але він все ж таки працював лежачи.

Розклавши на підлозі аркуш нотного паперу і олівець, він писав, писав, писав. Окремі аркушики його творів проходили крізь тюремну цензуру, яка не тільки шукала в нотних позначках якийсь таємничий шифр, а й перевіряла, чи не написано на ньому щось симпатичним чорнилом. І тільки після причепливої перевірки написану музику віддавали на волю.

Так композитор створив нову оперу «Вдова метелика».

В основу цього твору покладено народну казку. Вона має трагікомічний зміст, і в ній дуже багато гумору. Саме народний гумор давав композиторові велику втіху й допомагав зносити страхітливі умови ув'язнення.

Сцена з опери Юн І Сана «Вдова метелика».

Зміст одноактної опери «Вдова метелика» такий: мандарину Чуан-цзе набридла його дружина. Він хоче стати вільним, як метелик. Вночі, коли дружина спить, йому й справді здається, що він перелітає з одної квітки на другу, перебираючи крильцями на сонечку. Та настає ранок, і верескливий голос сварливої дружини повертає бідолаху Чуан-цзе до дійсності.

Як же звільнитися від дружини? Чуан-цзе йде на дуже складну витівку. Він прикидається мертвим і лежить нерухомо, затамувавши подих, коли його обслідують знахарі; його вирішують поховати. І от Чуан-цзе — у відкритій труні, а біля неї стоїть його дружина Тьєн і... фліртує із своїм коханцем. Несподівано коханець непритомніє, і відьма Тьєн вирішує вилікувати його, використавши на те... мозок свого покійного чоловіка. Коли вона підходить до труни, Чуан-цзе раптом оживає, виганяє переляканих коханців зі свого дому й справді стає вільний, як метелик.

Юн І Сан поклав в основу своєї музики народні мелодії, але застосував для їх відтворення і весь технічний арсенал сучасного європейського композиторського мистецтва — адже свого часу він закінчив Паризьку консерваторію і спілкувався з найвидатнішими сучасними майстрами європейської музики. Нині композиторові 51 рік, його талант досяг творчої зрілості. За відгуками західних музикознавців, музика «Вдови метелика» «повна драматизму й життєвого оптимізму», це «музично-театральне явище першого рангу».

Твори Юн І Сана виконувалися раніше в багатьох культурних центрах різних континентів — в Бостоні й Лугано, в Хельсінкі й Сіднеї. Велику популярність мала його опера «Мрія Лю-Туна». Нині цю оперу поставлено знову в Нюрнберзькій опері — разом із «Вдовою метелика». Прем'єра останньої відбулася в лютому цього року. На ній була присутня родина Юн І Сана. Про успіх вистави свідчить хоча б те, що на аплодисменти публіки завісу піднімали 31 раз!

Автора не було на прем'єрі. Але на вимогу світової громадськості південнокорейським властям довелося випустити його з в'язниці.

Нині Юн І Сан на волі, повертається до Європи, і якщо його здоров'я не остаточно підірване нелюдським режимом південнокорейської в'язниці, зможе й далі творити свою чудову музику.

ЧАРИ НЕГРИТЯНСЬКОЇ АКТОРКИ

Відомий письменник Філіп Боноскі на сторінках «Дейлі уорлд» ділиться враженнями від виступу негритянської акторки Віні Барроуз.

«Я не думав, що вистава, в якій зайнята лише одна особа, може впродовж цілого вечора тримати зал в напруженні. Мистецтво Віні — це поєднання чару, театральної майстерності та реалізму. В послідовних сценах, використовуючи твори негритянських поетів минулого — Стівена Бенета, Поля Лоренса Денбара та інших, — акторка зображує історію американських негрів.

Перед глядачем проходять в'язні з невільницького корабля, раби з бавовняних плантацій, мешканці Гарлема. Віні танцює й співає, декламує твори Ленгстона Хьюза, Чарлза Андерсона, Боба Кауфмана та багатьох інших поетів і прозаїків. Після вистави почуваєш себе збагаченим і від душі вдячним Віні. Вона — справжній скарб в мистецтві американського народу».

Віні Барроуз.

«МОНОЛОГ У ПЕКЛІ»

Вже перший великий твір — роман «Червоний сніг» — приніс Гюнтеру Гофе популярність у Німецькій Демократичній Республіці. Роман нещадно викривав той дух раболіпної слухняності, який робив із звичайних солдатів гітлерівської армії покірливих виконавців злочинних планів фюрера.

У новій повісті «Монолог у пеклі» Гюнтер Гофе знову звертається до цієї теми. Персонажі повісті — вахмістр Петер Пільц, лейтенант Штальбауер, обер-лейтенант Шіллер —не тільки люди, обдурені гітлерівською пропагандою. Це — солдафони, ладні виконувати злочинні накази, як кажуть у Німеччині, до «гіркого кінця». І в цьому полягає вже їхня особиста провина, це робить їх особисто відповідальними за оті злочини. Навіть залишаючись на самоті із самим собою, жоден з них не наважується до кінця засудити війну, засудити злочини, що відбуваються у них перед очима. Такий «монолог у пеклі» не завершується ніякими рішучими діями.

Є в творі Гюнтера Гофе й інші люди. Вони спромоглися перейти той рубіж, перед яким безпорадно зупинився, скажімо, Петер Пільц. І ці люди, зрозумівши, куди заведе їх Гітлер, знаходять вихід, переходять до французьких партизанів, до «макі» (дія повісті відбувається на заході, в Нормандії).

СУЧАСНИК ВАН-ГОГА

У Бухаресті та інших містах Румунії широко відзначалося сторіччя з дня народження видатного художника Штефана Лукіяна.

Сучасник Ван-Гога. Модільяні і Матісса, Лукіян засвоїв досвід французьких імпресіоністів. Він прожив тяжке, повне злигоднів життя і закінчив свій сорокарічний життєвий шлях у бідній хатинці, де, однак, його часто відвідували тоді ще молоді румунські письменники й художники, серед яких були Джордже Енеску і Тудор Аргезі.

Перебуваючи в Парижі в 1891—1892 роках, молодий Лукіян близько познайомився з найновітнішими напрямами в сучасному живописі.

США

Відомий американський кіноактор Генрі Фонда створив фільм «Індіанська Америка», присвячений, за його власним висловом, «найтемнішим сторінкам американської історії». У фільмі йдеться про систематичне злочинне винищення в Сполучених Штатах корінного індіанського населення. Цей фільм Генрі Фонда знімав у резерваціях у штатах Арізона, Колорадо, Південна Дакота, Нью-Мексіко.

Жодна з великих телевізійних компаній в США не погодилася, однак, показувати цей фільм. «Офіційна Америка, — з гіркотою каже Фонда, — приховує свої злочини...»

УГОРЩИНА

Популярний угорський актор театру і кіно Антал Пагер нещодавно відзначив сімдесятиріччя з дня народження і п'ятдесятиріччя акторської праці.

На сцені Антал Пагер почав виступати ще двадцятирічним студентом юридичного факультету, спочатку в опереті, а потім у драматичному театрі.

Його кар'єра в кіно розпочалася в перші роки звукового кінематографа. «Дон-Жуан», «Катастрофа», «Військовий оркестр», «Друга молодість тітки», «Двадцять годин» та багато інших — це далеко не повний перелік кінострічок, в яких виступав Антал Пагер.

А. Пагер — лауреат багатьох театральних премій, а також премії ім. Кошута І ступеню.

Антал Пагер в п'єсі «Мій приятель Гарвей» на сцені «Нового театру» в Будапешті.

●

Один з найпопулярніших угорських письменників XIX століття, майстер гостросю-

Портрет Етельки Асталош пензля Мора Йокаї.

жетних романів і оповідань, Мор Йокаї був широко відомий у нашій країні ще в минулому сторіччі. І тепер в Радянському Союзі виходять нові видання його творів. Українською мовою перекладені твори М. Йокаї «Жовта троянда», «Сини людини з кам'яним серцем» та інші.

Але менше відомий той факт, що Йокаї був цікавим художником, автором оригінальних і виразних портретів своїх сучасників. Агнеш Ваірне розповідає в своїй статті, вміщеній у часопису «Мювесет» («Мистецтво») про цей бік розмаїтої художньої діяльності класика угорської літератури.

ФРАНЦІЯ

Відомий кінорежисер Крістіан-Жак знімає водночас два фільми про Наполеона. Один з них називатиметься «Наполеон», другий — «Бонапарт». В них ідеться про різні сторони життя й діяльності Наполеона.

«Найважча справа для мене, — каже Крістіан-Жак,— це добір акторів. Адже одні й ті самі історичні постаті мають втілювати на екрані різні актори по-різному, в кожному з цих обох фільмів».

ФРН

Прогресивний західнонімецький режисер Вольфганг Штаудте знімає фільм «Таємниці». Так само, як у своїх попередніх творах («Троянди для прокурора» та ін.), Штаудте виступає в «Таємницях» проти відродження фашизму в Західній Німеччині.

Повернувшись до Бухареста, він стає реформатором мистецького життя, бореться за поліпшення умов праці й творчості молодих художників.

Одним з його найцікавіших творів того часу є картина «Розподіл кукурудзи» — велике соціальне полотно, що відбиває життя селянської бідноти. До неї близький за темою рисунок «Трударі», який нині зберігається в Бухарестському Національному музеї.

Водночас яскраво розкривається і талант Лукіяна-пейзажиста.

Напівпаралізований, художник не кидав пензля. Кілька короткочасних подорожей в далекі села продовжували живити його талант. Чудовою легкістю відзначається серія пастелей, написаних Лукіяном у монастирі Бребу.

АЛАН СІЛЛІТОУ: «Я ГОТОВИЙ ЙТИ ДО КІНЦЯ»

Алан Сіллітоу.

В розмові з кореспондентом болгарського журналу «Лік» відомий англійський письменник Алан Сіллітоу зазначив:

— Я ніколи не напишу нічого такого, що могло б сприяти зміцненню нашого суспільного ладу. Я готовий йти до кінця, навіть якщо заподію цим шкоду самому собі... Кожна людина повинна вирішити, приймає вона цей лад чи ні, і відповідно до цього розв'язувати всі моральні проблеми.

Цьому суспільству я ухвалюю вирок у своїх творах. В них ви знайдете відповідь на запитання, що я критикую і що ненавиджу.

В Англії прагнуть у той чи той спосіб відділити мистецтво від політики. Але справжня мета цих намагань — примусити митців прийняти існуючий лад, стати його частиною. Письменник не може уникнути політики, вона йому необхідна так само, як, скажімо, вивчення новітньої психології та інших галузей науки. Але знайомство з досягненнями якоїсь галузі науки ще не означає, що ти активно працюватимеш у цій галузі. Те саме стосується й політики. Митець висловлює свої думки й погляди своєю творчістю.

В сучасному суспільстві письменник належить до тих небагатьох людей, чий голос чують усі, і тому кожен митець повинен усвідомлювати свою відповідальність.

ВЕЛИКА ТЕМА МИТЦЯ

Болгарська газета «Отечествен фронт» вмістила розмову свого кореспондента із скульптором Секулою Крумовим, який працює над галереєю скульптурних портретів Володимира Ілліча Леніна.

— Що найбільше хвилює вас в образі Леніна?— запитав у митця кореспондент.

— Все. В ньому можна побачити одночасно чистоту і величність мудреця, і людяність вождя, і геній митця. Багато годин провів я над оповіданнями про Леніна, вивчав фотографії, документальні фільми.

— Деякі художники твердять, що є «велика» і «мала» тема в мистецтві. А на вашу думку?

— Я так не думаю. Будь-яка звичайна тема може стати «великою» темою творчості. Бо для художника найбільше значення має почуття, з яким він підходить до неї.

Ленінська тема віддавна хвилює й надихає Секула Крумова — ще від-

тоді, як нинішній ректор Вищого інституту образотворчого мистецтва був його студентом. Тому й першим твором його був скульптурний портрет Ілліча.

Кілька місяців тому митець завершив проект пам'ятника Леніну в Слівені. Може, зовсім скоро на роздоріжжі між Бургасом і Ямболем постане триметрова гранітна постать Ілліча — і земного, і людяного...

— Яке трактування образу найбільше приваблює вас — Ленін-вождь чи Ленін-людина?

— На мою думку, Ленін-людина і є Ленін-вождь. Показати Володимира Ілліча з його людськими рисами, багатством душі, силою волі, значить сказати дуже багато і про вождя пролетарської революції. Бо той, хто веде людство далеко вперед, перш за все є людиною...

КАРИКАТУРИ ТОМАСА НАСТА

Оглядач газети «Дейлі Уорлд» позитивно оцінює книжку Мортона Келлера «Мистецтво і політична діяльність Томаса Наста», присвячену видатному американському карикатуристові минулого століття.

Рецензент підкреслює, що такі проблеми як расизм, несправедлива війна, політичні вбивства, злиденність, безробіття, боротьба за єдність робітничого класу, викриття корупції й реакційності республіканської і демократичної партій, що були провідними темами в творчості Наста, залишаються в США такими ж нерозв'язаними, як і сто років тому.

Карикатури Томаса Наста і сьогодні не можна назвати лише «смішними». Вони різкі й саркастичні, примушують думати й діяти.

Для творчості Наста характерні такі риси, як зображення подій, людей в дії, застосування історичних і літературних алегорій, багата символіка.

Томас Наст.

В своїй політичній діяльності Наст палко підтримував боротьбу за визволення негрів від рабства. Він рішуче виступав проти корупції політиканів, проти жорстокого визиску робітників.

Гнівні карикатури митця допомогли викрити «Строкате коло» — банду нью-йоркських політиканів, що наживала великі прибутки на контрактах по будівництву шляхів за рахунок платників податків.

«Хіба це захист законних прав?»

«Мозок».

●

У Франкфурті-на-Майні вийшла велика збірка критичних статей під назвою «Письменник Генріх Бель». Одинадцять літературознавців і критиків досліджують твори Беля «Де ти був, Адам?», «Дім без господаря», «Більярд о пів на десяту», «Очима клоуна» та інші. У збірці наведено першу широку бібліографію творів Генріха Беля, в тому числі й його публіцистичних виступів.

Книгу завершують автобіографічні нотатки самого письменника.

ШВЕЙЦАРІЯ

Базельське видавництво «Ранконтр» завершило випуск великої 26-томної «Історії світового живопису». Відзначаючи заслуги видавництва і авторів цієї праці, в якій зібраний великий фактичний матеріал, преса вказує, однак, на цілу низку політичних помилок, які часто-густо межують з навмисним викривленням історичної правди. Зокрема, австрійська газета «Фольксштімме» пише, що іноді автори стають на одверто реакційні позиції, користуються антикомуністичною термінологією тощо. «Такі речі знецінюють це графічно гарно оформлене видання», — робить висновок газета.

●

80-річчя Чарлі Чапліна, яке відзначала в квітні цього року світова громадськість, збіглося з іще однією подією в житті видатного митця. Чаплін завершив роботу над балетним лібретто — першою своєю спробою в цьому жанрі театрального мистецтва. Зміст лібретто — це доля людини, що прагне проаналізувати свій життєвий шлях і змушена визнати, що життя її було сповнене облуди, нещирості, фальшу.

Чаплін передав свою працю відомому хореографу Яніні Харрат, яка нещодавно з успіхом поставила балет на музику Ігоря Стравінського у Віденському оперному театрі.

ШВЕЦІЯ

Молодий режисер Ларс Ламберт поставив фільм «Дезертири» — про американських солдатів, які відмовилися воювати у В'єтнамі й знайшли собі політичний притулок у Швеції. Кілька колишніх військовослужбовців армії США брали участь у створенні сценарію й виконують у фільмі головні ролі.

ГАЛИНА СТЕПАНОВА

АНАТОМІЯ ОБЛУДИ

В 1952 році Джеймс Г. Ніколсон був комерційним директором фірми, що дешево скуповувала старі, всіма забуті кінострічки й продавала їх телевізійним компаніям під новими назвами. Фірма балансувала десь на краю законності, деякі аспекти її діяльності могли б, безперечно, зацікавити представників правосуддя.

Якось до контори фірми ввійшов адвокат Семюель З. Аркоф. Привела його туди скарга клієнта на порушення авторських прав. Для фірми, де працював Ніколсон, порушення авторських прав було головним джерелом прибутків, і, подивившись на адвоката, комерційний директор подумки заклався сам із собою, що цей джентльмен, так само як і десятки його колег перед тим, піде звідси, спіймавши облизня. Річ у тім, що бос фірми, ділок крутої вдачі й страшенний скнара, самохіть ще ніколи не розлучався з жодним доларом, який потрапляв до його рук.

Тим-то коли Аркоф через півгодини вийшов із кабінета боса з чеком на п'ятсот доларів у руці, Ніколсон, за його власними словами, з подиву мало не впав зі стільця.

— Залиште мені свою адресу й номер телефону, — сказав він адвокатові. — Бо ви, здається, саме та людина, яку я шукаю.

За кілька місяців Ніколсон і Аркоф утворили свою власну кінокомпанію, яку назвали «Амерікен релісінг корпорейшн». Капітал компанії складався з трьох тисяч доларів, а штат — з чотирьох осіб: Ніколсона з дружиною та Аркофа з секретаркою. У засновників «Амерікен релісінг корпорейшн» не було ні кіностудії, ні режисерів, ані акторів. Була в них тільки залізна хватка бізнесменів, багатий досвід окозамилювання і знання тих манівців у джунглях американського правосуддя, що приводять промітних пройдисвітів до мільйонних баришів.

Впродовж перших двох років свого існування нова кінокомпанія накопичувала капітал, займаючись кінопрокатом — бізнесом, який у Сполучених Штатах відкриває широке поле для фінансових махінацій. На той час, коли ці махінації набули скандальних розмірів і власті зацікавилися нарешті діяльністю Ніколсона й Аркофа, на банківських рахунках останніх стояли вже солідні суми. Ділки опублікували оголошення про ліквідацію скомпрометованої «Амерікен релісінг корпорейшн» і одразу ж заснували нову компанію — «Амерікен інтернешнел пікчерз» (Ей-Ай-Пі).

Відтоді минуло п'ятнадцять років. За цей час Ей-Ай-Пі зняла понад двісті фільмів, що принесли їй триста мільйонів доларів прибутку, і стала найбільшою в світі «незалежною» кінокомпанією, яку в Голлівуді з повагою називають «юним велетнем кінобізнесу». Тепер Ніколсон і Аркоф — найбагатші кінопродюсери в США, королі Голлівуда, законодавці мод. А фільми, що їх вони фінансують, демонструються в усіх кінотеатрах капіталістичного світу, формують світогляд глядачів, визначають їхнє ставлення до життя.

Фінал мелодрами: кадр з фільму «Швидкі й шалені» — першої стрічки, знятої кінокомпанією Ей-Ай-Пі.

1954-й був тяжким роком для Голлівуда. Після горезвісних процесів маккартівської Комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності, влаштованих для «чистки» кінопромисловості від «прокомуністичних та підривних елементів», Голлівуд залишився без багатьох талановитих митців. Водночас почала серйозно даватися взнаки конкуренція з боку телебачення. Кількість відвідувачів у кінотеатрах різко зменшилася. Голлівудські продюсери реагували на падіння прибутків скороченням виробничих планів. Але власникам кінотеатрів треба було, як і раніше, заповнювати чимсь свої репертуари. Особливо великою була потреба в дешевих «прохідних» сімдесятихвилинних стрічках, які можна було б демонструвати як додаток до серйознішої картини (в багатьох кінотеатрах США програма кіносеансу складається, як правило, з двох повнометражних фільмів). Задовольнити цей попит і заповзялася Ей-Ай-Пі.

Ніколсон і Аркоф підійшли до справи, як галантерейники. Перш за все вони визначили, яким саме покупцям найвигідніше буде продавати свій товар. Статистика свідчила про те, що шістдесят відсотків кіноглядачів у США — це молодь віком від 12 до 24 років. На неї й зробила ставку кінокомпанія «Амерікен інтернешнел пікчерз» — і конвейєр було запущено. Появі кожної нової стрічки передувала широка настирлива реклама. Знімав ці картини за власними сценаріями Роджер Кормен, молодий і не позбавлений хисту режисер, але цинічна людина, що розум і душу свою продала босам: з ними він обговорював кожну сценку, розтовкмачував їм благеньку символіку й мілкий підтекст — і слухняно виконував усі їхні вказівки.

Перша картина — мелодрама з убивствами й автоперегонами — називалася «Швидкі й шалені». Потім одна по одній вийшли «Бешкетники автотреку», «Дівчина з виправної школи» та ін.

Водночас Ей-Ай-Пі почала розробляти й іншу золоту жилу — фільми жахів.

Все це була одверта халтура, і деякі американські критики пояснювали її касовий успіх рекламою і «вдалими назвами». Але долари текли річкою, і, підбадьорені прибутками, Ніколсон і Аркоф вирішили подвоїти їх, сполучивши обидва жанри. Так почали з'являтися фільми «Я був юним перевертнем», «Привид з автотреку», «Як стати чудовиськом» тощо. Вже перший з цих фільмів збільшив банківський рахунок босів Ей-Ай-Пі на два мільйони доларів.

Ей-Ай-Пі «вітає» початок космічної ери. Кадр з фільму «День, коли настав кінець світу» — на землянина напала космічна потвора.

«Від цих фільмів тхне трупним смородом», — писали критики, а Ей-Ай-Пі тим часом заробляла вже на трупах цілком реальних — трупах молодих американців, які загинули на війні в Кореї і які вмирали в різних кутках земної кулі, захищаючи інтереси американського імперіалізму. Наведемо цитату з виданої кінокомпанією «Офіційної історії Ей-Ай-Пі»:

«Коли холодна війна посилилася на Далекому Сході і молодих американців почала тривожити можливість призову на військову службу, ми зняли й випустили в прокат такі бойовики, як «Танковий батальйон», «Винищувачі атакують!», «Парашутисти-десантники» і «Підводний човен «Сіхок». Зовні непомітно і без гучних фраз керівництво Ей-Ай-Пі допомагало національним воєнним зусиллям, зображуючи принадні й героїчні аспекти армійського життя».

Едгар По в інтерпретації Ей-Ай-Пі. У фільмі «Маска червоної смерті» героїня дістає кільканадцять ударів ножем. Вбивство зображується детально, крупним планом.

Цілком імовірно, що одне з найбагатших урядових відомств США — відомство психологічної війни — не залишилося в боргу перед вірнопідданими Ніколсоном та Аркофом. Цілком імовірно, що воно ще не раз зверталося й нині звертається до них із спеціальними замовленнями...

4 жовтня 1957 року в СРСР було запущено перший у світі штучний супутник Землі. Почалася космічна ера. Ей-Ай-Пі відразу ж відгукнулася на цю подію, запустивши на екрани цілу серію «космічних» фільмів. Назви їхні промовляють самі за себе: «Війна супутників», «Чудовисько з Сузір'я 27», «Терор з року 5000-го». Всі ці фільми рекламуються як науково-фантастичні. Але з наукою вони не мали нічого спільного, а фантазія в них була чисто канібальська.

Водночас Кормен відзняв для Ей-Ай-Пі й серію фільмів за оповіданнями Едгара По й творами Жюля Верна. З приводу цієї серії кінокритик Робін Бін писав у журналі «Філмз енд філмінг» (червень, 1964 р.):

«Коли її дешева продукція почала втрачати популярність, Ей-Ай-Пі вирішила додати до своїх фільмів культуру, полиск, колір і широкий формат — і

Кадр з фільму «пляжної» серії: у такий-от спосіб — демонструючи м'язи — він пропонує їй своє кохання.

звернулася до творів Жюля Верна й Едгара По... Та майже відразу ремісництво постановників почало калічити твори геніїв. Найголовнішим прийомом у цих фільмах є нахабство. І все ж вони принесли великі прибутки, а Кормен став ідолом усіх псевдосерйозних журналів з питань кіномистецтва».

Про механіку спотворення літературних шедеврів розповів сам Роджер Кормен в одному з газетних інтерв'ю: «Якщо в сценарії за оповіданням Едгара По не було чудовиська чи, скажімо, насильної смерті, то на вимогу Сема Аркофа я вводив туди ці елементи».

Кінодільки не задовольнялися частковими підробками; вони йшли і на пряму фальсифікацію. Коли фільми цієї серії почали давати прибутки, вони випустили на кіноринок стрічки, зняті за оповіданнями інших авторів, а на рекламних щитах поставили ім'я Едгара Аллана По.

Про наступний етап історії Ей-Ай-Пі на цей раз пише Аркоф на сторінках журналу «Філмз енд філмінг» (листопад, 1968 р.):

«Ми крутили картини за оповіданнями По і науково-фантастичні стрічки, аж доки натрапили, хвалити бога, на нову ідею — знімати «пляжні» фільми. Знаєте, це все одно, що шукати нафту: свердлиш тут, свердлиш там, а потім молишся, щоб свердловина якнайдовше не вичерпувалася».

Ми навели ці слова, аби дати читачеві уявлення про те, якими категоріями мислить один з керівників найбагатшої американської кінокомпанії.

Знімаючи «пляжну» серію фільмів про розваги стопроцентно-американських хлопців і дівчат на залитих сонцем каліфорнійських берегах, Ей-Ай-Пі виконувала водночас і соціальне замовлення правлячої верхівки США, бо ці стрічки пропагували конформізм, цілковиту байдужість до соціальних проблем, що роздирають Сполучені Штати і весь капіталістичний світ, і прославляли американський спосіб життя.

Ось зміст першого фільму цієї серії — під назвою «Пляжна компанія»: молодий університетський професор приїздить на каліфорнійський берег, щоб вивчити поведінку місцевої молоді, що захоплюється якимись «колективними танцями, схожими на корчі». Танці демонструються середнім і крупним планом, професор радісно бурмоче: «Та це ж психи!» — і сам починає корчитися й загинати такі колінця, які місцевим невинним душам і не снилися. Нараз на пляж вилітають, гуркочучи, мотоциклісти в чорних шкіряних куртках: банда хуліганів приїхала познущатися з веселих танцівників. Та професор, який, виявляється, досконало володіє мистецтвом гіпнозу, наставляє на ватажка банди пальця, і той завмирає «в позі Ероса». Конфлікт вичерпано, танці переходять у співи, в інтервалах між ними розвивається побічна сюжетна лінія — кохання між найкращим співаком і найкращою виконавицею твіста. Завершується все, як читач, мабуть, уже здогадався, поцілунком на тлі зелених хвиль.

Решта фільмів цієї серії складалася з тих самих компонентів — тільки в різних комбінаціях. Так виникли «Шарварок на пляжних підстилках», «Пляж, де всі — в бікіні» тощо. Типова реклама цієї серії? Будь ласка: «Що буває, коли 10 000 хлопців і дівчат зустрічаються на 5000 пляжних підстилок?»

«Етичні засади» цих фільмів пояснив репортерові Джеймс Ніколсон: «У наших фільмах для молоді головне — це дія й темп. А зміст нас не обходить. Ми не створюємо дзеркал для відображення дійсності. Ми не вкладаємо в ці фільми жодних ідей. До сюжету ми домішуємо що завгодно: парашутний спорт, зен-буддизм, пляжні ігри, вечірки в піжамах, електронну музику — будь-що». Навівши ці слова, репортер меланхолійно додає від себе: «І скрині поповнилися ще сорока п'ятьма мільйонами доларів...»

«Пляжну» свердловину було вичерпано десь у середині 1965 року. А наприкінці того ж року в офіційній заяві для представників преси Ей-Ай-Пі оголосила: «Віднині ми переходимо до зображення хвилюючих соціальних зрушень, криз та змін у сучасному суспільстві».

Пояснити цей новий курс неважко: зрушення й кризи потрясали суспільство США, і да-

«Президент» «диких ангелів» у повному бойовому спорядженні.

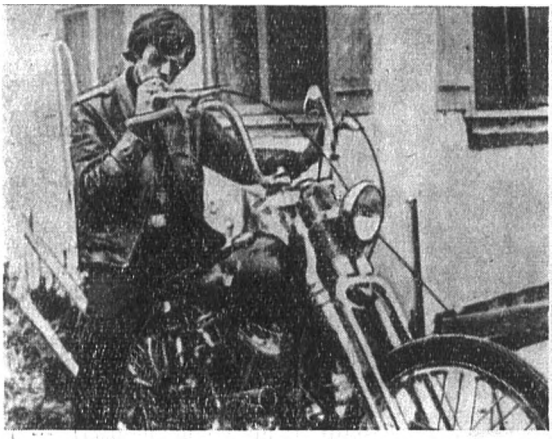

Кадр з фільму «Семеро лютих». Ті самі мотоцикли, чорні куртки, свастика, насильство.

«Всіх дорослих — на смітник!» — кадр з фільму «Дикі на вулицях», що компрометує прогресивний молодіжний рух у США.

лі ігнорувати їх, проповідуючи пляжні розваги, було вельми ризиковано: Ей-Ай-Пі могла втратити глядача.

У своєму творі «Молоді радикали» американський соціальний психолог Кеннет Кенистон називає вибух протесту серед американської молоді «одним з найдивовижніших феноменів сучасної американської історії». Він пише: «Рідко в історії явна апатія так швидко поступалася місцем демонстративному активізму, мовчання — різкому протесту».

В 1965 році передова частина американської молоді вже брала участь у русі протесту, рішуче виступала проти конформізму, проти нівелювання духовних цінностей, стандартизації життя, фарисейських гасел офіційної пропаганди.

В 1965 році вулицями американських міст уже бродили немиті й нечесані хіппі — молоді люди, що намагалися втекти від суспільства, але не знали, куди тікати.

У певної і досить великої частини молоді ворожість до державно-монополістичної організації переростала в індивідуалізм, у ворожість до будь-якої організації взагалі.

Молодіжний протест прибирав різних форм, але часто-густо це був протест анархістський, нігілістичний. І темою для своєї нової серії фільмів Ей-Ай-Пі обрала бунт без мети, безцільне, нічим не виправдане насильство. Ця тема, відкриваючи широкі можливості перед кіноділками, які вже спеціалізувалися на зображенні крові, жахів і всіляких патологічних збочень, дозволяла їм водночас провадити пропагандистську кампанію компрометації всіх прогресивних і передових явищ у молодіжному русі США та інших західних держав (нагадаємо, що продукція Ей-Ай-Пі експортується в усі капіталістичні країни світу).

Фільми цієї серії мали назви «Дикі ангели», «Диявольські ангели», «Ангели з пекла», «Семеро лютих», «Банда в міні-спідничках» і т. п.

Зупинимося докладніше на першому, бо, за традицією Ей-Ай-Пі, решта — це тільки варіації тієї самої теми й того самого сюжету.

«Дикі ангели» — герої фільму — це моторизована банда неповнолітніх злочинців, вдягнених у чорні шкіряні куртки й обвішаних фашистськими емблемами й орденами. Один з членів цієї банди, Лузер, втратив свій мотоцикл, і «президент» «диких ангелів» організує напад на гараж, де працюють механіки, які, на його думку, вкрали машину. Після кривавої бійки (а б'ються «ангели» велосипедними ланцюгами й застосовують тільки заборонені прийоми) Лузер краде поліцейський мотоцикл; поліція переслідує його, відкриває вогонь, і пораненого Лузера відвозять до лікарні.

Після важкої операції хірурги видаляють кулю, і тоді вся банда нападає на лікарню, щоб визволити Лузера. Вони виносять його — разом з підключеною системою для переливання крові. Один з хуліганів, проте, залишається, щоб зґвалтувати медсестру, яку спочатку нокаутує. Опритомнівши, дівчина каже поліцейським, що наругався з неї Хевенлі Блуз — «президент» ангелів.

Тим часом Лузер умирає в ліжку, накритий націстським прапором — вмирає під бренькіт електрогітар і сжлипування своєї патлатої подруги.

«Ангели» вирішують влаштувати Лузерові бучний похорон. Вони захоплюють маленьку міську церкву, і коли священик робить їм якесь зауваження — звіряче б'ють його, а потім починають дику оргію. Під час пиятики вони виймають тіло Лузера з труни й садовлять його під стіною — «щоб він веселився разом з ними». Лузерову подругу вони відводять за вівтар, дають їй наркотики, а потім по черзі ґвалтують її. Нарешті «ангели» вирушають з труною до кладовища й по дорозі зчиняють ще одну бійку — цього разу з жителями міста. На кладовище прибуває поліція, і хулігани тікають. Біля могили залишається тільки «президент» Хевенлі Блуз, бо (ось вона, ідея фільму!) «тікати нікуди».

«Дикі ангели» представляли кінематографію США в 1966 році на кінофестивалі у Венеції.

Юні «поліцаї» забирають до «ізоляційного центру» матір свого «президента» — сцена з фільму «Дикі на вулицях».

Там картину вперше побачив провідний англійський кінокритик, редактор журналу «Філмз енд філмінг» Пітер Бейкер. Тож наведемо його оцінку цього фільму, надруковану того ж року в листопадовому номері названого журналу:

«Фільм Роджера Кормена «Дикі ангели» — ганебно антисоціальний... Я не хочу сказати цим, що режисерові Кормену бракує таланту. Але, мож-

Хіппі на прогулянці — кадр з фільму «Псих-аут».

ливо, й серед хірургів-експериментаторів у гітлерівських концентраційних таборах були талановиті лікарі.

В цьому фільмі немає жодної спроби розв'язати, ба навіть розглянути якусь «проблему».

Знявши цей фільм, містер Кормен вчинив такий самий антисоціальний акт, як, скажімо, грабіжник, що вдарив стару жінку цеглиною по голові й втік з її гаманцем — і так само, як цей грабіжник, він заслуговує на ізоляцію від суспільства.

Якщо вже ти, розумний чоловік, зацікавився долею молодих чи літніх недоумків, що паразитують на суспільстві, то спробуй хоч зрозуміти причини їхньої поведінки, спробуй знайти шлях до зміни такої ситуації на користь усього суспільства... Але ніщо не може виправдати дешевої спекуляції на наслідках поганої освіти, поганих умов життя, поганої політики, всіх тих поганих речей, що призвели до спалаху цієї соціальної хвороби.

Кінофільм «Дикі ангели» вже знято. Гаразд. Але чи означає це, що його треба демонструвати? Якщо хтось надряпає непристойний малюнок на стіні вбиральні, а потім почне запрошувати перехожих зайти й подивитися на нього, то це викликатиме скоріше жалість, ніж гнів. Але ж тут ідеться про фільм! В жодної розумної людини цей фільм не може викликати захоплення, ба навіть якоїсь співчутливої реакції... Зате недоумки й покидьки суспільства сприйматимуть його як одкровення. Ось, мовляв, як треба жити, ось де справжній ідеал!..

І таким-от фільмом було відкрито міжнародний кінофестиваль у Венеції... Ні, «Дикі ангели» не роблять честі американському народові».

Так пише буржуазний кінокритик, дуже далекий від марксистської ідеології.

Розробляючи далі цю «свердловину» (а «Дикі ангели», до речі, дали кінокомпанії шість мільйонів доларів прибутку), Ніколсон і Аркоф вклали гроші в стрічку «Дикі на вулицях» — садистський фільм, що розповідає про те, як американська молодь, захопивши владу в країні, відправляє всіх дорослих до концентраційних таборів. У цьому фільмі компрометація прогресивного молодіжного руху в США досягає свого апогею.

Водночас Ей-Ай-Пі розширює свою тематику, випускаючи фільми про наркоманів: «Марення», «Маріхуана», «Психаут». В «Маренні» йдеться про молодого американця, який наковтався новітнього наркотику — ЛСД. Довколишній світ зображено так, як сприймає його наркоман, цебто глядачеві знову підносять сцени насильства, садизму, статевих збочень.

І нарешті, остаточно скинувши маску добряків-моралістів, що дбають про інтереси молоді, власники Ей-Ай-Пі випустили наприкінці минулого року одверто порнографічний фільм, де еротичні сцени відбуваються вже не за екраном, як у «чистій» пляжній серії, і не за вівтарем, як у «Диких ангелах», і не в затуманеній наркотизованою свідомістю півтемряві, як у «Маренні», а просто на очах у глядача. Це фільм «Троє на горищі».

Перед прем'єрою фільму Аркоф заявив представникам преси: «Я, взагалі, не моралiст. Секс для мене — це секс, і квит. І мене не обходить, художній він на екрані чи ні».

«Троє на горищі» теж, очевидно, кладе початок новій серії. Можна припустити, що наступний фільм називатиметься «Троє в підвалі» і т. д. Щоправда, Ей-Ай-Пі випустила минулого року і кінофільм під назвою «Троє вбивців», але це — з іншої опери. Просто Ніколсону і Аркофу не давав спокою успіх знятого конкурентами нашумілого гангстерського бойовика «Бонні і Клайд» — і вони вирішили й собі погріти руки на гангстерській тематиці...

В 1968 році Асоціація власників кінотеатрів Америки урочисто нарекла Семюеля З. Аркофа і Джеймса Г. Ніколсона «Найкращими майстрами розваг останнього десятиріччя». Виступаючи на банкеті перед вдячними членами цієї асоціації, Аркоф заявив: «Ми ніколи не вдавали з себе митців чи цінителів мистецтва. Ми прийшли в цей бізнес (кінематографію. — **Г. С.**), щоб робити гроші»...

Теза знайома: на Нюрнберзькому процесі фабриканти зброї для вермахту теж казали, що були тільки «комерсантами».

В США, як відомо, діє ціла індустрія пропаганди, що духовно розбещує й одурює молодь, упорскуючи їй сильнодіючі моральні (точніше, антиморальні) наркотики: культ насильства, культ жорстокості, культ сексу. Одним із конвейєрів цієї індустрії є кінокомпанія Ей-Ай-Пі.

Кадр з фільму «Троє вбивців» — тривіальної гангстерської стрічки.

«БАТЬКІВЩИНА МОЄЇ ЛЮБОВІ»

«Знову починаються мої авторські муки. Зобов'язання останнього часу тримають мене вдома в безустанній велетенській роботі. О, як моя душа рветься з цієї тюрми, щоб з'єднатися з твоєю, дорога батьківщино моєї любові!» — писав геніальний французький письменник Оноре де Бальзак Евеліні Ганській з Парижа до Верхівні на Київщині 24 жовтня 1833 року.

Слова ці сказані були більш як через півтора року після того, як у цю паризьку «тюрму» — квартиру письменника — надійшов лист з України, підписаний «Чужоземка», — жінкою, якій судилося заволодіти думами й серцем творця безсмертних книг.

Цілих 18 років — від дня одержання листа і до 1850 року — великий художник слова був зв'язаний з українською землею. І село Верхівня (розташоване нині в Ружинському районі Житомирської області) ввійшло в його життєпис так само, як місто Тур на Луарі, де він народився.

Тож не дивно, що немає, мабуть, такого дослідження його життя і творчості, публіцистичної та художньої біографії О. Бальзака, де б не фігурувала Верхівня. І не тільки вона, а ще й Броди, Радзівілів (тепер Червоноармійськ), Дубно, Вишневець, Бердичів, Київ, де він бував у 1847—1850 роках. І Петербург, куди він приїжджав у 1843 році, щоб побачитись з Евеліною Ганською.

Але найглибше закарбувалася в його серці Верхівня. «Я буваю щасливий лише в ті хвилини, коли пишу Вам, коли згадую, що написаний мною аркушик паперу потрапить з Мілана до Верхівні; лише тоді сумне існування заливає

яскраве проміння сонця, зникає байдужість, що ослабляє всі нитки життя. Тільки листи до Вас підтримують в мені бадьорість духу», — пише він до Евеліни Ганської 23 травня 1838 року.

У думках О. Бальзака весь час живе Україна, про відвідання якої він мріє з першої хвилини зустрічі з Е. Ганською.

Та лише у вересні 1847 року О. Бальзак потрапляє до Верхівні, і відтоді з трьох останніх років життя проводить на землі України понад 20 місяців. За цей час він відвідує Київ, Вишневець, Бердичів, фіксує в своїх нотатках, зокрема, незакінченому «Листі з Києва», думки й враження про побачене на Україні, захоплюється неозорими українськими степами, називає Київ «Північним Римом», теплим словом згадує талановитих митців і умільців з народу, з гіркотою пише про тяжке життя селян...

Про своє перебування у Верхівні він розповідає в листі до сестри: «В мене чудова квартирка, яка складається з вітальні, кабінету й спальні; кабінет оформлено рожевим гіпсом, в ньому камін, розкішні килими і зручні меблі; у вікнах дзеркальне скло, і передо мною розкривається весь пейзаж. Можеш з цього судити, що являє собою цей верхівнянський Лувр, де є ще п'ять або шість таких самих апартаментів для гостей».

І хоча письменник повідомляє в іншому листі, що він багато працює у Верхівні, щоб «опублікувати, повернувшись, свої нові рукописи й сплатити борги», він не приховує від своїх рідних, що здоров'я його все погіршується, що він не може «подолати 20 східців», які ведуть до його кабінету.

І, можливо, саме тому О. Бальзак написав у Верхівні небагато: «Утаємничений» (друга частина «Зворотний бік сучасної історії»), п'єсу «Мачуха», «Лист з Києва» та ін.

З глибокою повагою ставляться до творчості і пам'яті видатного французького романіста його українські читачі. Вони свято бережуть місця, де він бував, жив, працював.

В 1920 році, коли на Україні точилася громадянська війна, автор книги «Незвичайне життя Оноре де Бальзака» Рене Бенжамен писав у газеті «Еко-де-Парі», що маєток Верхівня, «безперечно, пограбовано й спустошено», і більшовики, можливо, «навіть запалюють свої люльки листами Еви і Оноре».

Ці твердження спростував ще в 30-х роках радянський літературознавець Л. П. Гроссман у своїй грунтовній праці «Бальзак в России»; документально й численними фотографіями він довів,

що маєток залишився цілий і непошкоджений, а жодних листів чи Бальзакових рукописів там після від'їзду Евеліни Ганської не було.

Наводячи висловлювання Катерини Радзівіл про те, що Верхівня «це житло, в якому спогади про Бальзака, так само, як і його портрет пензля Буланже... повністю знищені більшовиками разом з усіма творами мистецтва», видатний французький письменник Андре Моруа в своїй книзі «Прометей, або Життя Бальзака» писав: «Це брехня. В замку Саше, в бальзаківському музеї, створеному паном Метадьє, є зовсім недавня фотографія, на якій зображено Верхівню. Український Лувр стоїть на своєму місці, його займає і його підтримує колгосп».

Тут можна зробити лише одну поправку: колишній будинок Ганських ось уже 47 років займає не колгосп, а сільськогосподарський технікум, який дав країні близько 4 тисяч агрономів, що працюють на колгоспних і радгоспних ланах Радянської України.

Якщо Андре Моруа бачив верхівнянський палац лише на фотографії в музеї Бальзака, то його співвітчизник письменник Андре Вюрмсер на власні очі переконався в реальному існуванні цього будинку. Він спростував вигадки тієї самої княгині Катерини Радзівіл і біографа «Чужоземки» п. Корвін-Піотровської, які—перша наприкінці 30-х, а друга — 40-х років — твердили, ніби палац Ганських занедбано або зовсім зруйновано.

У своїй книзі «Нелюдська комедія» у спеціальному розділі «Верхівня» Андре Вюрмсер пише про радісне сьогодення бальзаківського куточка на Україні, розповідає, як після вигнання німецько-фашистських окупантів було відбудовано палац. «Були знову зібрані деякі вцілілі книги, відновлені деякі речі обстановки, це не музей, але дві кімнати, де жив Бальзак, зберігають пам'ять про нього. Яка жива тут ця пам'ять!»

І ось ми разом з групою екскурсантів теж оглядаємо і палац, на якому золотом сяє меморіальна дошка: «У цьому будинку в 1847—1850 рр. жив великий французький письменник Оноре де Бальзак», і парк, і учбові та господарські приміщення, ферми, лани, технічну базу технікуму з численними тракторами, комбайнами, автомашинами.

Але, піднявшись на другий поверх, кожен відвідувач, природно, затримується насамперед у тих двох кімнатах, де жив Бальзак і де тепер створено бібліотеку, яка налічує близько 30 тисяч томів, і невеличку літературно-художню експозицію.

У музейній частині — безмовні свідки тих днів — портрет Евеліни Ганської, картини А. Буше «Венера і Амур», невідомого художника «Покарання вакханки», круглий стіл із свічником і годинником на ньому, піаніно, на якому грала господарка будинку, старовинний килим. А за склом шаф — книги, які тримав у своїх руках, читав Бальзак.

Гості Верхівні, в тому числі зарубіжні, лишають у книзі записів слова подяки українським друзям Бальзака.

«Я дуже рада, що, подорожуючи по місцях життя письменника, знайшла в Радянській Україні свідчення любові й шани радянського народу до видатного французького письменника», — пише відома польська письменниця і журналістка Моніка Варненська, автор книги «Романтична подорож пана Оноре» (Варшава, 1965).

Пам'ять творця «Людської комедії» шанують не тільки у Верхівні. На фасаді костьолу св. Варвари в Бердичеві з'явилася недавно меморіальна дошка, на якій викарбовано: «Цей будинок у 1850 році відвідав видатний французький письменник Оноре де Бальзак».

Добре знають на Україні і твори французького романіста.

Евеліна Ганська, мабуть, єдина на всю губернію, одержувала журнал «Иностранное обозрение литературы, наук и искусств», який видавався в Петербурзі і в якому друкувалися романи Бальзака французькою мовою.

Тепер вони представлені в усіх бібліотеках республіки. В Радянській Україні їх видано 19 разів, загальним тиражем 313,5 тис. примірників, у тому числі українською мовою 14 разів, тиражем 299,2 тисячі примірників.

Великий внесок у Бальзакіану зробили українські вчені-літературознавці. Поряд з добре відомими роботами їх російських колег багато розвідок про французького романіста написали О. І. Білецький, С. І. Родзевич, А. А. Розанова, О. В. Чичерін, Т. К. Якимович та інші дослідники його творчості. Відомий роман Натана Рибака «Помилка Оноре де Бальзака» перекладено багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. За цим романом (сценарій Н. Рибака) режисер Тимофій Левчук поставив на Київській кіностудії імені О. П. Довженка однойменний широкоекранний фільм.

Ш. ВЯДРО

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

МУЗИКА ДАНТОВОЇ ТЕРЦИНИ

Данте Аліг'єрі. Божественна комедія. Чистилище. Переклав з італійської та склав примітки Євген Дроб'язко. Видавництво художньої літератури «Дніпро». Київ, 1968.

Вчений, мислитель, пристрасний політичний діяч Данте Аліг'єрі (1265—1321) світової слави зажив як великий поет, автор «Справжньої Іліади середніх віків», як влучно назвав «Божественну комедію» Бєлінський.

Поема великого флорентійця, що належала до числа улюблених творів Маркса, була не тільки грандіозним синтезом середньовічної культури, але також і грандіозним прозрінням життєстверджуючої культури Відродження (Енгельс). Саме тому вона живе і житиме вічно. Її могутній реалізм і пристрасна непримиренність до несправедливості, зажерливості й зрадництва завжди привертатимуть увагу читача. Згадаймо, як Г. Гейне радив натхненникові реакціонерів-тевтоманів Фрідріху-Вільгельму Прусському не зачіпати волелюбних поетів. Слово поета, підкреслював автор «Німеччини», — непоборна зброя: приреченого на довічні муки гнівними терцинами Данте не врятує з пекла ніяка сила.

Відомо, що і Т. Шевченко, який знав (в перекладі Д. Міна) уривки «Божественної комедії», близький був гнівний пафос її автора.

І. Франко глибоко вивчав життя і творчість пристрасного сина Флоренції, перекладав окремі уривки «Комедії» білим віршем, прагнучи передусім точно віддати смисл тексту і тому свідомо відмовляючись од відтворення строфіки оригіналу. Тим самим шляхом пішов і В. Самійленко (Сивенький), переклавши білим віршем перші десять пісень «Пекла». Його переклад, опублікований 1892 року в галицькій «Правді», був, проте, суворо розкритикований М. Драгомановим.

Аж до 1956 року на Україні не було повного високохудожньо зробленого перекладу навіть першої частини поеми Данте. Хай це не дивує читачів, адже і в братній російській літературі, незважаючи на велику кількість спроб перекладати Данте (переклади Д. Міна, О. Чюміної, Мінаєва та ін.), тільки в 30—40 рр. з'явився переклад М. Лозинського, в якому точність відтворення змісту сполучається з глибокою поетичністю. Щоправда, цьому широковідомому перекладу до деякої міри бракує властивої оригіналу урочистості, яку спромігся відтворити Д. Мін.

Видатною подією став перший повний переклад на українську мову «Пекла» (1956), здійснений П. Карманським та М. Рильським. Незабутньому Максимові Тадейовичу довелося провести велику роботу, відтворюючи справжню єретичну суть багатьох епізодів поеми (препарованих П. Карманським відповідно до вимог католицької ортодоксії).

Як відомо, М. Рильський планував у творчім співробітництві з Є. Дроб'язком довершити розпочату справу й повністю донести до українського читача величну епопею Данте. Тяжка хвороба та передчасна смерть не дали великому поетові здійснити свій задум.

Справу продовжив Євген

Дроб'язко, з високою відповідальністю поставившись до цього почесного завдання.

Його переклад «Чистилища» (1968), який нещодавно з'явився на полицях київських книгарень, став цінним внеском у скарбницю української радянської культури. Перекладачеві пощастило відтворити своєрідну музику Дантової терцини, а також, значною мірою, й властиву їй чіткість, стрункість і прозорість.

Є. Дроб'язко майстерно використовує невичерпні скарби рідної мови, в його перекладі поема Данте читається легко, звучить по-українському і водночас дуже близька до оригіналу. Звіряючи переклад з оригіналом, бачиш, яку колосальну роботу здійснив Є. Дріб'язко, щоб поєднати прозорість мови з найбільшою адекватністю.

Єдине зауваження до сумлінного перекладу другої частини поеми Данте таке: слово duca (вождь, ватажок) чомусь перекладене діалектним «вожай». М. Рильський перекладав його як «вождь» або «вожатий», і для збереження єдності в перекладі цілої поеми варто було б не змінювати цього сповненого поваги слова, з яким Данте раз у раз звертається до Вергілія.

Побажаймо ж Є. Дроб'язкові завершити розпочату ним почесну й таку потрібну справу і так само успішно перекласти третю частину славетного твору Данте.

А. РОЗАНОВА

«ЛАОКООН» УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

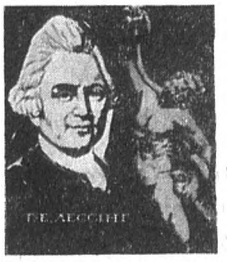

Г. Е. Лессінг. Лаокоон. З німецької переклав Є. О. Попович. Вступна стаття та коментарі Ф. С. Уманцева. «Мистецтво». Київ, 1968.

Українське видавництво «Мистецтво» робить вельми корисну справу, публікуючи в перекладі на нашу мову визначні пам'ятки світової естетичної думки. Справа ця заслуговує тим більшого схвалення, що окремі твори серії «Пам'ятки естетичної думки» появляються українською мовою вперше. Наш читач дістав уже змогу познайомитись з «Поетикою» Арістотеля, «Мистецтвом поетичним» Буало, «Парадоксом про актора» Дідро, тобто з творами, що становлять цілі епохи в історії розвитку світової естетичної думки.

Нещодавно на полицях книгарень з'явився вперше перекладений на українську мову трактат славетного німецького просвітителя XVIII століття, письменника і теоретика мистецтва, за висловленням М. Г. Чернишевського, «батька нової німецької літератури» Готгольда-Ефраїма Лессінга (1729—1781) під назвою «Лаокоон, або Про межі малярства й поезії» (К., 1968).

Естетичний трактат Лессінга «Лаокоон» побачив світ у ті часи, коли, за словами І. Я. Франка, «знеможена своїм роздробленням, безсиллям та деморалізацією дрібних князьків, Німеччина находилась у стані політичного конання», і своїм полемічним вістрям був спрямований проти естетичних основ класицизму. Безпосередня тема Лессінгового твору — це аналіз античної скульптурної групи «Лаокоон», авторами якої були Агесандр, Полідор та Афінодор (I ст. до н. е.), визначення меж між скульптурою і поезією та специфічних законів цих двох видів мистецтва. Лессінг виступає тут проти окремих положень естетики класицизму, критикуючи принципи ідеалізації та обгрунтовуючи реалістичне вчення про поезію.

Як автор двох монументальних творів з питань естетики— «Лаокоона» та «Гамбурзької драматургії» — Лессінг мав заслужений авторитет і пошану в багатьох країнах світу. Високу оцінку його естетичній спадщині дали такі визначні діячі вітчизняної культури як М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов. Особлива заслуга як в популяризації творчості Лессінга, так і в аналізі його естетичної спадщини на Україні належить І. Я. Франкові, який у своїх літературно-критичних працях не тільки спирався на положення цієї спадщини, але й піддавав окремі з них рішучій критиці. До Лессінгового «Лаокоона» І. Я. Франко звертається вже в першій своїй естетичній студії «Поезія і її становисько в наших временах», яку він опублікував ще в студентські роки в

журналі «Друг» (1876). Трактуючи Арістотелів термін «праксис» як «життя», І. Я. Франко вкладає в нього Лессінгове розуміння поезії як дії в русі і нав'язує до дефініції Арістотеля логічне кільце, за яким поезія — це життя, життя — це рух, дія, а рух, дія — це поезія. Цілу низку положень Лессінгової теорії І. Я. Франко розглядає також в таких працях як «Вільгельм Тель» Шіллера» (1887), «Із секретів поетичної творчості» (1898—1899), «Теорія і розвій історії літератури» (1909) та ін.

Поява «Лаокоона» українською мовою — визначна подія в нашому культурному житті. Основну роботу (переклад прозової частини) виконав перекладач багатьох творів німецької літератури Євген Попович; віршовані частини подано в перекладі М. Рильського, М. Зерова, Б. Тена, Ю. Мушака, О. Сенюк та ін.

Переклад як прозової частини, так і віршів виконано на високому мистецькому рівні. Перекладачі глибоко вникали в зміст твору, майстерно добирали українські еквіваленти для передачі відповідних естетичних категорій оригіналу. Особливо слід відзначити майстерну передачу німецької архаїчної лексики.

Важливе значення для глибшого розуміння твору має обширна і кваліфіковано написана вступна стаття Ф. С. Уманцева «Система естетичних поглядів Лессінга». Значне місце у вступі займає аналіз всієї естетичної спадщини німецького теоретика та впливу цієї спадщини на світову естетичну думку. На наш погляд, тут слід було б приділити більшу увагу розвідкам М. Г. Чернишевського та І. Я. Франка. До речі, автор вступної статті посилається на цілий ряд праць І. Я. Франка, показує критичне ставлення Каменяра до теорії автора «Лаокоона», однак, підкресливши словами Франка, що Лессінгове протиставлення поезії малярству «потребує значної поправки», Ф. С. Уманцев, на жаль, цю Франкову «поправку» обходить мовчанкою. Водночас український письменник викладає її цілком ясно і категорично: критикуючи Лессінга за те, що той вбачав «власне головну, бодай чи не одиноку, різницю між поезією і малярством в тім, що малярство панує виключно в категорії місця, а поезія в категорії часу», І. Я. Франко пише: «Не те відрізняє маляра від поета, що теми одного лежать виключно в категорії місця, а другого в категорії часу, а те, що техніка одної штуки зв'язана нерозривно тільки з одним змислом зору, коли тимчасом друга має можливість апелювати до всіх змислів». Зрештою, Франко полемізує не стільки, мабуть, з німецьким теоретиком, скільки з новочасними естетиками, які догматично ставились до тверджень останнього.

Кілька слів про саму редакторську роботу. На жаль, в книзі знаходимо велику кількість друкарських помилок в іноземному тексті і, зокрема, в грецькому. Вже на титульній сторінці перекладу маємо набраний грецьким шрифтом епіграф з Плутарха, що є, власне, беззмістовним набором літер грецького алфавіту. А таких місць подибуємо чимало. Слід було б зробити також певну уніфікацію в подачі власних назв і назв творів у примітках, що належать самому Лессінгу.

І ще одне зауваження щодо тиражу всієї серії «Пам'ятки естетичної думки». Порівняємо цифри: «Парадокс про актора» Дідро (1966) — 2250 прим., «Мистецтво поетичне» Буало (1967) — 3000 прим., «Поетика» Арістотеля (1967) — 5350 прим., «Леся Українка про мистецтво» (1966)—3000 прим., «Лаокоон» Лессінга (1968) — 2000 прим. Як бачимо, досі якось поталанило самому тільки Арістотелю. На суперобкладинці «Лаокоона» підкреслено, що «трактат вперше перекладено на українську мову». То чому ж його видано таким мізерним тиражем?!

Сподіваємось, що наші зауваження якоюсь мірою стануть у пригоді, коли готуватимуться до друку наступні пам'ятки світової естетичної думки. А «Лаокоон»? «Лаокоона» треба перевидати!

Й. БАГЛАЙ, Б. БЕНДЗАР

м. Ужгород.

ЗБІРКА ГЕНІАЛЬНОГО РОМАНТИКА

Ернст-Теодор-Амадей Гофман. Золотий горнець та інші твори. Переклав з німецької Сидір Сакидон. Вступне слово Валерія Шевчука. Видавництво художньої літератури «Дніпро». Київ, 1968.

Творчість найвидатнішого німецького романтика XIX ст. Ернста Гофмана ще мало досліджена в українському літературознавстві. Дві статті науковців Київського університету — С. І. Родзевича та Є. Янкелевича, написані ще до війни, і створена тоді ж монографія А. П. Шамрая, яка має вийти друком

тільки тепер — оце, власне, і все. Та навіть ці нечисленні роботи не ілюструвалися до останнього часу українськими перекладами Гофманових творів. Львівське дореволюційне видання повісті «Дож і догаресса» не вийшло за межі західноукраїнського читацького кола і стало нині бібліографічною рідкістю, відомою хіба що спеціалістам.

Тим-то слід вітати появу першої на Україні збірки кращих творів Гофмана, надрукованої минулого року видавництвом «Дніпро» в серії «Зарубіжна новела».

Збірка закономірно відкривається «казкою з нових часів» — «Золотий горнець». В цьому ранньому творі Гофмана вже виявляються найцінніші аспекти його новелістики. Це, насамперед, гуманістичне співчуття до «маленької людини», чистого душею мрійника, якого зневажає й переслідує, кажучи словами Маркса, тваринний світ міщан-філістерів. Саме в цій казці вперше прозвучало гірке визнання того, що порятунку від вбогої реальності в світі фантазії та «чистої краси» шукати марно. «Гофман із своїми химерними карикатурами завжди й незмінно тримається земної реальності», — зауважував свого часу Генріх Гейне.

Творчість Гофмана 1815—1818 рр., які відділяють «Золотий горнець» від «Малюка Цахеса», особливо складна й нерівноцінна. В ці роки письменник не стільки іронізує із своїх казково-фантастичних примар, як лякається їх (вживаючи термінологію Бєлінського). Але водночас — стихійно, інтуїтивно — він звертає увагу на соціально-психологічні явища, пов'язані з початком буржуазного розвитку, що набував у Німеччині особливої потворності. Саме ця потворність і стала джерелом сатири «Малюка Цахеса», спрямованої як проти державної роздрібненості й феодально-міщанської косності Німеччини, так і проти буржуазної влади золота.

Остаточний перехід від тем естетично-побутових до політично-філософської проблематики, від естетичної критики дійсності до її соціального викриття, перевага сатири реалістичної над романтичною — все це робить «Малюка Цахеса» великим творчим досягненням Гофмана, відкриває новий етап його ідейно-творчої еволюції. Бєлінський писав: «німецькі гофрати, філістери й педанти повинні відчувати до кісток усю силу гумористичного Гофманівського бича». «Малюк Цахес» був, як відомо, одним з улюблених творів Маркса.

Розв'язка повісті пройнята глибоким розумінням того, що блаженна, але безплідна мрія невіддільна від нікчемної бюргерської реальності, що життя в мрії — лише нетривка ілюзія. «Йому потрібна була діяльність жива, діяльність справжня»,— писав про Гофмана Герцен. Тому позитивний герой повісті Бальтазар — чи не єдиний з «ентузіастів» у Гофмана, який до певної міри переборює характерну для позитивних героїв письменника пасивну мрійливість і робить спробу активно виступити проти всевладдя потвори Цахеса. «Малюк Цахес» — єдиний твір німецького романтизму, де гнів і обурення спонукають до дії не тільки самотніх мрійників, а й народ.

Ще виразнішими реалістичними тенденціями позначені останні твори Гофмана, особливо дві новели, присвячені минулому, — «Майстер Мартін-бондар» та «Майстер Вахт». Відчуваючи, що нова буржуазна доба несе загибель мистецтву, письменник ідеалізує патріархальні часи розквіту вільного й прекрасного мистецтва ремісників. Образи артистичних майстрів своєї справи — гордих цілісних, діяльних — свідчать про те, що письменник шукає нових позитивних героїв. Та водночас Гофман не забуває про зворотний бік патріархально-самобутнього життя талановитих митців-ремісників минулого — про дворянське свавілля, про мракобісся церкви — і тому розуміє, що минулого і не можна і не треба відроджувати.

Цілком вільні від доти характерної для творчості Гофмана фантастики й романтичної іронії, ці новели—особливо «Майстер Вахт» — реалістично змальовують життя ремісничо-цехової Німеччини минулого.

І тут єдиний раз можна посперечатися з упорядником збірки С. Сакидоном, який обрав для перекладу не жвавого й художньо переконливого «Майстра Вахта» (на думку Бєлінського, це оповідання — вершина свідомих реалістичних тенденцій творчості Гофмана), а досить статичного й плоского — попри всю привабливість сюжетної колізії — «Майстра Мартіна».

Але загалом добір творів для перекладу безсумнівно вдалий, оскільки він дає належну уяву про найцінніші аспекти «незрівнянного таланту» Гофмана (Бєлінський) та про його ідейно-творчу еволюцію.

Гарне враження справляє й робота С. Сакидона-перекладача. Здебільшого вдало відтворені особливості стилю Гофмана — насамперед, його своєрідна римована проза (монолог змійок тощо).

Найістотнішою з вад, яких не позбавлений переклад, слід вважати не завжди доречну «українізацію» Гофмана. Наприклад, негативний відтінок виразу «почвара» (стор. 54) не відповідає нейтральному німецькому «Gestalt»; вираз «Набалакали сім мішків гречаної вовни» (стор. 226) нічого спільного не має з німецьким «Unverständlicher». «Потічок» (стор. 24) замість німецького «Strom» навряд чи доречний, коли йдеться про Ельбу під Дрезденом.

Коротке вступне слово до збірки творів такого суперечливого й складного письменника, як Гофман, мусило дати масовому читачеві насамперед чітку уяву про **основну, провідну тенденцію** ідейно - творчої еволюції письменника, яка визначає його місце в історії літератури, лаконічно, але недвозначно сформулювати ідейно-художні вади

творчості письменника й чітко й виразно схарактеризувати твори, включені до збірки. Тобто це вступне слово мусило бути обов'язково **аксіоматичним,** а не дискусійним, а саме дискусійним є цікаве, емоційне, але подекуди занадто вже суб'єктивне есе В. Шевчука, що передує збірці.

Характеризуючи «поетичний світ» Гофмана, В. Шевчук, на жаль, відійшов від традиції передового гофманознавства, успішно продовженої й розвиненої українськими науковцями — особливо Є. Янкелевичем, який прагнув у своїй статті «Етапи творчої еволюції Е.-Т.-А. Гофмана» («Літературна критика» 1936 № 9) з позицій марксистського літературознавства зруйнувати однобічну, тенденційну легенду про Гофмана — аполітичного мрійника чи попередника декадансу. Ну, як міг В. Шевчук, характеризуючи творчість Гофмана, а надто — твори, включені до збірки, — писати тільки про «тугу за казкою», про «розклад свого «я», про шукання гармонії в собі, — а про сатиричну майстерність, соціальну проблематику та реалістичні тенденції творів Гофмана згадати тільки побіжно, як про щось похідне й другорядне? Навіщо було починати вступне слово з такого детального переліку тих, хто не приймав і не визнавав Гофмана, так акцентувати увагу масового читача на висловлюваннях Ейхендорфа чи Алексіса (цікавих тільки для вузького спеціаліста) — і не навести хоч найменшого уривку з характеристики, яку дав своєму геніальному попередникові Г. Гейне? Як можна твердити, що світ поезії й реальності в казці «Золотий горнець» неантагоністичний, коли на цьому антагонізмі, трагічному, чи гротескно-комічному, побудована вся творчість Гофмана (крім останніх новел)? І що ж тоді розуміє В. Шевчук під «боротьбою прози життя й поезії» у німецького романтика?

Есе В. Шевчука можна було б у дискусійному порядку надрукувати десь у спеціальному журналі, але не в збірці творів, змісту якої воно суперечить.

Будемо сподіватися, що виразно відчутний у збірці відчай, обурення, жагучі пристрасті, за які Гофмана цінував Бєлінський, допоможуть українському радянському читачеві — всупереч суб'єктивним твердженням вступного слова — зрозуміти невмирущу цінність кращих творів геніального німецького романтика.

Б. РЕМІЗОВ
М. КОРОЛЬОВА

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

У БОРОТЬБІ ЗА РІВНОПРАВ'Я ЖІНОК. Згідно із законом, що діє в Мексиці, кожен батько може вбити гвалтівника своєї дочки. За таке вбивство батькові загрожує арешт від 3 днів до трьох років, із можливим умовним відбуттям покарання. Натомість матерів за такий самий злочин засуджують від 8 до 20 років в'язниці. Члени мексіканського парламенту нещодавно розробили новий проект закону, згідно за яким жінок засуджуватимуть на однакові з чоловіками строки.

ІРОНІЯ ДОЛІ. Студенти-медики університету в американському штаті Міннеаполіс вибрали із свого кола «міс Здоров'я». Наступного дня мала відбутися урочиста коронація. Та новообрана «міс» Дороті Сміт не змогла прибути на свято, бо у неї стався приступ апендициту.

ОЦЕ ВАЛЮТА! На одному з Каролінських островів функції грошей виконують величезні кам'яні плити, такі важкі, що їх не можна передавати з рук до рук. «Монети» ці лежать на одному й тому самому місці, змінюються лише їхні власники

ЛІКОМАНІЯ. Швейцарський лікар А. Наракас пише в газеті «Л'іллюстре»· «Манія до вживання різних ліків набуває нині загрозливих масштабів. Багато моїх пацієнтів уже не можуть обійтися без снотворного, а після кожного прийому їжі ковтають шлункові таблетки для кращого травлення».

ВІЙНА АВТОМОБІЛІВ. Японія побила світовий рекорд з автомобільних катастроф. На протязі 1968 року кількість смертельних випадків на шляхах країни досягла 14 тисяч, а поранено було 800 тисяч чоловік. Японська газета «Йоміуру» пише з цього приводу: «Війна автомобілів» нищить щороку містечко, яке нараховує 4 тисячі родин, щодня гине цілий клас початкової школи, щосекунди одна людина дістає поранення, а то й назавжди залишається калікою».

РОБЕРТ СТІВЕНСОН

ФІЛДІНГ І РІЧАРДСОН

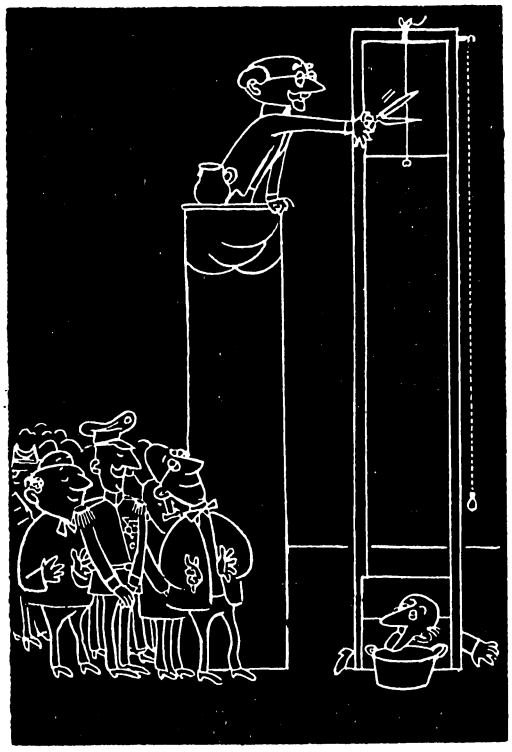

Урочисте відкриття.

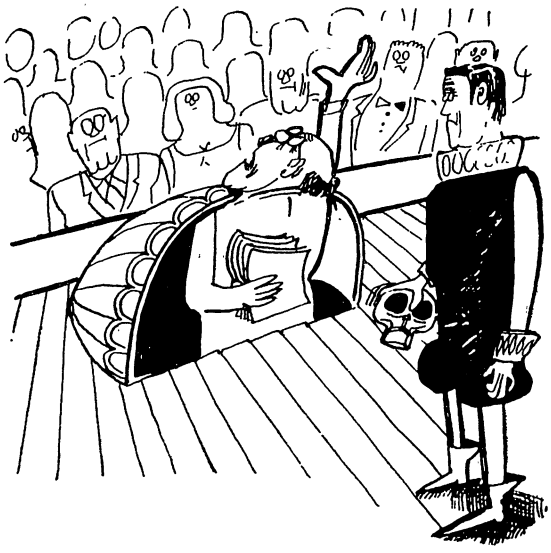

«Бути чи не бути!»

Сталося так, що коли видали «Кларісу», Генрі Філдінг і Самюел Річардсон зустрілися в Гаунслоу, в готелі, де були єдиними пожильцями. Автор «Джозефа Ендруса» запросив творця «Памели» пообідати разом і забути про взаємні чвари. Самюел Річардсон погодився, та після першої ж розпитої пляшки почав вихвалятися своїми успіхами, своєю літературною славою і нестримною зливою листів читачів, які вимагали змінити закінчення роману й пожаліти його героїню — Кларісу.

— Сам бог велить і мені приєднати свій голос!— вигукнув Генрі Філдінг.— Тож, користуючись нагодою, і я благаю вас, покладаючись на вашу шляхетність, пощадити цю жінку.

— Ви жартуєте,— вигукнув Річардсон, — а от моїм вразливим читачам зовсім не до жартів. Запевняю вас, що деякі з них навіть плачуть. Я не можу прийняти жодного запрошення на склянку чаю, бо воно обумовлене проханням пощадити Кларісу!..

— Це все, мабуть, робить ваше життя неприємним?— спитав Філдінг.

— Ціна за славу,— скромно відповів Річардсон, —. це приємні страждання.

Розмова ще довгий час точилася в такому дусі. Потім вони покликали офіціанта і почали розраховуватися за обід.

— Сер,— гукнув Річардсон офіціанта,— дайте мені, будь ласка, здачу.

— Тільки при одній умові, якщо ви пощадите Кларісу,— відповів офіціант.

— Містер Філдінг, це все ваші витівки! — сказав Річардсон. — Ви навчили хлопця!

— Якого хлопця? Та ми з ним і не говорили. Він тільки спитав, хто ви, і я сказав. Він, мабуть, почув все від герцога Кумберлендського, якому тут годину тому перепрягали коней.

Біля дверей готелю Генрі Філдінг пояснив, що в нього є термінова справа в місті й, вибачившись, поїхав уперед. За ним повільно їхав Річардсон. В дорозі він двічі мав нагоду переконатися в пустощах свого суперника. Вартовий на заставі відмовився відчинити йому міську браму, аж поки він не помилує Кларісу. А трохи згодом до

Генрі Філдінг (1707—1754) і Самюел Річардсон (1689—1761) — відомі англійські письменники. Кларіса і Памела — героїні романів Річардсона; «Пригоди Джозефа Ендруса» — роман Філдінга.

нього під'їхав вершник, гримнув пістолем над головою, вимагаючи грошей або життя. А потім, ніби отямившись, запитав:

— Ви містер Річардсон, чи не так? Тоді я згодний відмовитися від грошей, коли ви пощадите Кларісу.

Річардсон повернувся додому дуже змучений, рано ліг спати й скоро заснув. Та серед ночі його збудили якісь п'яні співаки. Вони ревли:

«Пощадіть нам Кларісу, гей, Річардсоне!»

І, можливо, що вони не вгамувалися б і до ранку, коли б розлючений сусіда не налякав їх пострілом із старого мушкета.

Вранці вся вулиця обговорювала цю нічну пригоду. Чимало людей прийшли до книгарні Річардсона висловити свої скарги з приводу того, що їм довелося витерпіти. А коли Самюел Річардсон почав їх заспокоювати, хтось голосно вигукнув:

— Гей, Річардсоне, пощадіть Кларісу!

І це повторювалося багато разів. Річардсон не витримав і дав ляпаса якомусь з тих крикунів. Зчинився страшенний галас. Не встиг Річардсон отямитися, як його вже вели просто до поліцейського суду в Вестмінстері. Він був без капелюха, з розбитим носом. Суддею виявився... Філдінг. Він вислухав свідків і дуже обурився вчинком Річардсона.

— Але ж ви навіть не вислухали мене... — вигукнув Річардсон.

— Із задоволенням вислухаю вас, містере Річардсон,— відповів Філдінг,— але при умові, якщо ви пощадите Кларісу...

З англійської переклала
Марія ГРІНЧАК

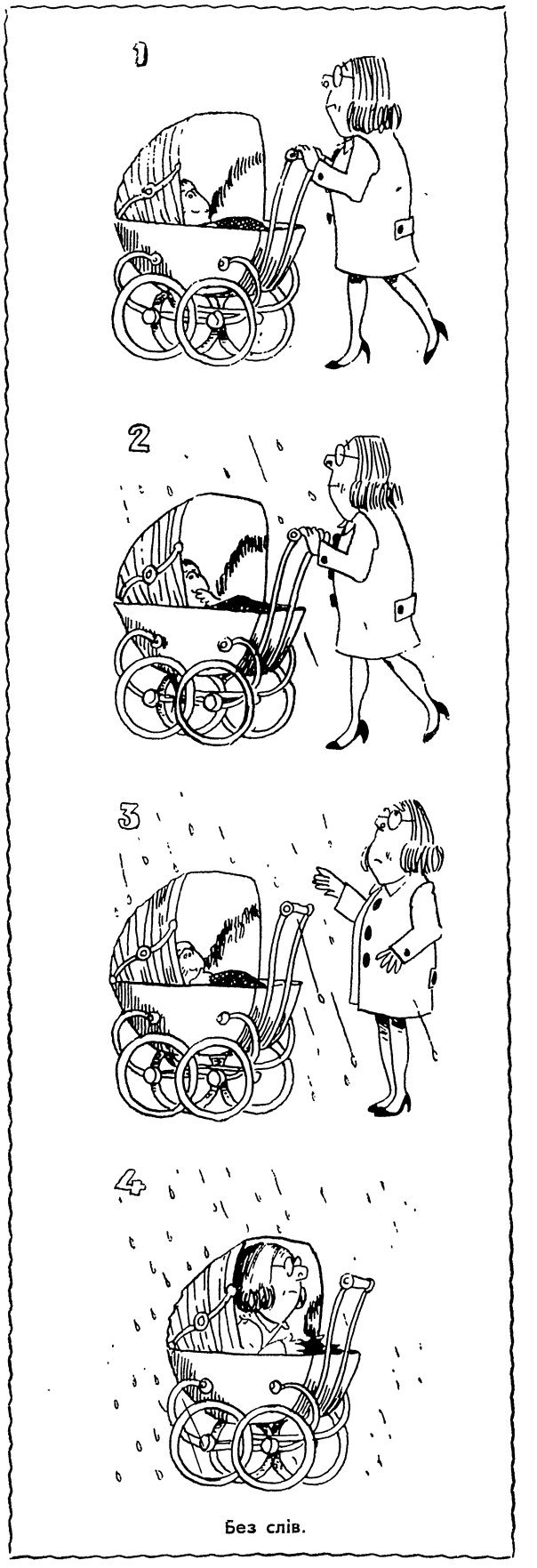

Без слів.

ЯДВІГА РУТКОВСЬКА

ПРО ДІТЕЙ І БАТЬКІВ

— Якщо не складеш,— мовила мати,— то...

— Інші батьки,— перебила її Йола,— кажуть: «Якщо складеш, то...», а ви тільки погрожуєте.

— Інші діти вчаться як слід, вони не сидять в одному класі по два роки.

— Інші батьки не отруюють життя собі та своїм дітям.

— Інші діти так не ставляться до батьків, як ти. Ніколи мені не спало б на думку, що можна розмовляти з матір'ю подібним тоном.

— Інші батьки вже давно не вдаються

до подібних анахронічних аргументів. Вони або розмовляють із своїми дітьми, як люди, або взагалі не мають про що говорити з ними.

— Інші діти шанують батьків!

— Можливо, інші батьки заслуговують на це? Мені видається, що я навіть одного разу бачила таких батьків, але це було дуже давно, за часів мого дитинства і, можлива річ, я помиляюся.

— Інші діти не ускладнюють своїх стосунків з батьками в залежності від того, чи стає батьків на всі їхні примхи. Припини шпурляння й прокльони, купимо тобі твій омріяний костюм!

— Омріяний костюм! Чи можна його взагалі назвати костюмом! Інші батьки їздять по службі за кордон і привозять дітям нейлони, перлони, орлони, силони й бог зна що, а я ношу все наше! В таких «обновках» що на мене чекає?

— Інші діти не пов'язують своїх бажань із закордонними речами і не обтяжують батьків нескінченними вимогами!

— Інші батьки знають, що погано вбрана дівчина може одразу повіситися, бо коли піде в світ, не буде їй щастя, ніхто не запропонує їй руки, вона не матиме жодних перспектив.

— Інші діти мають ще якусь мету, а не тільки забавки та флірти... Зрештою, якщо вистачить нам грошей, замість того костюму купимо тобі щось в комісійному, тільки заспокойся і припини грати трагедію «Нещасна дочка».

— Інші батьки роблять дітям приємності невимушено, а ви поступаєтеся тільки під тиском скандалів і погроз!

— Інші діти, очевидно, краще за тебе виховують своїх батьків!

— Інші батьки...

— Інші діти...

— Інші батьки...

— Інші діти...

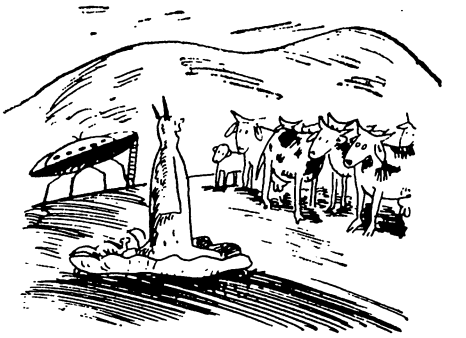

Гість з космосу: — Вітаю вас, о земляни!

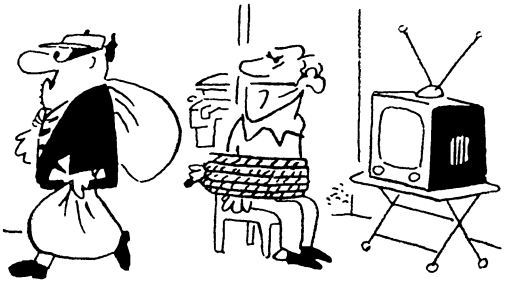

— Ви б хоча телевізор увімкнули, перш ніж піти звідси!

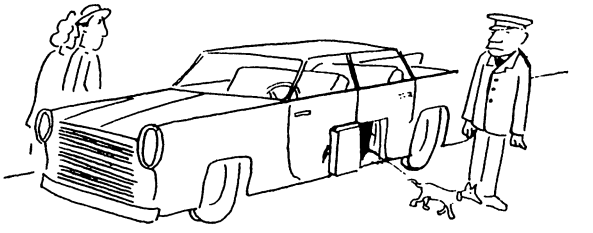

Без слів.

Пригоди полярного мандрівника.

ЯНУШ ОСЕНКА

РЕКЛАМА ЧИ ТОРГОВЕЛЬНА ВИСТАВА?

Дійшло до мене, що дехто суворо критикував показ моди у супроводі видовиськ, які межують з розважальними. Мовляв, демонстрація колекції мод повинна інфор-

Витівки Купідона

З натури.

Без слів.

мувати глядача про новітні досягнення модельєрів та промисловості, в той час як циганський оркестр, дресировані собаки та танок горців із шаблями відволікають увагу публіки від моделей.

Поміркувавши трохи, я вирішив, що можна приєднатися до поглядів критика, коли б не певні обставини. Адже добре відомо, що демонстроване на виставках не часто потім зустрінеш у так званій торговельній мережі. Тому відволікання уваги від розкішних моделей за допомогою циганського оркестру в цілому не така вже й дурниця. Замість сукні аматорка елегантного збереже в пам'яті чорні очі цигана, і прийшовши до крамниці, менше нервуватиме, не знайшовши потрібного товару.

Організаторам виставок моделей можна навіть закинути, що вони недостатньо відвертають увагу громадськості від закордонних чобітків, які носять модельєрки. Хоча вони й не становлять предмету виставки, але самі по собі дуже елегантні й для нас, як правило, неприступні. Аби не зосереджувати увагу на чобітках, треба вдатися до акробатів, що виконують сальто-мортале, чи до послуг тюленів-жонглерів.

Справа не обмежується тільки наслідуванням моди. Всілякі виставки предметів хатнього вжитку, котрих не побачиш потім у торгівлі, теж повинні супроводжуватися різними відволікаючими увагу атракціонами. Поле діяльності тут безмежне: можна організувати виступи магів, гумової людини, тих, хто ковтає вогонь, еквілібристів-ексцентриків, жінок-бороданів тощо. Людина, захоплена виставкою, не стане ремствувати й бідкатися, що не може добути в магазині якоїсь хитромудрої машини для м'яса чи каструлі із сигнальним дзвоником.

У деяких галузях нашої торгівлі постачання магазинів, нічого приховувати, нікуди не годиться. Чи відвернення уваги клієнтів від цього факту за допомогою розважальної діяльності не було б цілком слушним?

Скажімо, йдемо ми до крамниці по те чи інше, турбуємося, чи буде річ у продажу, заходимо до середини і аж рота роззявляємо від захоплення. Тут клоун на килимі виробляє цікаві штуки, там грає на флейті заклинач зміїв, тут мавпа їде на велосипеді, там запалює нас своїм ритмом електрична гітара, поруч працює ексцентричний черевомовець...

Виходимо з крамниці сповнені вражень, зовсім забувши, чого приходили сюди. Не купили нічого — то правда, але ж натішилися.

З польської переклав
Юрій ХОРУНЖИЙ

ФРАШКИ

ЛЕХ КОНОПИНСЬКИЙ

ОРАТОР

Чудовий оратор! Які в нього мислі!
Три рази щось скаже, подумає після.

НЕБЕЗПЕКА

Ти жінка небезпечна, але хочу
Я небезпеці подивитись в очі.

ВЛОДЗІМЕЖ ШИСЛОВСЬКИЙ

МУТНА ВОДА

Як хочете рибку ловити у мутній воді,
З акулою в згоді ви маєте жити тоді.

З НУМІЗМАТИКИ

Повторить не знає як
Дзвін Карбованця Мідяк.

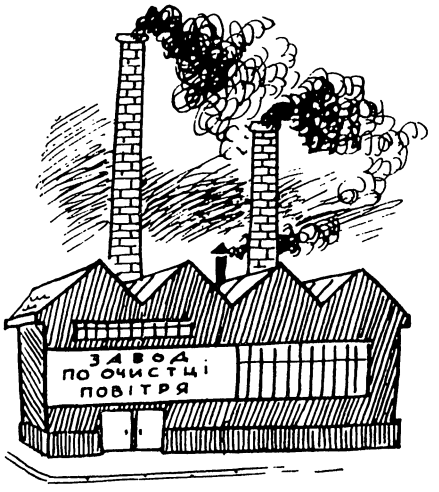

Без слів.

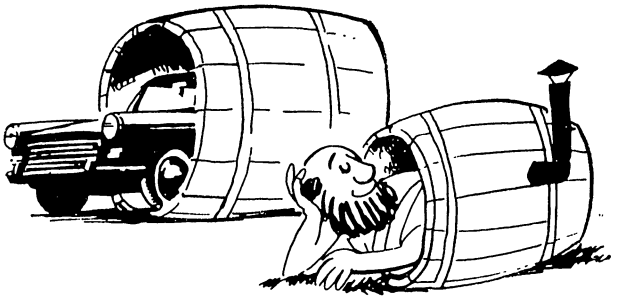

Сучасний Діоген.

— Хіба можна в новому будинку шпурляти посуд на підлогу!

ЗЕМОВІТ КУНІНСЬКИЙ

СОРОМЛИВІСТЬ

Сказати правду
Не могла ніколи:
Соромилась того,
Що правда гола.

ВЕСЛАВ БРУДЗИНСЬКИЙ

ПАРАДОКС

Цей парадокс мені ріже вухо:
Поточні справи лежать без руху.

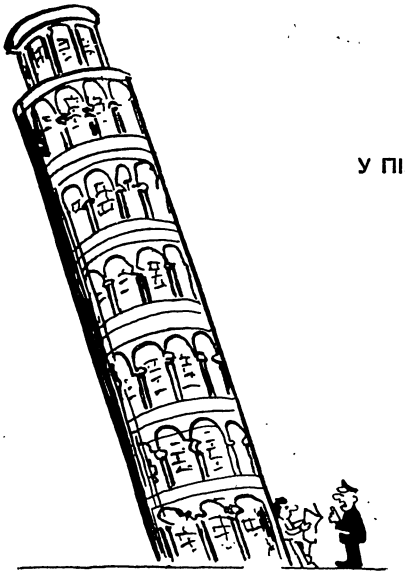

У ПІЗІ

— Чи не могли б ви перейти на протилежний бік?

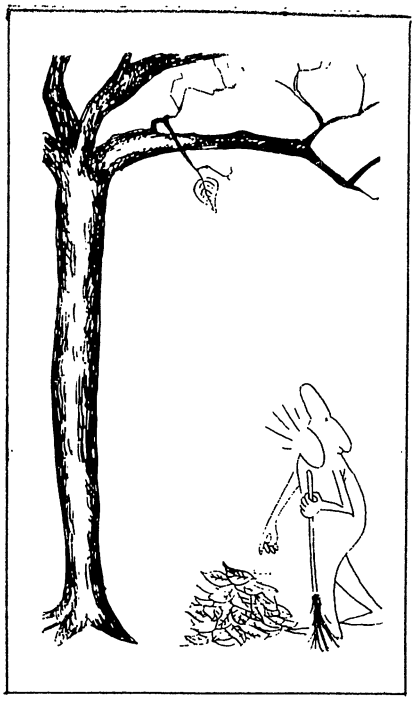

Без слів

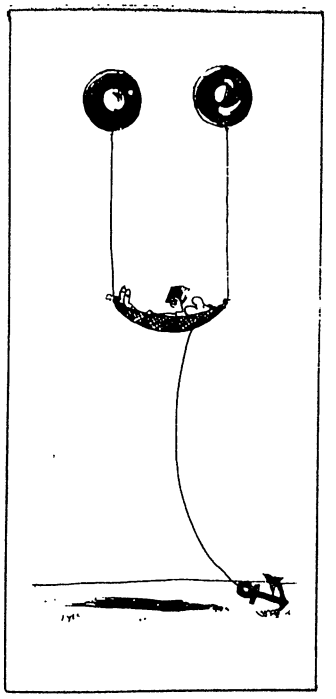

Без слів.

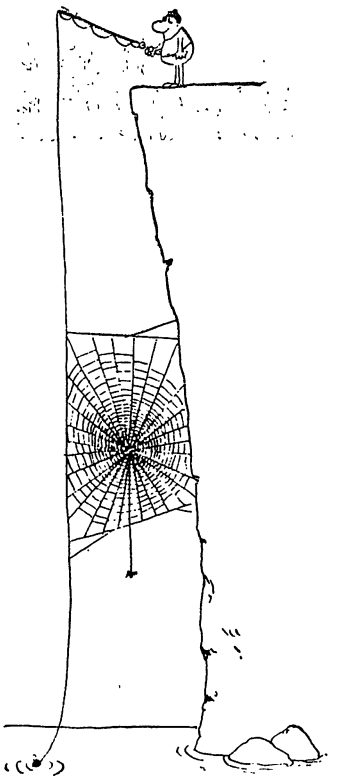

Без слів.

АНТОНІ МАР'ЯНОВИЧ

ПАЗУРІ САТИРИКА

Дивіться, які пунцові
В сатирика кігті лева!
Можливо, це барва крові,
Можливо, це лак рожевий

ЗИЧЕННЯ КОЛЕГАМ

Хай зичення добре
До друзів летить крізь тишу:
Одні з них хай пишуть краще,
А другі хай краще не пишуть.

ПОЕТИЧНА ЕЛІТА

Іншим поетам у нас випала слава рідка:
Часто читаєш про них,
не прочитавши й рядка.

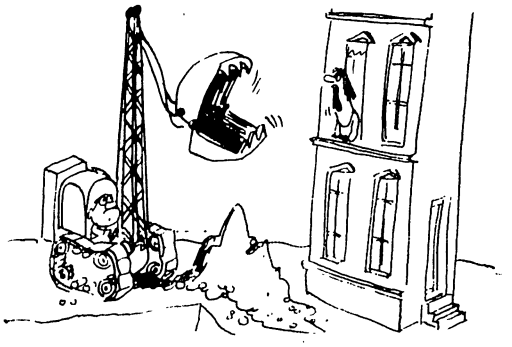

Без слів

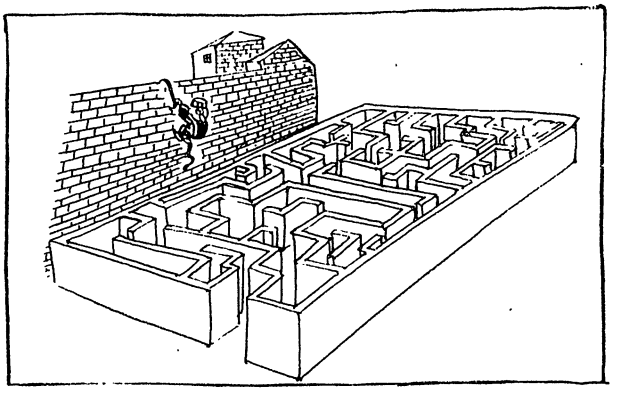

Без слів.

ЗБІГНЄВ СКУПИНСЬКИЙ

ЄВІ

Це зрозуміти давно вже пора,
Що з язика ти, а не із ребра.

ПУСТКА

Як прикро на душі! Ти кинула мене...
Зосталась тільки пустка... в портмоне.

ПОДВІЙНА ВИСТАВА

На сцені царював «Орфей»,
Партером володів Морфей.

З польської переклав
Володимир ЛЕВИЦЬКИЙ

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ

У видавництві «Дніпро» вийшли і незабаром виходять друком:

АЛЬБЕРТІ Р. Поезії. Переклад з іспанської і вступна стаття В. Харитонова.

До збірки ввійшли поетичні твори одного з найбільших поетів Іспанії, лауреата Міжнародної Ленінської премії Миру Рафаеля Альберті, написані протягом чотирьох десятиліть. У віршах цього майстра поетичного слова — то патетичних, то сатиричних, то глибоко ліричних — художньо відтворені життя і боротьба іспанських трудящих.

ЗЕЙДАН Д. Сестра Гаруна ар-Рашіда. Історичний роман. Переклад з арабської І. та Т. Лебединських.

Роман «Сестра Гаруна ар-Рашіда» — один з головних творів класика арабської літератури Д. Зейдана (1861—1914). Патріотична творчість Д. Зейдана правдиво висвітлювала багату й складну історію арабського світу. Роман змальовує криваві події, що сталися в халіфаті Гаруна ар-Рашіда (IX ст.), трагічну долю халіфової сестри Аббаси та молодого візиря Джаафарри ібн Ях'і, придворні інтриги, боротьбу за владу; показує побут, звичаї, суспільне життя тієї далекої і своєрідної доби.

ЛАСІЛЛА М. По сірники. Воскреслий із мертвих. Повісті.
Серія «Зарубіжна сатира і гумор». Переклад з фінської Лисецької Е. А.

У своїй гумористичній повісті «По сірники» видатний фінський письменник Майю Ласілла викриває власницькі інстинкти хуторян, підкреслює вузькість їхніх інтересів, що не виходять за межі своєї чи сусідньої садиби. Ласілла з властивим йому гумором сміється з дрібного власника — жадібного й тупого грошолюба.

В повісті «Воскреслий із мертвих» зображується інше середовище — міське гендлярство. Вся історія пригод головного героя Йонні — зла сатира на буржуазний світ.

ЛЕМ С. Кіберіада. Переклад з польської В. Авксентьєвої.

«Кіберіада» — це щось на кшталт науково-філософської казки, притчі, алегорії про сучасний світ, його майбутнє. Тут, як і в кращих романах польського письменника-фантаста, за всіма вигадками-витівками видно роздуми про наше земне життя.

ЛОНДОН Д. Твори у 12-ти томах. Том І. Оповідання. Переклад з англійської.

До першого тома творів відомого американського письменника ввійшло 38 оповідань із збірок 1900—1906 рр. («Вовчий син», «Бог його батьків», «Діти морозу» та ін.). Це переважно широко відомі твори з життя на Алясці часів «золотої лихоманки».

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06051. Здано до набору 14. V. 1969 р. Підписано до друку 13. VI. 1969 р.
Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 53.050. Ціна 60 коп. Зам. 02453.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

O MUNDO

UNIVERSUL

VÄRLDEN

TOÀN THẾ GIỚI

ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ

MAAILMA

СВЯТ

DÜNIA

VERDEN

DÜNYA

DE WEREID

BOTA

SWIAT

ІНДЕКС 74088

1969

Ціна 60 коп.